

**Lietuvos valstybingumo
atkūrimas tautinių mažumų
perspektyvose:**
etniškumas, įtrauktis,
pasirinkimai

Lietuvos
socialinių
mokslų
centras

Kristina Šliavaitė, Monika Frėjutė-Rakauskienė, Andrius Marcinkevičius

**Lietuvos valstybingumo
atkūrimas tautinių
mažumų perspektyvose:
etniškumas, įtrauktis,
pasirinkimai**

**Lietuvos valstybingumo atkūrimas
tautinių mažumų perspektyvose:
etniškumas, įtrauktis, pasirinkimai**

Monografija.

Vilnius: LSMC Sociologijos institutas, 2023.

**Autoriai ir jų indėlis
autoriniais lankais (aut. l.):**

Kristina Šliavaitė (6 aut. l.)

Monika Frėjūtė-Rakauskienė (4,5 aut. l.)

Andrius Marcinkevičius (4,5 aut. l.)

Recenzentai:

Dr. Donatas Burneika

(Lietuvos socialinių mokslų centro Sociologijos institutas)

Dr. Darius Daukšas

(Lietuvos istorijos institutas)

Doc. dr. Grigorijus Potašenko

(Vilniaus universitetas)

Tyrimui ir monografijos leidybai finansavimą skyrė Lietuvos mokslo taryba (LMTLT) iš nacionalinės mokslo programos „Modernybė Lietuvoje“ lėšų (sutarties Nr. S-MOD-21-3).

Lietuvos
mokslo
taryba

Monografija parengta Lietuvos socialinių mokslų centro Sociologijos instituto Etninių tyrimų skyriuje. Apsvarstyta ir rekomenduota išleisti Lietuvos socialinių mokslų centro Sociologijos instituto leidybos komisijos posėdyje (2022 m. lapkričio 18 d. posėdžio protokolas Nr. A-15).

Kalbos redaktorė: Elvyra Kutanovienė

Vertėja į anglų kalbą: Janina De Munck

Dizainas: Marta Frėjūtė, Justinas Gasiūnas

Maketas: Justinas Gasiūnas

© Kristina Šliavaitė,
Monika Frėjūtė-Rakauskienė,
Andrius Marcinkevičius, 2023

© Lietuvos socialinių mokslų centro
Sociologijos institutas

ISBN 978-609-8324-03-7 (spausdintinis)

ISBN 978-609-8324-04-4 (internetinis)

LSMC
Sociologijos
institutas

Lietuvos valstybingumo atkūrimas tautinių mažumų perspektyvose: etniškumas, įtrauktis, pasirinkimai

Monografija

KRISTINA ŠLIAVAITĖ
MONIKA FRĖJUTĖ-RAKAUSKIENĖ
ANDRIUS MARCINKEVIČIUS

*Monografijos autoriai nuoširdžiai dėkoja
tyrimo dalyviams, kurie sutiko pasidalyti
savo gyvenimo atsiminimais,
patirtimis ir žiniomis.*

Turinys

Įvadas	11
(K. Šliavaitytė, M. Frėjutė-Rakauskienė, A. Marcinkevičius)	
I Etniškumas, identitetas ir atmintis socialinių mokslų teorijose	19
(K. Šliavaitytė, M. Frėjutė-Rakauskienė, A. Marcinkevičius)	
1.1. Atminčių tipai ir jų sąveika	19
1.2. Identitetas ir atmintis	23
1.3. Atmintys ir visuomenės bendrumas	26
1.4. Žiniasklaida ir žinojimo konstravimas	30
1.5. Tyrimo metodologinės priegigos	34
1.5.1 Lauko tyrimo metodologija	34
1.5.2 Spaudos analizės metodologinės priegigos	40
II Etniškumo dimensija Lietuvos valstybingumo atkūrimo procese (1988–1991 m.)	45
(A. Marcinkevičius)	
2.1. Rusų ir lenkų tautinių mažumų demografinė ir socialinė charakteristika	45
2.2. Sąjūdžio laikotarpio įvykiai ir tautinių mažumų vaidmuo	49
2.3. Sąjūdžio leistos spaudos reikšmė kelyje į Lietuvos valstybingumo atkūrimą	59
III Etniškumas, pasirinkimai ir atmintis spaudos konstruojamuose pasakojimuose: Lietuvos rusai ir lenkai	67
(A. Marcinkevičius)	
3.1. Sąjūdžio leistos spaudos rusų kalba tikslai, kūrėjai ir bendradarbiai	69

3.2.	Rusai pasirinkimo kryžkelėje: tarp nepriklausomos Lietuvos ir sovietinės imperijos	73
3.3.	Rusų lojalumo Lietuvos valstybei paraiška: Sausio 13-osios tragedijos Vilniuje atvejis	77
3.4.	Rusų tautinės tapatybės ir santykio su istorine Lietuvos valstybingumo tradicija paieška	80
3.5.	Spaudos lenkų kalba tikslai, leidėjai ir bendradarbiai	84
3.6.	Lenkų pasirinkimo dilema: tarp Sąjūdžio ir autonomijos	87
3.7.	Lietuvos valstybingumo atkūrimo laikotarpio atmintis šiuolaikinėje spaudoje rusų kalba (2018–2021 m.)	90
3.8.	Sąjūdžio laikotarpio įvykių atmintis šiuolaikinėje spaudoje lenkų kalba (2018–2021 m.): Lietuvos lenkų ir lietuvių bendrystės pasakojimas	102
IV	Atmintys, pasirinkimai, interpretacijos: Lietuvos rusai ir rusakalbiai	117
	(K. Šliavaitė, M. Frėjutė-Rakauskienė)	
4.1.	Atminčių ir užmarščių kontūrai	118
4.1.1.	Procesai	119
4.1.2.	Įvykiai	132
4.1.3.	Veikėjai: spauda, institucijos, organizacijos	142
4.2.	Pasirinkimai ir interpretacijos	148

4.2.1.	Aktyvus valstybingumo atkūrimo procesų dalyvis(ė) ir sovietinės valstybės kritika	149
4.2.2.	„Politika man nerūpėjo“: atsiribojęs pasakotojas ir pasyvus veikėjas	157
4.2.3.	Nepalaikantis: susikertančios vertybės	159
4.3.	„Mes vs jie“?: etniškumo dimensija pasakojimuose apie XX a. pabaigos procesus	161
4.3.1.	Etniškumo raiška ir tarpetniniai santykiai sovietmečiu	161
4.3.2.	Bendrumo paieškos: „atrandant“ ir nuneigiant etniškumą	164
4.3.3.	Okupanto sampratos	168
V	Atmintys, pasirinkimai, interpretacijos: Lietuvos lenkai	175
	(K. Šliavaitė, M. Frėjutė-Rakauskienė)	
5.1.	Atminčių ir užmarščių kontūrai	176
5.1.1.	Procesai	176
5.1.2.	Įvykiai	183
5.1.3.	Veikėjai	193
5.2.	Pasirinkimai ir interpretacijos	196
5.2.1.	„Mes solidarūs su lietuviais“: represijos, etniškumas ir religija sovietmečiu	197

5.2.2. „Tai buvo bendras priešas“: Katynė ir bendros istorinės patirtys kovoje su Rusijos imperialistine politika	204
5.2.3. Autonomijos siekio interpretacijos	206
5.3. „Mes vs jie“?: etniškumo dimensija pasakojimuose apie Lietuvos valstybingumo atkūrimo procesus ir laikotarpius	212
5.3.1. Lenkai – Vilniaus krašto okupantai? Bendros istorijos pasakojimas	212
5.3.2. „Mes buvom ir esam lenkai“: paaštrėję tarpetniniai santykiai Lietuvos valstybingumo atkūrimo laikotarpiu	217
Išvados (K. Šliavaitė, M. Frėjutė-Rakauskienė, A. Marcinkevičius)	225
Summary: The restoration of Lithuanian statehood from the perspectives of national minorities: ethnicity, inclusion, choices (K. Šliavaitė, M. Frėjutė-Rakauskienė, A. Marcinkevičius)	241
Literatūros sąrašas	253

Įvadas

KRISTINA ŠLIAVAITĖ,
MONIKA FRĖJUTĖ-RAKAUSKIENĖ,
ANDRIUS MARCINKEVIČIUS

1 Šioje monografijoje vartosi-
me terminus tautinė grupė,
etninė grupė priklausomai
nuo konteksto. Abi sąvokos
suponuoja tam tikrą sąstyi-
mą su socialine grupe per
numanomą bendrą etninę,
kultūrinę tapatybę.

Monografijoje analizuojame, kaip įvairiose tau-
tinėse grupėse¹ konstruojamas pasakojimas apie
Lietuvos valstybingumo atkūrimo XX a. pabaigoje
įvykius ir procesus. Mokslininkai vertina žmonių pa-
sakojimus apie praeitį, kaip svarbius suprantant da-
bartį ir kuriant ateitį (Tonkin 1995; Connerton 1999;
Klumbytė 2004; Palmberger 2016). Atmintis socialiniuose moksluo-
se suprantama kaip sąlygota dabartyje konstruojamų identitetų,
saistymosi, socialinės įtraukties ar atskirties (Tonkin 1995; Con-
nerton 1999; Klumbytė 2004; Palmberger 2016). Elizabeth'a Ton-
kin pabrėžia, kad mūsų tapatybės konstruojamos atsirenkant tam
tikrus prisiminimus ir teigia, kad iš esmės „mes esame mūsų at-
mintys“ (Tonkin 1995: 1). Ši monografija taip pat skirta atmintims
tirti. Mus domina kaip įvairių tautinių tapatybių Lietuvos gyven-
tojai (lenkai, rusai, mišrios tapatybės) atsimena XX a. pabaigoje
vykusius Lietuvos valstybingumo atkūrimo įvykius ir procesus; koks
šiuose pasakojimuose atsiskleidžia tautinių mažumų vaidmuo; ar
šios atmintys skiriasi priklausomai nuo tam tikrų pasakotojo(os)
socialinių charakteristikų, tokių kaip etniškumas, gyvenamoji vie-
tovė; kaip šios atmintys sąveikauja su tyrimo dalyvių tapatybe ir
ar jos įgalina kurti visuomenės bendrumą, o gal priešingai – pade-
da pagrindus fragmentacijai.

Mūsų tikslas ne istorinių įvykių rekonstrukcija, o socialinės at-
minties ir tapatybių sąveika bei konteksto (žiniasklaidos) ir socia-
linės atminties sąveika. Atmintys ir istorijos interpretacijos svar-
būs kuriant tautines tapatybes ir pilietinį bendrumą (Palmberger
2016). Tonkin teigimu, mes

*mėginame kurti mūsų ateitį turėdami galvoje mūsų praeities patirtis –
arba tai, ką suprantame kaip praeities patirtis – ir aptardami, kokia
buvo praeitis, konstruojame socialinį portretą, modelį, kuriuo vado-
vaujamės darydami sprendimus (Tonkin 1995: 1).*

Monografijoje susitelkiama į tautinių mažumų pasakojimą(us)
apie laikotarpį, kurį įvardijame kaip Lietuvos valstybingumo at-
kūrimo laikotarpį, t. y. laikotarpį, kai buvo įkurtas ir savo veiklą
pradėjo visuomeninis judėjimas – Lietuvos Persitvarkymo Sąjūdis,
vyko kiti istoriniai procesai ir įvykiai, vedę Lietuvos valstybingumo
atkūrimo 1990 m. link. Monografijoje pasitelkiami kelių tipų šalti-
niai: žodiniai pasakojimai ir spauda. Analizuojame atliekant lauko

tyrimą užfiksuotus XX a. pabaigos procesų ir įvykių liudininkų pasakojimus, taip pat šio istorinio laikotarpio bei šiandienos žiniasklaidos šaltinius lietuvių, rusų, lenkų kalbomis. Skirtingų šaltinių analizė ir sugretinimas leidžia aptarti, kaip sąveikauja žiniasklaidos (spaudos) ir žmonių konstruojami pasakojimai apie Lietuvos nepriklausomybės atkūrimo ir ankstyvąjį valstybingumo laikotarpį. Mums svarbiausia tai, kaip ir ką iš šio laikotarpio prisimena mūsų tyrimo dalyviai(ės), tai yra kokios datos minimos, kokios pamiršamos ir koks konstruojamas pasakojimas tikslingai pasirinktoje žiniasklaidoje rusų ir lenkų kalbomis.

Skirtingos disciplinos tirdamos atmintį pasitelkia įvairius terminus – žodinė istorija, istorinė atmintis, socialinė atmintis, kolektyvinė atmintis, individuali atmintis (Halbwachs 1980; Thompson 2000; Assman 2008; Harrison 2008; Wojcicka 2019). Plačiau šios sąvokos aptariamos monografijos teorinėje dalyje, tačiau pagrindinės šioje monografijoje vartojamos sąvokos – individuali atmintis ir socialinė / kolektyvinė atmintis, kurios, tiriant atmintį, plačiai vartojamos socialiniuose moksluose (Halbwachs 1980; Šutinienė 2003; Pettai 2011). Individuali atmintis siejama su asmens atmintimis, prisiminimais apie patirtis tam tikrais laikotarpiais (Halbwachs 1980). Socialinė / kolektyvinė atmintis apibūdinama kaip apimanti, sujungianti individualias atmintis ir būdinga tam tikrai grupei (Halbwachs 1980; Pettai 2011). Individualių ir socialinių / kolektyvinių atminčių jungtys yra svarbios ir tiesiogiai mums signalizuoja apie grupės, bendruomenės jungtis ar fragmentaciją (Halbwachs 1980; Fentress, Wickham 1992; Connerton 1999).

Monografijoje analizuodami skirtingus šaltinius aiškinamės, ar ir kaip sąveikauja etninė tapatybė ir atmintys. Etniškumą suprantame kaip sąsistymą su tam tikra socialine grupe, kuri suprantama kaip jungiama tam tikrų kultūrinių aspektų (kalbos, religijos, istorijos interpretacijų) ir skiriasi nuo kitų grupių (Barth 1969). Etniškumas ir etninė tapatybė šiandienos socialiniuose ir humanitariniuose moksluose interpretuojama kaip identiteto konstravimas individo ar grupės lygmeniu, kai tam tikri kultūriniai aspektai, istoriniai pasakojimai, bendros patirtys matomi kaip leidžiantys kurti tam tikrą bendrumą per santykio *mes-jie* konstravimą (Barth 1969; Eriksen 2010), tačiau kartu vengiama išankstinio kategorizavimo (Brubaker 2004). Šiame procese pasakojimai apie istoriją yra vieni svarbiausių, nes leidžia grupės nariams matyti save ir kitus, kaip dalyvavusius tuose pačiuose istoriniuose procesuose ir

turinčius panašias patirtis (Eriksen 2010). Etniškumas socialiniuose moksluose tiriamas per socialinės įtraukties ar atskirties prizmę, t. y. mokslininkus domina, ar etniškumas struktūruoja patirtis įvairiuose visuomenės segmentuose (Brubaker 2015). Monografijos autoriams svarbu išsiaiškinti, ar konstruodami pasakojimą apie svarbius istorinius įvykius, atvedusius į Lietuvos nepriklausomybės atkūrimą, tyrimo dalyviai – lenkai, rusai, kitų tapatybių – mato etniškumą kaip svarbų kriterijų, lėmusį dalyvavimą, įtrauktį, pasirinkimus. Tyrimo dalyvių pasakojimas apie praeitį tyrėjams atskleidžia tai, kaip jie mato Lietuvos visuomenę ir etniškumo vaidmenį joje. Manytume, kad įvairių tautinių grupių konstruojami pasakojimai apie lūžinius Lietuvos valstybei metus įgalins tuos pačius procesus pamatyti iš skirtingų perspektyvų, taip pat įtraukti įvairių tautinių grupių balsus į Lietuvos istorijos pasakojimo konstravimą.

Atminčių tyrimų ar biografinio metodo taikymo istorija socialiniuose moksluose dažniausiai pradedama nuo XX a. pradžioje Williamo I. Thomaso ir Floriano Znaneickio vykdyto imigrantų iš Lenkijos JAV bendruomenėse tyrimo, bei Čikagos sociologijos mokyklos įdirbio (Harrison 2008: xxi; Kraniauskienė 2000; Indriliūnaitė 2016). Barbaros Harrison teigimu, vėliau įvyko tam tikras pertrūkis ir biografiniai ar gyvenimo istorijos metodai prarado savo populiarumą socialiniuose moksluose, tačiau XX a. paskutiniaisiais dešimtmečiais vėl pradėti plačiai taikyti (Harrison 2008: xxiii). Ši kaita siejama su žodinės istorijos populiarėjimu, feminizmo siekiu įgalinti moterų balsus ir antikolonijiniais judėjimais (Harrison 2008: xxv). Tiriant atmintis taikomos skirtingos metodologinės priegijos (autobiografinis tyrimas, biografinis tyrimas, naratyvinis tyrimas, autoetnografija) ir metodai (gyvenimo istorijos, gyvenimo pasakojimo, žodinės istorijos ir kiti) (Harrison 2008: xxvi-xxvii), skiriamos skirtingos priegijos ir srovės (žr. apžvalgą Kraniauskienė 2000; Indriliūnaitė 2016; Kraniauskienė et al. 2019). Monografijoje susitelkiame į paties tyrimo dalyvio(ės) papasakotą istoriją, t. y. į tai, ką konkretus asmuo pasakojime identifikuoja kaip svarbius momentus atsimindamas Lietuvos valstybingumo atkūrimo laikotarpį, žvelgiame į šį interviu kaip į tam tikrą pasakojimą, per kurį atsiskleidžia tyrimo dalyvio(ės) tapatybė ir reflektuojama jos kaita, taip pat gretindami interviu su įvairiais tyrimo dalyviais(ėmis) ieškome pasikartojimų, panašumų, ir skirtumų.

Daugelis autorių pabrėžia, kad atmintys geba tiek jungti, tiek skirti (Mc Grattan, Hopkins 2017). Vienas iš dažniausiai aptariamų

pavyzdžių yra Antrojo pasaulinio karo pabaigos interpretacijos ir kaip jos sąveikauja su pasakotojo(os) etniškumu (Frėjutė-Rakauskienė 2011, 2013 a; Šutinienė 2011; Klumbytė 2017 a, 2018; Šliavaitė 2020). Istorikų, antropologų, sociologų moksliniai tyrimai atskleidė, kaip skirtingi istorijos pasakojimai, atmintys, funkcionuojančios tam tikroje socialinėje grupėje, susijusios su tapatybės klausimais ir pasakojančiųjų dabarties ir praeities socialine, ekonomine ar politine situacija (Šutinienė 2003; Klumbytė 2006, 2013). Tačiau nėra gausu darbų, kuriuose būtų iš sociologinės, antropologinės ar tarpdisciplininės perspektyvos analizuojami tautinių grupių pasakojimai ir atmintys apie Lietuvos valstybingumo atkūrimo XX a. pabaigoje laikotarpį.

Tikimės, kad mūsų darbas atras savo vietą tarp kitų darbų, skirtų Lietuvos valstybingumo atkūrimo atmintims, etniškumui ir tapatybėms. Lietuvoje tirtas Sąjūdžio laikotarpis ir pirmieji Lietuvos nepriklausomybės metai taikant istorijos mokslo metodus (pvz., Anušauskas et al 2000; Rupšytė et al 2010; Laurinavičius, Sirutavičius 2008; Laurinavičius 2013; Sirutavičius 2017), solidūs istorikų darbai skirti lietuvių ir lenkų, bei Lietuvos ir Lenkijos santykiams 1988–1994 (Sirutavičius 2013, 2017). Sociologų ir istorikų darbai, skirti etninių grupių socialinės atminties tyrimams (Frėjutė-Rakauskienė 2011; Šutinienė 2011; 2013 a, 2016 a; Nikžentaitis (sud.) 2013; Klumbytė 2017 a, 2018; Šliavaitė 2020; Vyšniauskas 2022; Dambrauskas 2022 ir kt.), socialinių grupių sovietmečio atmintims (Šutinienė 2003; Krukauskienė et al 2003; Klumbytė 2004, 2010; Ramonaitė 2013; Leinartė et al 2014; Vaiseta 2016; Žilinskienė, Kraniauskienė, Šutinienė 2016; Kraniauskienė et al 2019), socialiniams judėjimams sovietmečiu ir Sąjūdžio susikūrimo prielaidoms (Kavaliauskaitė, Ramonaitė (red.) 2011), Sąjūdžio laikotarpio atmintims (Klumbytė 2000, 2006, 2013).

Tirta politinių bendruomenių formavimosi prielaidos ir iššūkiai Baltijos šalyse XX a. pabaigoje (Budrytė 2011 ir kt.), taip pat visuomenės požiūris XX a. pabaigoje į Lietuvos nepriklausomybę bei kitus svarbius klausimus (Gaidys, Tureikytė 2015). Gausūs sociologų ir antropologų darbai, skirti tautinių mažumų identitetams, integracijai, tapatinimuisi su Lietuvos visuomene ir valstybe prieš ir po Lietuvos integracijos į ES (Kasatkina, Leončikas 2003, Beresnevičiūtė 2005; Balžekienė et al 2008; Brazauskienė 2013; Daukšas 2008, 2012, 2014, Geben 2010, 2013; Kazėnas et al 2014; Lichačiova 2013; Petrušauskaitė, Pilinkaitė Sotirovič 2012). Tačiau

sociologinių ar antropologinių tyrimų, skirtų tautinių mažumų situacijai XX a. pabaigoje, nėra gausu (žr. tačiau Matulionis (red.) 1990 a; Garšva, Grumadienė 1993; Taljūnaitė, Sviklas 2013; Tal-

2 Tautinių mažumų departamentas prie LR Vyriausybės, Interaktyvių atvirukų rinkinys #Kuriame kartu, <https://tmde.lrv.lt/uploads/tmde/documents/files/Interaktyvi%C5%B3%20atviru%C4%8D%C5%B3%20rinkinys%20%23KuriameKartu.pdf>.

jūnaitė 2014; Dambrauskas 2022, kt.). Reikia paminėti Tautinių mažumų departamento prie Lietuvos Respublikos Vyriausybės iniciatyvą parodyti tautinių mažumų indėlį atkuriant Lietuvos valstybingumą². Kalbant apie tarptautinę akademinę literatūrą, šis tyrimas koreliuoja su tyrimais apie įvairių socialinių grupių atmintis ir jų sąveiką su dabarties procesais, t. y. kaip istorinė ar socialinė atmintis, konstruojami

pasakojimai sąveikauja su pilietinės visuomenės kūrimu, tapatybės klausimais ir istorijos pasakojimu (žr. pvz., Cheskin 2012, 2016; Golubeva 2010; Palmberger 2016 ir kt.).

Monografijoje kalbame apie bendruomenes, kurių nariai tapatinasi su Lietuvos lenkais, rusais ar rusakalbais. Kita vertus, šių bendruomenių nematome kaip uždarų, su aiškiais socialinėmis ribomis, t. y. siekiame vengti visuomenės išankstinio skirstymo į grupes (Brubaker 2004). Monografijoje analizuojame, kokie pasakojimai apie Lietuvos valstybingumo atkūrimo istorinius įvykius ar susijusius procesus ir tautinių mažumų vaidmenį juose konstruojami to laikmečio Lietuvos spaudoje rusų ir lenkų kalbomis ir kaip šie pasakojimai konstruojami šiandieninio laikotarpio spaudoje rusų ir lenkų kalbomis; kaip tyrimo dalyviai (lenkai, rusai, mišrios tapatybės) per nestruktūruotus ar gyvenimo istorijos interviu konstruoja pasakojimą apie Lietuvos valstybingumo atkūrimo laikotarpį ir tautinių mažumų vaidmenį šiuose procesuose; kaip sąveikauja žiniasklaidos (spaudos) ir žmonių konstruojami pasakojimai apie Lietuvos nepriklausomybės atkūrimo ir ankstyvąjį valstybingumo laikotarpį. Tikimės, kad monografijos autorių atliktas tyrimas leis įvertinti, kaip palyginti neseni istoriniai įvykiai susiję, su Lietuvos valstybingumo atkūrimu, yra konstruojami etninių mažumų (lenkų, rusų, mišrios tapatybės) konkrečiose vietovėse – Vilniuje, Šalčininkuose, Šalčininkų r., Visagine ir ką tai atskleidžia apie tyrimo dalyvių sąsistymą su Lietuvos visuomene. Pasakojimas apie praeitį Tonkin apibūdinamas kaip socialinis veiksmas (angl. *social action*), kuris kuriamas konkrečiame kontekste – konkrečiu istoriniu momentu, konkrečioje situacijoje, ir tai turi būti imama domėn interpretuojant surinktus duomenis (Tonkin 1995: 3). Šia prasme mūsų lauko tyrimas, kuris vyko nuo 2021 m. gegužės mėn. iki 2022 m.

rugpjūčio mėn. buvo padalytas Rusijos karo Ukrainoje (ypač po 2022 m. vasario 24 d.). Šis įvykis tyrimo projekto kontekste buvo ypač svarbus tyrimo dalyviams(ėms) konstruojant pasakojimus apie praeitį, dabartį ir ateitį.

Pirmame monografijos skyriuje apžvelgiamos tyrimo teorinės ir metodologinės prielaidos: apžvelgiame atminčių konceptualizavimą socialiniuose moksluose; socialinės atminties ir identitetų sąveiką; etniškumo ir atminties sąsajas. Aptariamoms monografijos autorių atlikto spaudos ir lauko tyrimo stiprybės ir ribotumai. Antrajame skyriuje Andrius Marcinkevičius, remdamasis ligšiolinių mokslinių tyrimų ir skelbtų šaltinių duomenimis, apžvelgia svarbiausių su Lietuvos valstybingumo atkūrimu 1988–1991 m. susijusių įvykių ir procesų santykį su etniškumu, daugiausia dėmesio skiria rusų ir lenkų tautinių mažumų situacijai. Pateikiama trumpa rusų ir lenkų tautinių mažumų sociodemografinė charakteristika ir apibūdinama Sąjūdžio leistos spaudos įtaka Lietuvos visuomenės tautinio ir pilietinio identiteto kaitai. Trečiajame skyriuje pristatomi A. Marcinkevičiaus atliktos 1988–1991 m. ir 2018–2021 m. Lietuvos spaudos rusų ir lenkų kalbomis tekstų turinio kokybinės analizės duomenys atskleidžia, kaip ši spauda konstravo rusų ir lenkų tautinių mažumų tapatybę svarbiausių Lietuvos valstybingumo atkūrimo laikotarpio įvykių kontekste, kaip ir kuriuos įvykius ir jų dalyvius žiniasklaida aktualizuoja iki šiol. Ketvirtas ir penktas skyrius skirtas kokybinių interviu metodu surinktų duomenų analizei ir interpretacijoms pristatyti. Ketvirtame skyriuje K. Šliavaitė ir M. Frėjutė-Rakauskienė analizuoja interviu su tyrimo dalyviais, kurie tapatinasi su rusais ir rusakalbais, o penktajame – su lenkų bendruomene Lietuvoje. Analizuojama, kokie įvykiai, procesai, veikėjai dažniausiai prisimenami ir kaip prisimenami kalbant apie Lietuvos valstybingumo atkūrimo laikotarpį, ar ir kada per interviu aktualizuojami etniškumo klausimai, kaip tyrimo dalyviai jungia individualias atmintis su socialinėmis atmintimis.

Monografijos autoriai ypač nori padėkoti lauko tyrimo dalyviams, kurie sutiko pasidalyti savo gyvenimo atsiminimais, patirtimis ir žiniomis. Be tyrimo dalyvių geranoriškos ir neatlygintinos pagalbos bei nuoširdaus bendradarbiavimo nebūtų parašytos lauko tyrimo duomenis apžvelgiančios monografijos dalys. Suprasdami tyrimo dalyvių indėlį valstybingumo atkūrimo procesuose, tačiau gerbdami jų privatumą ir laikydamiesi mokslinių tyrimų etikos normų, tyrėjai nusprendė neminėti nė vieno iš tyrimo dalyvių vardo ir pavardės kartu reikšdami nuoširdžių padėką už dalyvavimą tyrime.

Tyrimui ir monografijos leidybai finansavimą skyrė Lietuvos mokslo taryba (LMTLT) (sutarties Nr. S-MOD-21-3).

Etniškumas, identitetas ir atmintis socialinių mokslų teorijose

KRISTINA ŠLIAVAITĖ,
MONIKA FRĖJUTĖ-RAKAUSKIENĖ,
ANDRIUS MARCINKEVIČIUS

1.1. Atminčių tipai ir jų sąveika

Maurice'as Halbwachsas (1980) apibūdinamas kaip atminties konceptualizavimo pradininkas socialiniuose moksluose (Coser 1992). Halbwachsas skiria kolektyvinę (angl. *collective memory*) ir individualią (angl. *individual memory*) atmintį. Autoriaus teigimu, individas dalyvauja abiejų tipų atminčių konstravime: viena vertus, kiekvienas žmogus turi asmeninių patirčių, kurias įtraukia į savo asmeninės gyvenimo istorijos pasakojimą, tačiau kartu kai kurios atmintys yra bendros platesnei socialinei grupei ir individualios atmintys gali būti jungiamos su grupės atmintimis kartu kuriant bendrumą su grupe (Halbwachs 1980: 50). Autoriaus teigimu, kolektyvinė ir individuali atmintis yra susipynusios ir papildo viena kitą, kitais žodžiais sakant – šios atmintys nėra atskiros (Halbwachs 1980: 50) Kolektyvinė atmintis sujungia individualius atsiminimus, bet kartu nesusitapatina su jais, o individualios atmintys jungiamos su grupės atmintimis (Halbwachs 1980: 50–51). Halbwachsas kolektyvines atmintis mato kaip sukonstruotas įvairių socialinių grupių, tokių kaip šeimos, socialinės klasės, korporacijos ir kt. (Coser 1992). Halbwachso teigimu, individualios atmintys gali remtis socialinės atminties konstruktais, o visuomenė yra patvari tik tada, kai individų ir grupių perspektyvos gana panašios (Halbwachs 1992: 182).

Atminčių tipų įvairovę praplečia Jano ir Aleidos Assmanų (2008) „komunikacinės“ ir „kultūrinės“ atminties sampratos (Safonovas 2011: 44). Assmanas siūlo matyti Halbwachso kolektyvinę atmintį, kaip sudarytą iš komunikacinės atminties ir kultūrinės atminties (Assman 2008: 110). Kultūrinė atmintis, pasak Assmano, yra būdinga grupei žmonių ar sociumui ir susijusi su kultūrine sfera, simboliais, tradicijomis ir jų perdavimu pasitelkiant objektus, institucijas, praktikas (Assman 2008: 110–111). Komunikacinė atmintis, priešingai kultūrinei, nesusijusi su institucijomis, specialistais ar ekspertais, – tai kasdienybėje perduodama atmintis, kurią Assmanas apibūdina kaip ne ilgesnę nei trys kartos arba aštuoniasdešimt metų (Assman 2008: 111). Eva-Clarita Pettai taip pat pabrėžia, kad Halbwachso teorijoje nėra aiški individualios ir kolektyvinės atminčių sąveika (Pettai 2011: 2). Pettai teigimu, „individualios atmintys išliktų fragmentiškos ir epizodinės, jei jos nebūtų įkontekstintos (angl. *embodied*) komunikaciniuose rėmuose, pagrįstuose kalba, ritualais, gyvensena ir tokiomis medijomis

kaip knygos, filmai ir kita“ (Pettai 2011: 3). Assman (2008) ir Pettai (2011) individualias atmintis mato kaip stipriai veikiamas konteksto ir medijų, o šia prasme ypač svarbus monografijos autorių uždavinys išsiaiškinti tyrimo dalyvių konstruojamų gyvenimo istorijų ir žiniasklaidos pasakojimų sąsajas.

Kolektyvinė ir individuali atmintys neabejotinai susijusios, o atmintys atskleidžia ir tai, kaip mes konstruojame bendrumą. Aktualios yra Halbwachso (1980) įžvalgos, kad kuriant solidarumą svarbu bendros atmintys. Halbwachsas teigia, jog kintant individo santykiui ar sąistymuisi su grupe, keičiasi ir tie akcentai, kuriuos jis / ji pasirenka konstruodamas(a) atmintis, kurios sieja jį / ją su platesne socialine grupe (Halbwachs 1980: 48). Kitais žodžiais tariant, mokslininkas susieja atmintis ir sąistymąsi ar bendrumo su tam tikra socialine grupe kūrimą, o tai labai svarbu turint galvoje šios monografijos tyrimo klausimą, ar etniškumas turi poveikį tam, kaip atsimenamas Lietuvos valstybingumo atkūrimo laikotarpis. Halbwachsas skiria autobiografinę atmintį ir istorinę atmintį, kurių sąsajos yra panašios kaip kolektyvinės ir individualios atminties, t. y. istorinė atmintis naudojasi autobiografinėmis atmintimis (Halbwachs 1980: 52). Tačiau kartu autorius pabrėžia, kad kolektyvinė atmintis nėra tapati istorijai ar istorinei atminčiai (angl. *historical memory*): kolektyvinė atmintis yra gyva, perduodama, daugialypė, o istorinė atmintis apima ilgesnius laikotarpius ir fiksuoja kaitą (Halbwachs 1980: 78–86).

Mokslininkai siekia konceptualizuoti istorijos ir atminties sąveiką. Dažnai istorija ir atmintis matomos kaip griežtai neatskiriamos ir abipusiškai sąveikaujančios (Palmerberger 2016: 18). Britų istorikas Johnas H. Plumbas, 1968 m. išleidęs savo paskaitų medžiaga pagrįstą knygą apie mirusių praeitį „The Death of the Past“ (liet. Praeities mirtis), brėžė skirtį tarp praeities ir istorijos ir teigė, kad didėjant visuomenės raštingumui, praeičiai mirus kaip atminčiai, į jos vietą stoja istorija (cituota iš Schwarz 2010: 44, 47). Istorikas Pierre'as Norra, Analų mokyklos atstovas, prancūzų kalba parašė savo garsiuosius veikalus apie atminties pabaigą „Les lieux de mémoire“ (liet. Atminties vietos), kurie vėliau buvo išversti į anglų kalbą pavadinimu „Realms of Memory“ (cituota iš Schwarz 2010: 49). P. Norra buvo vedamas pagrindinio teiginio apie atminties mirtį, bet kartu ir buvimą visur, t. y. atmintis daugiau neegzistuoja, bet „yra mūsų lūpose“, nes ji mirė modernybės epochos pradžioje, o į „jos vietą stojo įvairios institucijos, skirtos atkurti tai, kas buvo

prarasta“ (cituota iš Schwarz 2010: 51), kurios sukūrė naujas (atliktas, ne „gyvas“) atminties formas, „atkartojančias gyvybiškai svarbius praeities momentus“ (cituota iš Schwarz 2010: 53). Kolektyvinės atminties ir komunikacijos tyrėjos Martos Wojcickos požiūriu, kolektyvinės atminties ir istorijos santykis labai svarbus: atsimenant yra referuojama į istoriją; tekstai, kuriuos analizuojame (dainos, pasakos, istorijos, legendos) remiasi tiek lokalia, tiek ir universalia istorija (Wojcicka 2019: 27). Mokslininkė siūlo žiūrėti į kolektyvinę atmintį ir istoriją kaip į susijusias ir darančias abipusę įtaką (Wojcicka 2019: 27).

Mokslinėje literatūroje taip pat skiriama socialinė atmintis ir kolektyvinė atmintis. Wojcicka teigia, kad mokslinėje literatūroje yra daug sąvokų, vartojamų kalbant apie atmintis: kolektyvinė atmintis, socialinė atmintis, grupinė atmintis, istorinė atmintis, kultūrinė atmintis (Wojcicka 2019: 22). Ji išskiria kolektyvinės atminties rūšis, atsižvelgdama į atminties daromą įtaką: socialinė, kartos; bendruomeninė, susijusi su profesija, su šeima (Wojcicka 2019: 23). Autorė renkasi kolektyvinės atminties sąvoką, nes supranta ją, kaip visa apimančią, kai socialinė atmintis kalba apie kartos arba grupės atmintį (angl. *generational or group memory*) kaip vieną iš kolektyvinės atminties porūšių. Mokslininkės požiūriu, kolektyvinė atmintis apima įvairias grupes – nuo visuomenės, kaip didžiausios, iki daug mažesnių (Wojcicka 2019: 23). Kita vertus, socialinės ir kolektyvinės atminties sąvokos dažnai vartojamos paraleliai. Jamesas Fentressas ir Chrisas Wickhamas knygoje „Social memory“ (liet. Socialinė atmintis) socialinę atmintį, kaip ir kolektyvinę, mato kaip skirtingą nei individuali atmintis (Fentress, Wickham 1992: ix). Fentressas ir Wickhamas knygos įvade kelia klausimą, kada ir kaipgi individualios atmintys tampa socialinės (angl. social) ir atsako, kad: „kai mes kalbame apie tai. Tai atmintys, kuriomis dalijamės su kitais ir yra svarbios tam tikros socialinės grupės kontekste“ (Fentress, Wickham 1992: x). Kaip ir kiti autoriai, Fentressas ir Wickhamas pabrėžia, kad praeities atmintys ne mažiau svarbios konstruojant grupės bendrumą dabartyje (Fentress, Wickham 1992: x). Kartu akcentuojamas socialinės atminties selektyvumas, netikslumas, o jis susijęs su tuo, kaip praeitis atsiminama dabartyje (Fentress, Wickham 1992: xi). Socialinė atmintis perduodama (angl. *transmitted*) ir artikuluojama ir tai vyksta ne tik raštu, žodžiu, tačiau ir ritualais, veiksmais ir kitais būdais (Fentress, Wickham 1992: 47). Šioje monografijoje vartojame socialinės

atminties sąvoką todėl, kad tai tam tikrų grupių atmintys, kuriomis yra dalijamasi, jos perduodamos, apie tai pasakojama.

Paulas Connertonas, plačiai žinomas darbu „How societies remember“ (liet. Kaip atsimena visuomenės) (1998), skiria socialinę atmintį (angl. *social memory*) nuo istorinės rekonstrukcijos (angl. *historical reconstruction*) (Connerton 1998: 13). Istorinę rekonstrukciją autorius sieja su istorikų darbu ir ji apima darbą su įvairiais šaltiniais (Connerton 1998: 14–15). Connertonas skiria kelis atminčių lygmenis: asmenines atmintis (individualius praeities atsiminimus), kognityvinį aspektą (angl. *cognitive memory claims*) – prisiminimo procesą, bei gebėjimą pademonstruoti, kad mes prisimename (Connerton 1998: 22–23). Connertonas pabrėžia tai, kaip atmintys perduodamos ne tik žodžiu ar raštu, bet ir kūno praktikomis (angl. *bodily practices*), ritualais, veiksmais (Connerton 1998). Be jokios abejonės, vieši minėjimai, susiję su Lietuvos valstybingumo atkūrimo XX a. pabaigos įvykiais, taip pat turi būti matomi kaip socialinės atminties kūrimas, o dalyvavimas juose – saistymasis su valstybės kuriamu istorinio laikotarpio pasakojimu. Tuo tarpu tam tikros kūno praktikos – tyrimo dalyvių naudojama simbolika (pavyzdžiui, Lietuvos valstybės simboliai) taip pat turi būti matoma kaip per interviu užfiksuoto pasakojimo dalis. Connertonas teigimu, būtina tirti ne tik atmintis, bet ir užmarštis (angl. *forgetting*), kurias jis skiria į septynias grupes, pagal joms būdingas skirtingas priežastis ir tikslus (Connerton 2008).

Akademinėse diskusijose Lietuvoje vartojamas socialinės atminties, biografinės atminties, individualios ir kolektyvinės atminties, istorinės atminties ir istorinės atminties politikos, komunikacinės atminties, traumuojančios atminties, socialinės atminties ir užmaršties terminai pasitelkiant tarptautinėse diskusijose įsitvirtinusius terminus ir atminties tyrimų prieigas (Krukauskienė et al. 2003; Kraniauskienė et al. 2019; Kraniauskienė 2017; Klumbytė 2017 a; Šutinienė 2011, 2013, Vyšniauskas 2022). Lietuvos mokslininkai tiria tam tikrų regionų atmintis, pavyzdžiui, Klaipėdos krašto istorijos 1945–1960 m. atmintis (Kraniauskienė et al. 2019: 25) ar atminčių komunikavimą didžiuosiuose Lietuvos miestuose (Šutinienė 2011, 2013a), kolektyvinių ir individualių atminčių sąveiką (Kraniauskienė 2017; Klumbytė 2017 a, 2018). Istorikas Vasilijus Safronovas siūlo tirti viešai vykstančius atmintis formuojančius procesus pasitelkiant „atminimo kultūros“ terminą, kurį apibūdina kaip „tokią reikšmių sistemą, kuri formuojasi įvairiomis praeities

reprezentavimo formomis aktualizuojant praeitį ir stimuliuojant kolektyvinę atmintį“ (Safronovas 2011: 60, plačiau žr. Nikžentaitis (sud.) 2011). Lietuvos tyrėjai dėmesį skiria trauminėms holokausto ir / ar deportacijų atmintims (Davoliūtė 2015; Davoliūtė, Balkelis (red.) 2018; Krukauskienė et al 2003). Irena Šutinienė (2002, 2003) savo darbuose tyrinėja trauminės atmintis pasitelkdama socialinės ir kultūrinės traumos sąvokas. Tikimės, kad susitelkdama prie etniškumo ir konkretaus atmenamo laikotarpio ši monografija papildys atminčių tyrimus.

1.2. Identitetas ir atmintis

Identitetas paprastai siejamas su atsakymu į klausimą, kas aš esu ir kuo aš esu panašus į kitus ar kuo skiriuosi (Lawler 2010: 2–3). Atsakymas į šį klausimą apima amžiaus, lyties, etniškumo, gyvensenos ir kitus klausimus (Lawler 2010). Etninė tapatybė yra viena iš daugelio asmens tapatybės dimensijų, kuri šiuolaikinėse teorijose suprantama kaip įgyjama ir kintanti, t. y. labiau kaip procesas nei nekintanti duotybė (Brubaker, Cooper 2000; Brubaker 2004). Etniškumas suprantamas kaip ribų mes–jie brėžimas pasitelkiant tam tikrus kultūrinius ir socialinius kriterijus, pavyzdžiui, kalbą, religiją, gyvenimą ar istorijos pasakojimus (Barth 1969; Čiubrinskas 2008; Eriksen 2010; Frėjutė-Rakauskienė et al 2013). Šioje monografijoje mes susitelkiame prie etniškumo ir istorinių pasakojimų sąveikos, t. y. mus domina, ar ir kaip etniškumas sąveikauja su pasakojimais apie Lietuvos valstybingumo atkūrimo laikotarpį.

Johnas R. Gillis (1994: 3) pabrėžia identiteto ir atminties susietumą ir teigia, kad tiek atmintys, tiek identitetai yra kintantys, o mes perkuriame savo atmintis taip, kad jos atlieptų mūsų kintantį identitetą. Stephos Lawler teigimu, pasakojimai yra vienas svarbiausių būdų, kuriais pristatome save kitiems, pasakojame, kaip esame susiję tarpusavyje ar su kitomis grupėmis (Lawler 2010: 12). Lawler pabrėžia, kad „šios istorijos nėra tiesiog šiaip papasakojimai, tai komplikotas būdas suprasti pasaulį“ (Lawler 2010: 13). Lawler sujungia pasakojimą ir identitetą sakydama, kad identitetas nėra kažkas nekintama ir savaime suprantama, o yra „tai, kas kuriama per pasakojimus, kuriuos žmonės naudoja paaiškinti ir suprasti savo gyvenimą“ (Lawler 2010: 17). Lawler pasitelkia lano

Hackingo (1994, 1995) terminą „atminties politika“ (angl. *memo-ro-politics*) akcentuodama dabarties ir praeities sąsajas per kin-tantį identitetą, t. y. pabrėždama tai, kad praeitis suprantama žvelgiant per pasakotojo dabarties patirtis ir sampratas (Lawler 2010: 18). Šia prasme, Lawler teigimu,

identitetai yra dinamiški, <...> jie kuriami per pasakojimus, <...>šie papasakoti identitetai jungia mus su kitais, kartu jungia praeitį ir da-bartį, <...>identifikacijos procesai yra vis svarbesni tam, kaip žmonės kuria savo identitetus (Lawler 2010: 22).

Panašiai identitetus ir pasakojimus jungia ir Nira Yuval-Davis, kalbėdama apie identitetus tapatina juos su naratyvais arba is-torijomis, „kurias žmonės pasakoja sau ir kitiems, kas jie yra (arba kas jie nėra)“ (Yuval-Davis 2006: 202). Ji pabrėžia, kad nebūtinai šios istorijos nupasakoja priklausymą tam tikroms grupėms, jos gali būti pasakojamos apie tam tikrus individualius siekius (pvz., profesinėje srityje), atributus (pvz., kūno), tačiau net ir tokios isto-rijos tiesiogiai arba netiesiogiai pasakoja apie „savęs ir (arba) kito priėmimą ir buvimo grupės arba kolektyvo dalimi (etninio, rasinio, nacionalinio / tautinio, kultūrinio, religinio) reikšmę“ (Yuval-Davis 2006: 202). Mokslininkė teigia, kad šie naratyvai gali būti perduo-dami vienos kartos kitai, tačiau perdavimo procesą apibūdina kaip selektyvų (Yuval-Davis 2006: 202). Tad mokslininkai pabrėžia pa-sakojimo kaip svarbaus instrumento atskleisti identitetą svarbą.

Constance'os de Saint Laurent (2021) teigimu, sociokultūri-nėje psichologinėje perspektyvoje istorija yra vienas iš socialinio mąstymo pavyzdžių. Svarstant apie socialinį mąstymą ir kolekty-vinės atminties sąsajas svarbu pabrėžti, kad socialinis mąstymas (angl. *social thinking*) „apima visas psichologinių procesų formas svarstant apie socialinį „kitą“, t. y. įvairias socialines grupes, vi-suomenes, bendruomenes ir siekia pristatyti, suprasti, įvertinti bei įprasminti jas“ (de Saint Laurent 2021: 27). Mokslininkė teigia, kad kolektyvinės praeities reprezentacija yra pasaulio, kuriame mes gyvename, supratimo atspindys. Tokiu būdu kolektyvinės praei-ties reprezentacija svarbi konstruojant socialinius identitetus, nes mums pasakoja tam tikrų visuomenių arba bendruomenių, kurių dalis mes esame, kilmės istoriją, suteikia joms tikslą, prasmę bei priimtino elgesio jose taisykles (de Saint Laurent 2021: 28). Mūsų monografijoje šis identiteto – kaip kuriame per pasakojimą apie

praeitį – aspektas visų pirma susijęs su etninio ir pilietinio identiteto konstravimu. Mes klausiamo ar ir kaip pasakojimuose apie Lietuvos valstybingumo atkūrimo XX a. pabaigoje įvykius atsiskleidžia etniškumo aspektas ir koku pagrindu konstruojama įtrauktis ir bendrumas. Teigiame, kad šis pagrindas nebūtinai etninis, o gali būti kuriamas bendrų istorinių patirčių (pvz., sovietmečio represijų vertinimu) ar kitais pagrindais. Tačiau etniškumas pasakojimuose tampa aktualus tada, kai jis matomas kaip išskiriantis pasakotoją iš aplinkos, kvestionuojantis bendrumą.

Mokslininkai atkreipia dėmesį, kad istorinės atminties procesas yra veikiamas ir palaikomas tam tikrų bendruomenės ir valdžios instrumentų, o „kolektyvinė atmintis visada susijusi su vieta, kurioje yra kuriama, ir kuriant atmintį pačios svarbiausios yra tokios vietos, kaip šventovės, asmenybių gimimo vietos, monumentai“ (Alkatiri, De Archellie 2021: 3). Atmintis matoma kaip „kintanti visuma, sukuriama ir perkuriama dialoge su politinėmis, socialinėmis ir kultūrinėmis dabarties aktualijomis“ (Alkatiri, De Archellie 2021: 3). Kolektyvinė atmintis neatsiejama nuo įvairių medijų, kurios tampa informaciniais praeities šaltiniais ir „saugo praeitį kaip visuomenės kolektyvinę atmintį apie dabartį“ (Alkatiri, De Archellie 2021: 9). Tiek identitetas, tiek atmintys (kas atsimenama ir kas pamirštama) yra susiję su socialiniu kontekstu – socialine klase, lytimi, galios santykiais (Gillis 1994: 3). Gillis pabrėžia atminčių politiškumą ir tai, kad atmintys ir identitetai padeda mums matyti pasaulį: „identitetai ir atmintys nėra dalykai, apie kuriuos mes galvojame, bet tai dalykai, kurie veikia mūsų galvojimą. Taigi jie neegzistuoja atsietai nuo politikos, mūsų socialinių ryšių ar mūsų istorijų“ (Gillis 1994: 5).

Autoriai pabrėžia, kad svarbu ne tik tai, ką prisimename, bet ir tai, kas pamirštama, o užmaršties procesas apibūdinamas kaip selektyvus ir veikiamas konteksto (Assmann, Shortt 2011: 5 cituota iš Mc Grattan, Hopkins 2017: 492). M. Schudsono manymu, praeitis nėra visiškai lanksti, nes žmonės ir grupės stengiasi panaudoti atmintį savo tikslams siekti, tačiau visada sulaukiama neigimo iš „kitų“ pusės (1989: 112 cituota iš Mc Grattan, Hopkins 2017: 495). Pasak J. Derrida, „kitais žodžiais tariant, nutylėjimas, užmarštis yra suvaržyta priešingos atminties (angl. *counter-memory*)“ (Derrida 1994: 97 cituota iš Mc Grattan, Hopkins 2017: 495). Atminties darbas ir konstruktas gali būti matomas ne kaip kova tarp prisiminimo ir užmaršties, bet kaip politinis procesas įtraukiant tam tikras

reikšmes apie įvykius, kurie nėra išsamiai aprašyti ir turi savyje trauminės atminties (Connerton 1992: 3 cituota iš Mc Grattan, Hopkins 2017: 490). E. Jelin pabrėžia, kad „kova [dėl atminties – aut. pastaba] yra žaidžiama daugybės veikėjų, kurie reikalauja pripažinimo ir teisėto jų balso, ir reikalavimų įteisinimo“ (Jelin 2003: 29 cituota iš Mc Grattan, Hopkins 2017: 490). Tad mokslininkai pabrėžia atminčių ir užmarščių selektyvumą, veikiamą platesnių kontekstinių struktūrinių procesų, ir skatina matyti atmintis, konstruojamas ne tik ekspertų, galių turinčių veikėjų, tačiau ir įvairių visuomenės grupių.

1.3. Atmintys ir visuomenės bendrumas

Atmintys apie praeitį svarbios ne tik dėl praeities, tačiau ir kuriant dabarties visuomenės bendrumą / solidarumą ir projektuojant ateitį (Tonkin 1995). Nacionalinę atmintį (angl. *national memory*) Gillis apibūdina kaip tokią, kai didelė grupė tiesiogiai niekada kontakto neturėjusių žmonių mato save kaip turinčius bendrą istoriją (Gillis 1994: 7), tad tam tikra prasme ši atmintis taip pat yra sukonstruota pasitelkiant tam tikrus instrumentus. Eva-Clarita Pettai akcentuoja politinį atminčių kontekstą teigdama, kad būtina tirti, kokios atmintys konstruojamos žmonių lygmeniu, t. y. „iš apačios“ (Pettai 2011: 3–4). Pettai (2011) teigimu, demokratinėse pliuralistinėse visuomenėse funkcionuoja skirtingos atmintys ir todėl būtina analizuoti, kokios tos atmintys. Mokslininkės teigimu, vyksta tam tikra konkurencija dėl to, kas prisimenama ir kaip įvairių grupių atmintys sąveikauja su dominuojančiu diskursu (Pettai 2011). Pettai skiria kelis sąveikos lygmenis, kurie varijuoja pagal jų atpažįstamumą ir galimybę konkuruoti su dominuojančiu diskursu: atpažinimas (angl. *recognition*), atstovavimas (angl. *representation*), dalyvavimas (angl. *participation*) ir bendradarbiavimas (angl. *complicity*) (Pettai 2011: 6–7). Pavyzdžiui, atpažinimas apibūdinamas kaip tokia visuomenės grupių ir politinės sferos sąveika, kai grupių atmintys yra neatpažįstamos ir nereprezentuojamos (Pettai 2011: 6–7). Atstovaujama tada, kai grupių atstovai siekia, kad jų atmintys būtų atstovaujamos politiniame pasaulyje (Pettai 2011: 7). Dalyvavimas yra tada, kai socialinės grupės nariai sąmoningai suvokia savo grupės atmintis ir siekia aktyviai dalyvauti politiniuose sprendimuose, formuojančiuose atmintis (Pettai 2011: 8).

Bendradarbiavimas būdingas tiems socialinių grupių atstovams, kurie patys nebūdami politikai, aktyviai formuoja atmintis ir interpretacijas, t. y. autorė kalba apie istorikus, žurnalistus ir kt. profesionalus (Petta 2011: 8). Šioje monografijoje autoriai gilinasi į skirtingas atmintis, kurios kuriamos spaudoje ar socialinėse grupėse. Analizuojame, kokį santykį šios atmintys turi su viešu diskursu, t. y. kas ir kaip prisimenama ir kaip tyrimo dalyviai interpretuoja dominuojančius pasakojimus apie pasirinktą istorinį laikotarpį.

Tyrimai rodo, kad etniškumas gali būti svarbus kriterijus, susijęs su tam tikrais istoriniais naratyvais. Monika Frėjutė-Rakauskienė analizuoja kokybinio tyrimo, vykdyto 2008–2011 m. Lietuvoje ir Latvijoje, duomenis ir teigia, kad „gegužės 9-osios šventės svarba ir Latvijoje, ir Lietuvoje rodo, kad rusų etninės grupės (mažumos) ir lietuvių bei latvių daugumos suvokimas (kultūrinis, istorinis) yra paralelinis ir neturi sąlyčio taškų“ (Frėjutė-Rakauskienė 2011: 107). Skirtingos esminių istorinių datų interpretacijos signalizuoja apie etninių bendruomenių – pvz., lietuvių ir rusų – paraleliai konstruojamas interpretacijas (Frėjutė-Rakauskienė 2011; plg. Šutinienė 2013a). Estijoje Karstenas Brüggemannas ir Andreasas Kasekampas (2008) analizuoja įvairių Estijos socialinių grupių reakcijas į monumentų politiką ir teigia, kad priešingai Rusijoje vykdomai „atminties sakralizacijai“ (angl. *sacralization of memory*), Estijoje vyksta tai, ką Gillis apibūdino „atminties demokratizacija“ (Brüggemann, Kasekamp 2008: 427). Autoriai atskleidžia, kaip įvairios socialinės ir etninės grupės Estijoje skirtingai interpretuoja lūžines Estijos istorines datas, ir tai atsispindi požiūriuose į šių datų pažymėjimą ar užmarštį per monumentų politiką (Brüggemann, Kasekamp 2008). Estijos visuomenė apibūdinama kaip „suskilusi visuomenė“ (angl. *divided society*), kur etniškumas sąveikauja su istorijos interpretacijomis (Brüggemann, Kasekamp 2008: 440). Šie tyrimai atskleidžia, kaip atminčių skirtingumas lemia tam tikrą visuomenės fragmentaciją ir nesusikalbėjimą.

Ammonas Cheskinas (2016) tiria Latvijos rusų identitetus ir atmintis. Autorius analizuoja atminčių ir tautinio identiteto sąsajas ir teigia, kad „atmintys gali formuoti svarbų ryšį tarp praeities ir dabarties ir atmintys gali turėti galią kurti stiprų grupės identitetą“ (Cheskin 2016: 15). Autorius pabrėžia atminčių ir istorijos interpretacijų svarbą kuriant Latvijos valstybę XX a. pabaigoje ir analizuoja rusų ir rusakalbių tapatybės konstravimą Latvijoje tiek žiniasklaidoje, tiek rusų bendruomenės lygmeniu (Cheskin 2016).

Kiekybinis tyrimas, atliktas 2011 m., leido autoriui padaryti išvadą, kad jaunosios rusų ir rusakalbių kartos identitetas yra kitoks nei tėvų kartos ar bendraamžių Rusijoje, nes „dėl daugelio dalykų jauni žmonės išreiškia požiūrius, kurie neatitinka oficialaus Rusijos pasakojimo ir mitų apie Antrąjį pasaulinį karą ir jo pasekmes“ (Cheskin 2016: 145). Kita vertus, Tomas Vaiseta analizuodamas, kaip lokali bendruomenė Lietuvoje interpretuoja Sovietų Sąjungos karių palaidojimo vietas, atskleidžia interpretacijų ir požiūrių skirtumus, tačiau neakcentuoja etninio kriterijaus (Vaiseta 2016: 200).

Mokslininkai skiria atmintis, konstruojamas ekspertų ar palaikomus valdžios, „iš viršaus žemyn“ (angl. *top-down*) ir pasakojimus, konstruojamus žmonių „iš apačios“ (angl. *bottom-up*). Monika Palmberger, tyrusi ir interpretavusi, kaip istorija interpretuojama pokarinėje Bosnijoje ir Hercegovinoje, skiria profesionalų (istorikų, žurnalistų, politinio elito) konstruojamas istorijos versijas ir paprastų žmonių pasakojimus (Palmberger 2016: 16). Pasitelkdama Michelio de Certeau (1984) terminologiją, pirmųjų versijas ji įvardija kaip „diskursyvinės strategijos“ (angl. *discursive strategies*), o antrųjų „diskursyvinės taktikos“ (angl. *discursive tactics*) (Palmberger 2016: 16–17). Palmberger pabrėžia, kad visada bus skirtingų istorijos interpretacijų, tačiau praeities reprezentacijos visada susijusios ir su galios santykiais, kurie lemia, kas prisimename ir kas pamirštama (Palmberger 2016: 19). Šiame kontekste verta prisiminti Gilliso pasiūlytą terminą „praeities demokratizacija“ (angl. *democratization of the past*), kurį apibūdina kaip įvairių socialinių grupių konstruojamų pasakojimų apie praeitį, kai šie pasakojimai nebūtinai yra tapatūs istorikų versijai (Gillis 1994: 17; plg. Cheskin 2016).

Mokslininkai identifikuoja visuomenėje „iš apačios“ kylančias bendrų sąlyčio taškų paieškas. Neringa Klumbytė analizuoja Lietuvos Respublikos ir Rusijos Federacijos konstruojamus oficialius istorijos naratyvus ir juos apibūdina kaip paralelinius (Klumbytė 2017 a, 2018). Klumbytė apibūdina šiuos naratyvus pasitelkdama Roberto M. Haydeno (2014) pasiūlytą „teisingumo kaip neteisybės“ sampratą (Klumbytė 2018: 103). Teigima, jog „terminas teisingumas kaip neteisybė atskleidžia paradoksą, kad vykdomas teisingumas vienos grupės atžvilgiu tampa neteisybe kitai“ (Hayden 2014, cit. iš Klumbytė 2018: 104). Klumbytė atskleidžia etniškumo svarbą tam tikro istorinio laikotarpio įvykių interpretacijai, tačiau sykiu identifikuoja žmonių konstruojamus istorijos pasakojimus,

kurie įgalina visuomenės bendrumą akcentuojant bendražmogiškas patirtis (Klumbytė 2018: 122–137; plg. Vaiseta 2016).

Oficialių valstybės konstruojamų istorijos pasakojimų ir žmonių interpretacijų sąveika tiriama ir mokyklose. Šiame kontekste mokytojai matytini kaip oficialios istorijos perteikėjai, ekspertai, o diskusijos klasėje – kaip atspindinčios visuomenės įvairiose grupėse konstruojamus pasakojimus (Palmerberger 2016; Pettai 2011; Golubeva 2010). Maria Golubeva 2008 m. atliko tyrimą Estijos ir Latvijos mokyklose rusų mokomąja kalba ir identifikavo, kad mokytojos per pamokas dažnai „pataisydavo“ oficialios istorijos naratyvą kartu atspindėdamos rusų grupės perspektyvas Latvijoje (Golubeva 2010). Eva-Claritta Pettai šiuos tyrimo rezultatus interpretuoja kaip rodančius, kad istorijos mokytojos pateikia savo istorijos versiją, nes jaučia, kad jų vizija apie tautinių mažumų istoriją nėra atspindima, tačiau tai vertina kaip politinį veiksmą (angl. *political action*) ir teigia, kad „šie alternatyvūs pasakojimai apie šalies praeitį galų gale prisideda prie tolesnio daugumos ir mažumos susvetimėjimo“ (Pettai 2011: 12). Lietuvos mokyklose rusų mokomąja kalba 2016–2018 m. atliktas kokybinis tyrimas atskleidė istorijos mokytojų siekį paaiškinti skirtingas istorijos interpretacijas, susijusias su etnine tapatybe (lietuviai ir rusai) ir kartu įgalinti visuomenės bendrumo kūrimą (Šliavaitė 2020).

1990 m. kovą – balandį atlikti visuomenės nuomonės tyrimai atskleidė, jog Lietuvos nepriklausomybės atkūrimui pritarė didžioji dauguma nelietuvių kilmės Lietuvos gyventojų: nepritarė 35 proc. rusų ir 34 proc. lenkų (Gaidys, Tureikytė 2015: 47). Vilniečių apklausoje, vykusioje po tragiškų 1991 m. sausio 13 d. įvykių, 76 proc. nelietuvių kilmės respondentų pasisakė už Lietuvos nepriklausomybę (Gaidys, Tureikytė 2015: 88). Lietuvos Filosofijos ir sociologijos instituto mokslininkai 1994–1995 m. vykdė Rytų ir Pietryčių Lietuvos regionų gyventojų tapatybės tyrimus, buvo tiriama kolektyvinė šių regionų gyventojų atmintis, aiškinamasi, kokie yra vyraujantys požiūriai į Lietuvos nepriklausomybės atkūrimą (Grigas (red.) 1996 a). Autoriai atkreipia dėmesį, kad tarp tautinių mažumų 1994 m., palyginti su 1990 m., išaugo Lietuvos nepriklausomybės palaikymas (Šlapkauskas 1996: 125). Mokslininkų teigimu, „Lietuvos valstybės atkūrimui naujai pritaria 19 proc. rusų, ir 10 proc. lenkų ir tik 3 proc. lietuvių“ (Šlapkauskas 1996: 125–126). Romualdo Grigo teigimu, Rytų ir Pietryčių Lietuvoje, t. y. autorių įvardijamuose paribio regionuose, 1994–1995 m. kiekybinis tyrimas atskleidė

išaugusį tautinių mažumų Lietuvos nepriklausomybės palaikymą, bei sumažėjusį tarp lietuvių (Grigas 1996 b: 156–157). Šios įžvalgos koreliuoja su antropologės Neringos Klumbytės 2001–2003 m. Lietuvos kaimiškose vietovėse atliktu tyrimu, kuris atskleidė tam tikrą nusivylimą Lietuvos visuomenės raida nepriklausomoje Lietuvoje, tačiau, kita vertus, tai nereiškė noro sugrąžinti sovietinius laikus (Klumbytė 2006: 176–196). Šie mokslininkų tyrimai atskleidžia kintantį santykį su praeitimi ir kartu tokio pobūdžio tyrimų svarbą.

Atmintis gali sąlygoti ne tik etniniai, bet ir kiti aspektai, pavyzdžiui, socialiniai ekonominiai (Sliavaite 2005; Klumbytė 2006, 2010, 2013; Ramonaitė 2013 ir kt.). Neringa Klumbytė skirtingas atmintis apie sovietmetį sieja su jas konstruojančiųjų subjektyviai jaučiama įtrauktimi ar marginalizavimu nepriklausomos Lietuvos visuomenėje (Klumbytė 2004, 2006, 2010, 2013). Panašūs socialiai sąlygoti atminčių apie sovietmetį konstruktai užfiksuoti skirtingose visuomenėse posovietinėje erdvėje (Kideckel 2008; Sliavaite 2005). Mūsų tyrimui šios įžvalgos svarbios suvokiant, kad skirtingas atmintis lemia ne tik tokios identiteto dimensijos kaip etniškumas, tačiau ir socialinis sluoksnis (Sliavaite 2005; Klumbytė 2006, 2010), lytis (Budrytė 2021), karta (Žilinskienė, Kraniauskienė, Šutinienė 2016; Kraniauskienė et al. 2019; Martinez 2018), subjektyviai vertinama socialinio statuso kaita, socialinės aplinkos nuostatos ir vertybės (Ramonaitė 2013).

1.4. Žiniasklaida ir žinojimo konstravimas

Demokratinėje visuomenėje žiniasklaida yra vienas iš svarbiausių informacijos sklaidos šaltinių; kartu žiniasklaida ne tik naujienų perdavimo, bet ir informacijos struktūrinimo priemonė. Mokslininkai atmintis mato kaip stipriai veikiamas konteksto ir medijų (Assman 2008; Pettai 2011; Safronovas 2011). Įvairių žiniasklaidos priemonių (spausdintos ir elektroninės spaudos, televizijos, interneto ir kt.) veiklos ir turinio konstravimo dėsningumai Vakarų moksliniame diskurse jau daugelį metų yra kritinės diskurso analizės objektas. Į šią tyrimų sritį besigilinantys mokslininkai, pasitelkdami tarpdisciplinines prieigas, aiškinasi, kokie politiniai, socialiniai, ekonominiai ar kultūriniai veiksniai ir kokiais būdais daro įtaką rengiant informaciją, struktūrinant, pateikiant žiniasklaidoje (Van Dijk 1993; Fairclough 2004 ir kt.). Žiniasklaida tyrinėtojų

įvardijama kaip svarbi žmonių santykį su socialine tikrove konstruojanti institucija, o identitetas ir atmintis, kaip analitinės kategorijos, yra reikšminga viešojo diskurso tyrimų dalis. Pavyzdžiui, žiniasklaida laikoma priemone, kurią pasitelkiant istoriniai įvykiai transformuojami į vaizdinius arba idėjas, galinčius daryti įtaką formuojant einamojo laikotarpio visuomenės ar jos grupių identitetą (Vihalemm, Jakobson 2011). Moksliniuose darbuose apie tautinių mažumų žiniasklaidą, kuri linkusi dažniausiai aprėpti šių visuomenės grupių vaizdinius ir joms aktualų turinį, pabrėžiamas jos kaip tautinio, kultūrinio ir socialinio identiteto išsaugojimo priemonės bei integracijos į dominuojančią visuomenę įrankio demokratinėje šalyse vaidmuo (Jakobson, Iljina 2002). Be to, akcentuojama socialinių veikėjų, formuojančių informacijos struktūravimo strategijas (negatyvaus, integruojančio, pozityvaus diskurso) ir požiūrį į sudėtingus praeities įvykius reikšmė (Cheskin 2012, 2016).

Atsižvelgiant į sudėtingą sovietinėmis ir nacių okupacijomis, ginkluotomis pokario kovomis dėl laisvės, pasyviosiomis rezistencijomis, taip pat aksominėmis ir dainuojančiomis revoliucijomis pažymėtą XX a. antrosios pusės Baltijos, Vidurio ir Rytų Europos valstybių politinę raidą, etninių grupių identiteto tyrimai šiose šalyse neatsiejami nuo atminties ir atminties politikos studijų (Fréjutė-Rakauskienė et al 2018). Šio laikotarpio atminties studijos ypač platus tyrimų laukas, įtraukiantis trauminių, konfliktuojančių ir kitokių atminčių, taip pat užmarščių ir nutylėjimų bei atminties, etniškumo, lyties ir įvairių kitų dimensijų sąveikos istoriniame kontekste analizę (Budrytė 2021, Davoliūtė, Balkelis 2018 ir kt.). Atminties politika suvokiama kaip politika, besistengianti teisinėmis ir praktinėmis priemonėmis formuoti visuomenės kolektyvinę atmintį ir nustatyti, kas turi ar neturi būti prisimenama apie praeitį (Tamm 2013 ir kt.). Posovietinio pereinamojo laikotarpio istorinio teisingumo studijose, kurių objektas yra atminties ir istorijos politika, nagrinėjami teisiniai, politiniai ir simboliniai teisingumo atkūrimo klausimai. Baltijos šalių santykį su Antrojo pasaulinio karo, sovietinės ir nacių okupacijų, pokario rezistencijos, sovietmečio ir valstybingumo atkūrimo laikotarpio atmintimi nustato valstybės vykdoma oficiali ir institucionalizuota istorijos politika. Ji paremta teisės aktų nuostatomis, komisijų sovietinio ir nacių okupacinių režimų nusikaltimams tirti išvadomis ir rekomendacijomis, teisminių bylų nutarimais, politinių lyderių, partijų ir nevyriausybinų organizacijų pozicija ir pan. (Сафронов 2009; Никифоров 2013; Pettai, Pettai

2015 ir kt.). Oficialiai reprezentuojant Baltijos šalių istoriją kaip kolektyvinės atminties formavimo priemonė reikšmingą vaidmenį atlieka okupacijos ir išsivadavimo laikotarpių tyrimų centrai (Onken 2007) ir muziejai (Velmet 2011).

Įvairūs šios atminties ir atminties politikos Baltijos šalyse aspektai nuo judėjimų už valstybingumo atkūrimą įsikūrimo XX a. 9 dešimtmečio antroje pusėje iki šiol pristatomi ir interpretuojami žiniasklaidos, o žiniasklaidos konstruojamų pasakojimų turiniais žymių įtaką turi etniškumo veiksnys, ypač rusų (rusakalbių) nuošimčių visuomenėje išsiskiriančiose Latvijoje ir Estijoje (Полещук 2008; Skudra 2011; Cheskin 2012, 2016). Mokslininkai atkreipia dėmesį į tai, kad viešajame diskurse vyraujančiuose pasakojimuose į pirmą planą iškeliami istoriniai įvykiai ar atsiminimai dažnai yra selektyvūs, riboja žmonių įsivaizdavimą apie praeitį, neretai tarp bendra patirtimi nesidalijančių individų padeda skleisti „atminties karams“ ir pan. (Brüggemann, Kasekamp 2008; Ehala 2009 ir kt.). Pavyzdžiui, Baltijos šalyse į vyraujančią istorinį pasakojimą bene mažiausiai jaučiasi įtraukta rusų (rusakalbių) gyventojų grupė, kurios daugeliui narių išskirtinę reikšmę turi Antrojo pasaulinio karo atmintis ir šių atmintį išaukštinanti dabartinės Rusijos istorijos politika. Sociologinių tyrimų duomenys rodo, kad praeities kaip konflikto šaltinio („atminties karų“) klausimas iki šiol taip pat išlieka aktualus Lietuvoje. Pavyzdžiui, atskleista, kad dalyje Lietuvos žiniasklaidos priemonių lietuvių ir rusų kalbomis (Frėjutė-Rakauskienė 2013a, 2013b; Marcinkevičius 2018) pateikiamos radikalios skirtingos sovietmečio ir Sąjūdžio laikotarpio įvykių ar procesų interpretacijos, o šį reiškinį skatina Lietuvos ir Rusijos įgyvendinama istorijos politika, prisidedanti prie bipolinio istorinio teisingumo (Klumbytė 2017 a, 2018) sampratų sklaidos viešajame diskurse.

Socialinių mokslų atstovai tyrinėja, kaip socialinis kontekstas konstruoja su oficialiu pasakojimu konfliktuojančias individualias ir kolektyvines patirtis bei atminties struktūras (Kraniauskienė 2017; Šutinienė 2017). Pastebima, kad svarbus veiksnys, lemiantis oficialių ir alternatyvių istorinių pasakojimų santykį, yra savanoriškų organizacijų veikla, vienijanti žmones tam tikros bendros istorinės patirties ar atminties pagrindu (Frėjutė-Rakauskienė 2016). Sociologiniai tyrimai taip pat rodo, kad lietuviškoje Lietuvos žiniasklaidoje etninės mažumos per pastaruosius keletą dešimtmečių dažnai minimos tam tikruose stigmatizuojančiuose kontekstuose. Šiuo atveju reikia pažymėti, kad rusai (rusakalbiai) dažniausiai siejami

su sovietmečio imigrantais, Pergalės dienos (Gegužės 9-osios) minėjimu, iš Rusijos sklindančių „minkštosios galios“ ir propagandos grėsme. Kitaip tariant, žiniasklaida, įskaitant Lietuvoje leidžiamą spaudą rusų kalba, sociologų įvardijama kaip istorinės, kolektyvinės atminties simbolinių kovų arba konfliktų laukas, kuriame konstruojamas rusų (rusakalbių) tapatumas (Frėjutė-Rakauskienė 2013b: 344). Reikia pažymėti, kad panašios tendencijos išvengiamos politinių ir komunikacijos mokslų srities tyrimuose, kuriuose tam tikros Lietuvos žiniasklaidos priemonės tautinių mažumų kalbomis vertinamos kaip geopolitinių grėsmių ir propagandos sklaidos įrankiai nesantaikai tarp lietuvių ir tautinių mažumų kurstyti (Vaišnys et al. 2017). Spauda lenkų kalba šiais atžvilgiais susilaukė mažiau dėmesio, o jos turinys nagrinėtas daugiau ne iš atminties, o iš socialinių aktualijų perspektyvos (Švarplys 2014; Kazėnas et al 2014; Ilkevičiūtė 2015; Griffante 2015).

Atsižvelgiant į aptartų tyrimų kontekstą, šioje monografijoje žiniasklaida matoma ne tik kaip reikšmingas informacijos šaltinis, tačiau ir kaip žinių apie Lietuvos istorinę praeitį struktūrinimo priemonė vienu iš svarbiausių valstybei istorinės raidos laikotarpiu. Pažymėtina, kad tiriamasis 1988–1991 m. laikotarpis sietinas su nepriklausomos nuo sovietinio režimo cenzūros ir komunistų partijos ideologijos lietuviškos žiniasklaidos, pirmiausia spaudos leidinių, formavimusi Lietuvoje, kai po penkis dešimtmečius trukusios sovietinės priespaudos atgimstančiai lietuvių visuomenei iškilo alternatyvių ir objektyvių žinių ir jas skleidžiančių priemonių poreikis (Vyšniauskaitė 2009; Medelis 2014 ir kt.). Susikūrus Sąjūdžiui, siekiant įtraukti į M. Gorbačiovo pertvarkos (rus. *перестройка*) ir viešumo (rus. *гласность*) politikos paskatintus demokratizacijos bei Lietuvos valstybingumo atkūrimo procesus tautinių mažumų atstovus, susiformavo pirmos nepriklausomos informavimo priemonės (informaciniai biuleteniai, laikraščiai, žurnalai) rusų ir lenkų kalbomis (Jankauskaitė 2012). Ši spauda aptariamam laikotarpiu tapo vienu iš instrumentų, užtikrinančių ne tik žinių apie einamojo politinio laikotarpio Lietuvoje aktualijas sklaidą, bet aktyviai peržiūrinčių ir formuojančių visuomenės požiūrį į Lietuvos istoriją, lietuvių ir tautinių mažumų atmintį, taip pat prisidedančių prie penkis dešimtmečius gniaužtos tautinių mažumų atminties sugrąžinimo į viešąjį diskursą.

Svarstant apie spaudos ir kitų žiniasklaidos priemonių konstruojamą istorinių pasakojimų ir etniškumo santykį, dera

atsižvelgti, kad Sąjūdžio arba kovos dėl Lietuvos valstybingumo atkūrimo laikotarpiu nepriklausoma spauda buvo įgijusi vieną didžiausių šalies visuomenės pasitikėjimo kreditų per visą laikotarpį nuo 1990 m. kovo 11 d. iki šiol (Medelis 2014; Синочкина 2007, Лавринец 2013 ir kt.). Tad Sąjūdžio leista ir Sąjūdžio idėjoms simpatizavusi spauda yra reikšmingas šaltinis siekiant geriau suprasti Lietuvos visuomenės ir atskirų tautinių grupių santykį su svarbiausiais tuometiniais politiniais ir socialiniais procesais ir šiems procesams vykstant vyravusiomis nuotaikomis. Tuo tarpu žvilgsnis į šiuolaikinės populiariosios Lietuvos žiniasklaidos turinį leidžia spręsti, kurie su Lietuvos valstybingumo atkūrimu susiję įvykiai išliko iki šiol aktualūs (o kurie – ne) viešajame diskurse funkcionuojantiems su tautinių mažumų istorija susijusiems pasakojimams ir kaip šie įvykiai interpretuojami tautinių mažumų iš nūdienos perspektyvos (Sąjūdžio susikūrimas ir veikla, Kovo 11-osios Nepriklausomybės akto priėmimas, Sausio 13-osios įvykiai ir kt.). Šios spaudos analizė leidžia įvertinti, kokie visuomenės veikėjai (individai, grupės ar organizacijos) ir kokiais būdais atstovavo rusų ir lenkų tautinėms mažumoms Lietuvos valstybingumo atkūrimo įvykių kontekste, ar ir kaip šie įvykiai prisimenami minėtų veikėjų šiuolaikinėje Lietuvos žiniasklaidoje rusų ir lenkų kalbomis.

1.5. Tyrimo metodologinės prielaidos

Šioje monografijoje analizuojami rašytiniai dokumentai (spauda) ir lauko tyrimo duomenys. Atliekama kokybinė duomenų analizė ir skirtingų duomenų blokų palyginimas. Toliau aptariame metodologines lauko tyrimo ir spaudos analizės prielaidas ir žingsnius.

1.5.1. Lauko tyrimo metodologija

Lauko tyrimas vykdytas nuo 2021 m. gegužės iki 2022 m. rugpjūčio mėn. Vilniuje, Šalčininkuose, Šalčininkų rajone, Visagine. Tyrimui buvo pasirinktos vietovės, kuriose gyvena įvairių tautybių Lietuvos gyventojai. Šalčininkų r. daugiausia gyvena lenkų tautybės gyventojų (76, 3 proc.), o Visagino mieste – rusų tautybės gyventojų (47, 7 proc.) (Oficialiosios statistikos portalas 2022: 3). Vilnius, kaip sostinė, buvo Lietuvos valstybingumo atkūrimo įvykių

centras, skirtinguose įvykiuose ir renginiuose minėtu istoriniu laikotarpiu dalyvavo žmonės iš įvairių Lietuvos vietovių. Šalčininkuose, Šalčininkų rajone XX a. pabaigoje dalis gyventojų palaikė teritorinės autonomijos siekius (Sirutavičius 2017). Visaginas – sovietmečiu pastatytas miestas, kuriame didžiąją dalį gyventojų sudarė į Ignalinos atominės elektrinės statybas dirbti atvykę rusų ir kitų tautybių žmonės iš buvusios Sovietų Sąjungos (Kavaliauskas 2003; Sliavaite 2005). Visagine Lietuvos valstybingumo atkūrimo laikotarpiu gyventojų nuotaikos buvo įvairios³. Tad šios Lietuvos vietovės – Vilnius, Šalčininkai, Šalčininkų r., Visaginas – buvo pasirinktos todėl, kad jose gyvena įvairių tautybių Lietuvos gyventojai, o Lietuvos valstybingumo atkūrimo laikotarpiu čia vyko svarbūs istoriniai įvykiai ir procesai.

³ Visagino savivaldybė. Istorija. <https://www.visaginas.lt/savivaldybe/istorija/21>

Lauko tyrimui vykdyti pasirinktas nestruktūruotas ar gyvenimo istorijos interviu. Paulas Atkinsonas gyvenimo istorijos interviu apibrėžia tokį interviu, kai „žmogus, padedamas tyrimo vykdytojo, pasirenka papasakoti apie gyvenimą, kurį jis ar ji gyveno, papasakoja taip išsamiai ir sąžiningai, kaip įmanoma, tai, ką žmogus atsimena ar ką nori kad kiti žinotų“ (Atkinson 2002: 125). Lauko tyrime tyrimo dalyvius prašėme papasakoti gyvenimo istorijas, t. y. Lietuvos nepriklausomybės atkūrimo laikotarpis buvo matomas kaip dalis tyrimo dalyvio(ės) gyvenimo istorijos. Vis dėlto keletas interviu su ekspertais, kurie atkuriant Lietuvos valstybingumą užėmė tam tikras pareigas, gali būti traktuojami kaip pusiau struktūruoti interviu, o ne gyvenimo istorija. Didžioji dalis interviu apibūdinti ni kaip gyvenimo istorijos interviu, kai lauko tyrimo vykdytojoms svarbiausia buvo išgirsti tyrimo dalyvio(ės) pasakojimą ir leidžiant jam / jai išryškinti svarbiausius įvykius ir momentus.

Tyrimo pradžioje lauko tyrimo vykdytojos apgalvojo plačius teminius blokus – temas, kuriomis bus kalbama per interviu. Pradžioje tyrimo dalyvio(ės) prašoma papasakoti apie save siekiant išsiaiškinti, kaip pašnekovas(ė) konstruoja savo gyvenimo kelią, kokie atsiskleidžia etninės, socialinės tapatybės bruožai. Vėliau užduodami patikslinamieji klausimai, kuriais siekiama labiau įsigilinti į tyrimo dalyvio(ės) tapatybės aspektus: klausiama apie tėvų šeimą, gimtąją kalbą(as), įgytą išsilavinimą, tyrimo dalyvio(ės) šeimą ir tapatybės aspektus, prašoma plačiau papasakoti apie tuos aspektus, kuriuos paminėjo tyrimo dalyvis(ė) savo pasakojime. Vėliau imant interviu buvo užduodami platūs klausimai

prašant papasakoti, kaip tyrimo dalyvis(ė) atsimena sovietmetį; kaip atsimena pertvarkos laikotarpį Sovietų Sąjungoje, Lietuvoje ir konkrečioje vietovėje, kur atliekamas interviu; ką / kaip atsimena apie XX a. 9–10 dešimtmečius Lietuvoje ir konkrečioje vietovėje, kur atliekamas interviu; pabaigoje prašoma pagalvoti, kaip, palyginti su sovietmečiu, keitėsi tautinių mažumų situacija nepriklausomoje Lietuvoje. Tyrimo dalyviai(ės) buvo prašomi papasakoti apie savo pačių patirtis šiais laikotarpiais, t. y. per interviu buvo klausama ne bendrų faktų, o orientuojamasi į informantų asmenines patirtis įvairiais istoriniais ir gyvenimo ciklo etapais. Uždavus šiuos platesnius klausimus – apie tai, kaip atsimenamasis sovietmetis, Sąjūdžio kūrimosi laikas, įvykiai, susiję su Lietuvos nepriklausomybės paskelbimu, ir tolesni įvykiai – laukiama, kol tyrimo dalyvis(ė) pasidalytų pasakojimu, o tada užduodami patikslinamieji klausimai arba klausimai, susiję su tyrimo dalyvio(ės) pasakojimu. Lauko tyrimo vykdytojos buvo pasirengusios smulkesnius klausimus, susijusius su kiekvienu konkrečiu laikotarpiu, tačiau prioritetas buvo leisti tyrimo dalyviui(ei) konstruoti savo istoriją ir smulkesni klausimai buvo užduodami tik tais atvejais, kai reikėjo priminti tam tikrus istorinius įvykius.

Tyrimo vykdytojos siekė atlikti interviu su žmonėmis, atsimenančiais minėtą laikotarpį ne iš spaudos, o pergyvenusiais minėtus įvykius, kadangi kitu atveju kilo grėsmė tiesiog fiksuoti bendrą įspūdį, apibendrinantį pasakojimą, kuris nebūtų pakankamas kokybiniam tyrimui. Kitais žodžiais tariant, ieškojome tyrimo dalyvių, turinčių kultūrinių žinių (Spradley 1979) apie tam tikrą reiškinį ir laikotarpį. Kartu nesiekėme orientuotis tik į plačiai visuomenėje žinomus visuomeninius ir politinius veikėjus: nemažai žinomų žmonių jau yra publikavę knygas, atsiminimus, pateikę savo vertinimus žiniasklaidoje, tad šie šaltiniai monografijoje yra naudojami kaip svarbi istorinė ir kontekstinė informacija. Atrankoje visų pirma orientavomės į tuos visuomeninius ir politinius veikėjus, kurie buvo aktyvūs Lietuvos nepriklausomybės atkūrimo laikotarpio dalyviai ir veikėjai, bet kurių veikla labiau žinoma tam tikroms socialinėms grupėms, o ne plačiai visuomenei. Vykdydamos tyrimą tyrimo dalyvius identifikavome tiek iš visuomenei prieinamų istorinių šaltinių, tiek sniego kamuolio principu, kai vienas tyrimo dalyvis(ė) parekomenduoja kitą galimą pašnekovą(ę) ir tokiu būdu į savo tyrimo imtį įtraukėme tiek platesnei visuomenei, tiek mažesnėms socialinėms grupėms žinomus asmenis. Taip pat buvo svarbu

identifikuoti tuos žmones, kurie galėjo papasakoti apie procesus ir įvykius, vykusius Lietuvos valstybingumo atkūrimo laikotarpiu konkrečiose vietovėse, tokiose kaip Šalčininkai, Šalčininkų rajonas ar Visaginas – šiais atvejais siekėme surasti ir paprašyti dalyvauti tyrime šių vietovių gyventojus, įsitraukusius į minėto laikotarpio įvykius ir procesus. Tyrime dalyvavę informantai dažnai per interviu reflektuodavo apie minėtu istoriniu laikotarpiu išryškėjusias skirtingas pozicijas, tad analizėje šias skirtis analizuojame remdamiesi tyrimo dalyvių perspektyvomis. Kita vertus, dėka sniego kamuolio atrankos principo, mūsų imtyje taip pat atsispindi skirtingos pozicijos ir praeities interpretacijos.

Kadangi tyrimas orientuojamas į tautinių mažumų pasakojimus, tad vienas svarbiausių tyrimo atrankos kriterijų – etninė tapatybė. Dauguma interviu atlikti su lenkų ar rusų tautybės Lietuvos gyventojais, kai kurie tyrimo dalyviai(ės) turėjo kitą tapatybę, tačiau save apibūdino kaip tautinės mažumos atstovus arba

rusakalbius⁴, kurių gimtoji kalba yra rusų. Tyrime dalyvavo tiek vyrai, tiek moterys. Kalbant apie amžiaus grupę, tyrimo dalyviai yra vidurinės ar vyriausios kartos, t. y. vyresni nei penkiasdešimties metų amžiaus. Būtent šio amžiaus grupės žmonės dalyvavo ir atsimena istorinius įvykius, susijusius su Lietuvos nepriklausomybės atkūrimu. Iš viso buvo atlikta 62 interviu, iš kurių 21 – Vilniuje, 15 – Šalčininkuose, 5 – Šalčininkų r., 19 – Visagine. Tyrimo vykdytojos interviu atliko vietovėse, kuriose gyvena arba dirba tyrimo dalyviai,

t. y. Vilniuje, Šalčininkuose, Visagine, Dieveniškėse, Kaune, Trakuose, Ignalinoje ir Ignalinos r. vietovėje. Dar du interviu vyko nuotoliu su tais tyrimo dalyviais(ėmis), kurie šiuo metu gyvena ne Lietuvoje. Vilniuje tyrime dalyvavo lenkai ir rusai, Visagine – rusai ir rusakalbiai, Šalčininkuose ir Šalčininkų r. – lenkai. Kiekviename iš šių miestų kalbėta ir su keletu lietuvių tautybės žmonių – šie interviu, ypač mažesnėse vietovėse, svarbūs tyrėjams suprantant kontekstą, pamatant vykusius procesus iš įvairių socialinių etninių grupių perspektyvų. Interviu truko ne mažiau kaip valandą, o dažnai ir kelias valandas. Iš viso tyrime dalyvavo 24 dalyviai, kurie tapatinasi su rusais ar rusakalbiais, 20 lenkų, 14 lietuvių, 4 – kitų tapatybių. Tyrime dalyvavo 27 vyrai, 35 moterys. Interviu buvo atliekami lietuvių arba rusų kalba.

⁴ Šiais atvejais rusakalbio tapatybė tampa pirminė. Pavyzdžiui, jei žmogus apibūdina save kaip lenką, bet sako kad nemoka lenkų kalbos ir vartoja rusų ar lietuvių kalbą, toks žmogus pasirenka lenko tapatybę. Tačiau kai kuriais atvejais etniškai mišrioje šeimoje pasirenkama rusakalbio arba mišri tapatybė (plg. Laitin 1998).

Tyrimo dalyviams(ėms) prieš susitikimą ir susitikimo pradžioje buvo įteikiamas informacinis lapas apie tyrimą, t. y. supažindinama su tyrimo tikslu, vykdytojais, institucija, kurioje dirba vykdytojai, finansuotoju, tyrimo eiga, duomenų saugojimu ir panaudojimu. Gyvenimo istorijos interviu kelia svarbius anonimiškumo iššūkius tyrėjui. Kadangi dažnai tyrime dalyvauja visuomeniškai aktyvūs žmonės, per interviu pateikti faktai dažnai gali leisti atpažinti tyrimo dalyvį(ę) (plg. Atkinson 2002). Tyrimo dalyviai(ės) buvo informuoti, kad interviu citatos bus naudojamos publikacijose anonimiškai, t. y. neminint dalyvio(ės) vardo ar pavardės. Nors keletas tyrimo dalyvių pabrėžė, kad anonimiškumas nėra reikalingas, tačiau tyrimo vykdytojos priėmė sprendimą išlaikyti nuoseklumą pateikiant duomenis tekste, t. y. be duomenų, leidžiančių atpažinti tyrimo dalyvį(ę).

Interviu buvo išrašyti pažodžiui, anonimizuoti, jie buvo daug sykių skaitomi tyrimo vykdytojų. Analizuodami interviu turėjome galvoje tuos pagrindinius teorinius akcentus, kurie buvo aptarti apžvelgiant socialinės atminties teorines prieigas. Per interviu sukonstruotas pasakojimas matomas kaip tam tikro konkretaus socialinio veiksmo konkrečiu metu ir konkrečioje situacijoje kūrinys (Tonkin 1995: 3), t. y. per interviu užfiksuotas pasakojimas nėra matomas kaip baigtinis, nekintantis, objektyvus šaltinis. Šis pasakojimas yra tiek pat apie praeitį, kiek apie dabartį ir ateitį (Tonkin 1995), nes praeities interpretacijos pateikiamos iš šios dienos konkrečios situacijos perspektyvos. Tad analizuodami interviu mes jų neinterpretavome kaip objektyvaus ar neobjektyvaus pasakojimo apie praeitį, o žiūrėjome veikia kaip į pasakojimą, sukonstruotą konkrečiu metu ir konkrečioje situacijoje, ir analizei buvo svarbu, kaip šis pasakojimas sukonstruotas ir kodėl būtent taip.

Interviu analizė atliekama juos koduojant ir išskiriant pasikartojančias temas, kartu identifikuojant pasakojimų išskirtinumus (Saldana 2010). Analizuojant buvo svarbu ne tik tai, kas prisimenama, bet ir tai, kas pamirštama – kaip teigia Tonkin „klaida pasakojime, ar tai būtų užrašyta ar papasakota žodžiu, nepadaro paties pasakojimo ar jo pateikimo netinkamo. Ji gali būti atskleidžianti“ (Tonkin 1995: 114). Mums svarbu kokie procesai, įvykiai, veikėjai prisimenami pasakojant apie Lietuvos valstybingumo atkūrimo laikotarpį, tačiau kokybinis tyrimas leidžia ne įvertinti kaip dažnai minimi vieni ar kiti įvykiai, o susitelkti ties paties pasakojimo konstravimo analize. Kiekvienas interviu buvo interpretuojamas ir

kaip atskiras duomenų šaltinis, t. y. interpretuojant kaip konstruojamas konkretaus tyrimo dalyvio(ės) pasakojimas, kaip konkretus įvykis ar procesai matomi konkrečiame pasakojime. Analizuodami interviu susitelkėme tiek į analizę, kaip per visą interviu atsiskleidžia pasakotojo(os) identitetas, t. y. „kas aš esu“, ir į tai, koks per šį pasakojimą konstruojamas santykis su kitomis socialinėmis grupėmis, koks per tai atsiskleidžia pasakojimas apie save ir savo grupę. Mokslininkų teigimu, nėra vieno ir to paties analizės metodo, taikytino visiems gyvenimo istorijos interviu, nes analizė yra sąlygojama paties tyrimo klausimo (Bögre 2018). Mes analizuojame šiuos interviu tiek kaip pasakojimus, iš kurių konstruojamas tyrimo dalyvio(ės) identitetas, tiek sutelkiamas dėmesys į tyrimo dalyvio(ės) pasirinkimus / veiksmus konkrečiais gyvenimo laikotarpiais (Zinn 2004).

Monografijoje apžvelgiame tiek tai, kas prisimenama pasakojant, tiek analizuojame tai, kaip tyrimo dalyvis(ė) konceptualizuoja savo pasirinkimus ar požiūrius konkrečiais laikotarpiais. Mums buvo svarbios analizės priegios, kuriose akcentuojama, jog pasakojime išgyventiems įvykiams ir pasirinkimams siekiama suteikti dabarties momentu konstruojamas reikšmes ir pasiekti tam tikrą nuoseklumą interpretuojant gyvenimo istoriją (Skultans 1998; Šutinienė 2003, 2016 b). Pavyzdžiui, antropologė Vieda Skultans (1998) analizavo, kaip tyrimo dalyviai pasakodami apie trauminės tremčių patirtis siekė suteikti prasmę gyvenimo istorijoms, kartu susiedami pasakojimus su platesniu socialiniu kultūriniu kontekstu ir konstruodami save kaip pasyvius ar aktyvius veikėjus. Nors mūsų tyrimas nesigilino į trauminės patirtis, tačiau buvo svarbu suprasti, kaip konstruojamas tyrimo dalyvio(ės) veiklumas (angl. agency) kalbant apie praeitį, kokios pasitelkiamos nuorodos į literatūros kūrinius ar kitą kultūrinį kontekstą ir kartu refleksyviai suvokiant, kad šis pasakojimas konstruojamas dabartyje ir siekiant paaiškinti, kodėl vienoks ar kitoks „aš“ (aktyvus ar pasyvus) konstruojamas šiandienos situacijoje (plg. Skultans 1998). Irena Šutinienė (2016 b) savęs (angl. *self*) konstravimą analizavo Lietuvos gyventojų biografinėse istorijose. Mokslininkė išskyrė skirtingas harmoningos gyvenimo istorijos pasakojimo strategijas, kurios pasitelkiamos inkorporuojant tam tikrus neigiamai šiandienos visuomenėje vertinamus etapus (Šutinienė 2016 b). Nors mūsų tyrime atmintys apie Lietuvos valstybingumo atkūrimo laikotarpį nėra susijusios su stigma ar trauminėmis patirtimis, tačiau mums svarbu išsiaiškinti,

kaip tyrimo dalyviai konstruoja savo įsitraukimą į Lietuvos valstybingumo atkūrimo procesus. Tad dalyse apie pasirinkimus labiau gilinamės į tai, kaip tyrimo dalyvis(ė) pasakoja apie pasirinkimus įsitraukti į tam tikrus įvykius ir procesus iš šios dienos perspektyvos.

1.5.2. Spaudos analizės metodologinės prielaidos

Be lauko tyrimo, buvo atliekama kokybinė spaudos turinio analizė. Šios analizės tikslas – atskleisti, kokias Lietuvoje gyvenančių rusų (rusakalbių) ir lenkų tautinių grupių individualias bei kolektyvines dalyvavimo ir savijautos Lietuvos valstybingumo atkūrimo laikotarpio įvykiuose 1988–1991 m. patirtis labiausiai atspindi Lietuvos spauda rusų ir lenkų kalbomis. Aiškintasi, kaip ir kokių socialinių veikėjų (individue, grupių, organizacijų) patirtys pristatomos aptariamoje žiniasklaidoje ne tik iš praeities, bet ir iš dabarties perspektyvos. Siekiant numatyto tikslo buvo atlikta dviejų laikotarpių tikslingai atrinktos spaudos (laikraščių ir interneto dienraščių) tekstų rusų ir lenkų kalbomis kokybinė turinio analizė.

Analizei atrinktų leidinių pirmai kategorijai priskirtina 1988–1991 m. Lietuvoje leista spauda rusų ir lenkų kalbomis, chronologiškai aprėpiant publikacijas nuo 1988 m. birželio 3 d. įvykusio Lietuvos Persitvarkymo Sąjūdžio iniciatyvinės grupės susikūrimo Mokslų Akademijos salėje Vilniuje iki 1991 m. rugpjūčio pučo žlugimo Maskvoje ir visaverčio Lietuvos nepriklausomybės tarptautinio pripažinimo 1991 m. rudenį. Iš spaudos rusų kalba buvo atrinkti keturi Vilniuje ir Kaune Sąjūdžio leisti arba remti leidiniai: informaciniai biuleteniai „Vozroždenije“ (rus. *Возрождение*) (1988–1989) ir „Echo Kaunasa“ (rus. *Эхо Каунаса*) (1988–1990), laikraščiai „Soglasije“ (rus. *Согласие*) (1989–1992) ir „Kaunasskij vestnik“ (rus. *Каунасский вестник*) (1990–1993). Šį sprendimą lėmė tai, kad nuo 1985 m. SSKP generalinio sekretoriaus M. Gorbačiovo pradėtos įgyvendinti persitvarkymo politikos kontekste minėti leidiniai rusų kalba ideologiniu atžvilgiu tapo alternatyva Lietuvos komunistų partijos (LKP) Centro komiteto ir Ministrų tarybos oficiozui „Sovetskaja Litva“ (rus. *Советская Литва*) (1944–1990), 1990 m. kovą evoliucionavusiam į LR Aukščiausiosios tarybos ir Ministrų tarybos visuomeninį politinį dienraštį „Echo Litvy“ (rus. *Эхо Литвы*) (1990–2001). Reikia pažymėti, kad pertvarkai simpatizavusių leidinių rusų

kalba buvo daugiau, bet savo tiražais, turinio apimtimi ir kokybe jie neprilygo atrinktiesiems. Kita vertus, kadangi Sąjūdis neleido spaudos leidinių lenkų kalba, kokybinei turinio analizei buvo pasirinkti pirmieji nepriklausomi nuo Antrojo pasaulinio karo pabaigos Vilniuje leisti leidiniai lenkų kalba: Sąjūdžio idėjas, lietuvių ir lenkų dialogo plėtotę palaikęs dvisavaitinis visuomeninis kultūrinis laikraštis „Znad Wili“ (1989–2023) ir pirmiausia į lenkų tautinių interesų (ypač Vilniaus krašte) gynimą orientuotas Lietuvos lenkų sąjungos (LLS) mėnesinis žurnalas „Nasza gazeta“ (1989–2023). Jie tapo pirmosiomis alternatyvomis ilgamečiam LKP Centro komiteto oficiozui ir vienam iš sovietinės ideologijos sklaidos instrumentų „Czerwony sztandar“ (1953–1990), kuris intensyviai vykstant politiniams pokyčiams Lietuvoje, 1990 m. vasarį buvo pertvarkytas į LR Aukščiausiosios tarybos ir Ministrų tarybos visuomeninį politinį dienraštį „Kurier Wileński“ (1990–2023).

Svarstant atrinktų kokybinei turinio analizei leidinių reikšmę, svarbu pažymėti, kad jų leidėjai telkė dėmesį ne tik į informacijos apie politinius, socialinius, ekonominius ir kultūrinius pokyčius Sąjūdžio apimtoje Lietuvoje sklaidą tarp lietuviškai nesuprantančių gyventojų ir skaitytojų iš kitų sovietinių respublikų, bet skyrė daug dėmesio daugelį dešimtmečių sovietmečiu uždraustai tematikai: totalitarizmo ir SSRS politinio režimo kritikai, istorijos faktams atskleisti (Ribentropo–Molotovo paktas, sovietinė okupacija, gyventojų represijos ir trėmimai, pokario rezistencija, Romo Kalantos susideginimas ir kt.), demokratinės santvarkos ir pilietiškumo pagrindams aptarti ir kalbėti kitomis aktualiomis temomis. Šioje spaudoje, dalyvaujant patiems rusų ir lenkų tautinių grupių Lietuvoje atstovams, buvo nagrinėjama šių dviejų grupių saviorganizacijos, politinių ir pilietinių nuostatų, socialinės integracijos, rusų ir lenkų tautinio identiteto atgaivinimo ir nesovietinių atminties formų sugrąžinimo į viešąjį diskursą problematika. Sąjūdžio leista spauda rusų kalba ir spauda lenkų kalba prisidėjo prie alternatyvių sovietinei ideologijai istorinių pasakojimų konstravimo ir sklaidos Lietuvos viešajame diskurse, tapo informacine platforma tautinių mažumų atstovų (ypač inteligentų) pilietinei raiškai. Dalis iš jų tapo vėliau žinomais nepriklausomos Lietuvos politikos ir visuomenės, kultūros veikėjais.

Siekiant kartu įvertinti, ar ir kiek yra aktualus Lietuvos valstybingumo atkūrimo laikotarpis, kokie ir kaip šio laikotarpio įvykiai pristatomi iš rusų ir lenkų tautinių mažumų perspektyvos

šiuolaikinėje šalies populiariojoje žiniasklaidoje, į analizę buvo įtraukta 2018–2021 m. laikotarpio Lietuvos spauda rusų ir lenkų kalbomis. Šis sprendimas leidžia susieti 1988–1991 m. laikotarpio leidinių turinio analizę su svarbiausių šio laikotarpio įvykių trisdešimtmečio minėjimo refleksija šiuolaikinėje spaudoje rusų ir lenkų kalbomis. Šiuo atveju iš rusiškos spaudos pasirinkta populiarus savaitraštis „Ekspress-nedelja“ (rus. *Экспресс-неделя*) (1997–2023) ir ideologiškai priešingi jam interneto dienraščiai LRT Novosti bei DELFI, o iš lenkiškos – šiuo metu skaitomiausias Lietuvos laikraštis lenkų kalba „Kurier Wileński“ (1990–2023) kartu su priedu-žurnalu „Magazyn Kurier Wileński“ (2018–2023). Reikia pažymėti, kad nuo 2001 m. šalyje nebeliko dienraščių rusų kalba, o savaitraštis „Ekspress-nedelja“ priskirtinas vadinamųjų „daidžestų“ arba naujienu santraukų kategorijai, kuriai taip pat priklauso panašūs, bet nepopuliarūs savaitraščiai „Litovskij kurjer“ (rus. *Литовский курьер*) ir „Obzor“ (rus. *Обзор*). Visi jie pasižymi originalios medžiagos stoka ir atitinkamai perspausdintų tekstų iš Lietuvos ir Rusijos spaudos gausa. Be to, juose dažnai retransliuojama Rusijoje vyraujančių svarbių Lietuvos istorijos įvykių (Antrojo pasaulinio karo, Holokausto, Sausio 13-ios įvykių ir pan.) interpretacijų (Frėjutė-Rakauskienė 2013a, 2013b; Marcinkevičius 2018, 2022 ir kt.). Tuo tarpu interneto portalų LRT ir DELFI rusiškos versijos atspindi lietuviškąją istorijos interpretaciją, kartais skirdamos dėmesio tautinių mažumų grupių dalyvavimui svarbiausiuose Lietuvos valstybingumo atkūrimo laikotarpio įvykiuose. Kita vertus, šiuolaikinė Lietuvos spauda rusų kalba iš esmės orientuojasi ne į rusų, o rusakalbių skaitytojų auditoriją ir tuo gerokai skiriasi nuo Sąjūdžio leistos spaudos, kurioje palyginti aktyviai buvo diskutuojama rusų identiteto, socialinės ir kultūrinės integracijos, kitais svarbiais klausimais. Tad ši aplinkybė riboja galimybę ištirti etniškumo ir istorinio pasakojimo apie Lietuvos valstybingumo atkūrimą santykį iš rusų tautinės mažumos perspektyvos. Lietuvos spaudos lenkų kalba turinio sąsajos su lenkų tautine mažuma yra iki šiol glaudžios ir leidžia susidaryti išsamesnį vaizdą apie šios mažumos narių dalyvavimą Lietuvos valstybingumo atkūrimo laikotarpio įvykiuose, šių įvykių atmintį ir reikšmę šiuolaikinei tapatybei (Marcinkevičius 2022).

Atliekant tekstų atranką kokybinei analizei iš pasirinktos spaudos rusų ir lenkų kalbomis buvo atrinkti straipsniai, kuriuose susipina etniškumo (rusų ir lenkų) ir Lietuvos valstybingumo atkūrimui svarbių 1988–1991 m. laikotarpio įvykių ir procesų tematikos, juos

simbolizuojančios valstybinės šventės ir atmintinos dienos, rusų ir lenkų tautinių mažumų kolektyvinei atminčiai svarbių sukakčių minėjimai (pavyzdžiui, Sąjūdžio mitingai, Baltijos kelias, Kovo 11-oji, prosovietinių judėjimų veikla, lenkų teritorinės autonomijos Vilniaus ir Šalčininkų rajonuose paskelbimas, Sausio 13-osios įvykiai, Medininkų tragedija, rusų ir lenkų kultūrinių organizacijų įkūrimo jubiliejai ir kt.). Į šį masyvą taip pat pateko tekstai, atspindintys rusų ir lenkų tautinių mažumų veikėjų ar visuomeninių organizacijų požiūrį į svarbiausius 1988–1991 m. laikotarpio įvykius ir procesus, tautinių mažumų integracijos į Lietuvos visuomenę strategijas, rusų ir lenkų etninio bei pilietinio identiteto puoselėjimo klausimus, sovietmečiu draustos atminties sugrąžinimo į viešąjį diskursą problemas. Toliau buvo atliekama atrinktų tekstų turinio analizė, duomenų struktūravimas ir pristatymas keliais tematiniais pjūviais. Tikslingai išskirtuose trečiojo skyriaus poskyriuose pristatomi atrinktų spaudos leidinių rusų ir lenkų kalbomis tikslai, leidėjai ir bendradarbiai, nagrinėjami šių mažumų dalyvavimo tyrinėjamo laikotarpio įvykiuose ir procesuose pasirinkimai bei juos lėmusios priežastys, aptariama inteligentijos vykdyta rusų ir lenkų sąsajų su istorine Lietuvos valstybingumo tradicija paieška, apibendrinamas Sąjūdžio laikotarpio atminties konstravimas šiuolaikinėje Lietuvos spaudoje rusų ir lenkų kalbomis iš rusų ir lenkų tautinių mažumų perspektyvos. Lenkų atveju skirta dėmesio specifiniam, tik su šia tautine mažuma susijusiam istoriniam aspektui – lenkų teritorinės autonomijos idėjos refleksijai Lietuvos spaudoje lenkų kalba.

Kontekstualizuojant atliktos kokybinės spaudos turinio analizės duomenis šioje monografijoje remiamasi ligšioliniais Lietuvos istorikų, socialinių, filologijos ir kitų mokslų kryptių tyrinėtojų darbais, skelbtų šaltinių (visuotiniai gyventojų surašymai, amžininkų atsiminimai ir kt.) duomenimis, taip pat į aptariamą analizės akiratį nepatekusių Lietuvos spaudos ir elektroninės žiniasklaidos priemonių medžiaga.

**Etniškumo
dimensija Lietuvos
valstybingumo
atkūrimo procese
(1988–1991 m.)**

ANDRIUS MARCINKEVIČIUS

Šiame skyriuje, remiantis Lietuvos mokslininkų tyrimų ir skelbtų šaltinių duomenimis, glaustai aptariamos svarbiausios su Lietuvos valstybingumo atkūrimu XX a. pabaigoje susijusių įvykių ir etniškumo sąsajos. Pirmame poskyryje gilinamasi į rusų ir lenkų tautinių mažumų demografinės ir socialinės sudėties valstybingumo atkūrimo išvakarėse rodiklius. Jų analizė svarbi kitame poskyryje svarstant apie šių tautinių mažumų atstovų santykį su Sąjūdžiu, jo tikslais, politinėmis ir pilietinėmis iniciatyvomis, sąsajas su Sąjūdžiui oponavusiomis prosovietinėmis organizacijomis ir judėjimu už lenkų autonomiją Vilniaus krašte. Trečiame poskyryje išskiriamos esminės Sąjūdžio spaudos formavimosi, jos leidybos ir įtakos 1988–1991 m. Lietuvos visuomenės pilietinės ir etninės tapatybės kaitai tendencijos. Žvilgsnis į visus šiuos aspektus pravartus analizuojant, kaip rusų ir lenkų tautinių mažumų vaidmenį su Lietuvos valstybingumo atkūrimu susijusiuose įvykiuose atspindi ir kaip šio laikotarpio atmintį aktualizuoja spaudos priemonės (laikraščiai, interneto dienraščiai) rusų ir lenkų kalbomis.

2.1. Rusų ir lenkų tautinių mažumų demografinė ir socialinė charakteristika

Aptariant etniškumo reikšmę Lietuvos valstybingumo atkūrimo įvykiams dera pažymėti, kad prieš pat SSRS žlugimą surengto 1989 m. visuotinio gyventojų surašymo duomenimis, lietuviai sudarė absoliučią Lietuvos gyventojų daugumą (79,6 proc.), o rusai (9,4 proc.) ir lenkai (7,0 proc.) buvo dvi didžiausios tautinės mažumos. Palyginimui, baltarusių (1,7 proc.), ukrainiečių (1,2 proc.) ir kitų tautinių mažumų dalis visuomenėje buvo gerokai mažesnė (1989 metų visuotinio... 1991: 169). Iš viso per surašymą Lietuvoje buvo priskaičiuota 344,5 tūkst. rusų. Iš tuometinio administracinio suskirstymo matyti, kad procentiškai daugiausia rusų tautybės gyventojų buvo Klaipėdos (28,2 proc.), Vilniaus (20,2 proc.), Šiaulių (10,5 proc.), Kauno (8,3 proc.) ir Panevėžio (5,9 proc.) miestuose, taip pat rytinėje ir pietrytinėje Lietuvos dalyje išsidėsčiusiuose Ignalinos (39,4 proc.), Zarasų (21,3 proc.), Švenčionių (16,2 proc.), Trakų (11,9 proc.), Vilniaus (9,1 proc.) ir Šalčininkų (5,8 proc.) rajonuose (1989 metų visuotinio... 1991: 129–134). Svarbu pažymėti, kad iš Rusijos ir kitų sovietinių respublikų atvykę rusai ir rusakalbiai sudarė apie 90 proc. 1975 m. Ignalinos AE darbuotojams įkurto

Sniečkaus (dab. Visaginas) miesto gyventojų. Žvelgiant į tautinę gyventojų sudėtį, rusai šioje gyvenvietėje sudarė 64,2 proc., baltarusiai – 10,8 proc., lietuviai – 7,7 proc., lenkai – 6,4 proc., latviai – 3,0 proc., kitų tautybių gyventojai – 7,7 proc. (Kavaliauskas 1999: 59). Be to, per 1989 m. gyventojų surašymą Lietuvoje buvo priskaičiuota iš viso 257,9 tūkst. lenkų tautybės gyventojų, kurių dauguma kompaktiškai telkėsi tik rytinėje ir pietrytinėje Lietuvos dalyse. Didžiausias lenkų skaičius fiksuotas Šalčininkų (79,6 proc.) ir Vilniaus (18,8 proc.) miestuose, taip pat Šalčininkų (79,6 proc.), Vilniaus (63,5 proc.), Švenčionių (28,8 proc.), Trakų (28,8 proc.), Širvintų (11,1 proc.), Molėtų (10,1 proc.) rajonuose (1989 metų visuotinio... 1991: 129–134). Kaip rodo surašymo duomenys pagal gyvenamąją vietą, didžioji dauguma Lietuvoje gyvenančių rusų buvo susitelkę miestuose (89,7 proc.) ir sudarė atitinkamai nežymių kaimo gyventojų dalį (11,3 proc.) (panaši tendencija vyravo tarp baltarusių ir ukrainiečių), o štai lenkų gyventojų santykis tarp miesto ir kaimo buvo gerokai tolygesnis (57,7 proc. ir 43,3 proc.). Miestuose rusai sudarė 12,4 proc., lenkai – 6,0 proc., o kaime – atitinkamai 3,0 proc. ir 9,2 proc. visų gyventojų (apskaičiuota pagal 1989 metų visuotinio... 1991: 169, 174, 180).

1989 m. gyventojų surašymo duomenys taip pat byloja žymų rusų kalbos paplitimą tarp įvairių Lietuvos tautinių grupių, išskyrus lietuvius. Pavyzdžiui, rusų kalbą savo gimtąja laikė 53,3 proc. baltarusių, 45,3 proc. ukrainiečių ir 9,3 proc. lenkų. Šis rodiklis buvo palyginti aukštas tarp dalies neskaitlingų tautinių mažumų: žydų (56,8 proc.), totorių (42,6 proc.), armėnų (34,4 proc.), vokiečių (30,1 proc.), moldavų (27,1 proc.) ir t. t. Dera pridurti, kad dvikalbystė buvo plačiai paplitęs reiškinys tarp įvairių tautybių gyventojų, kurių žymi dalis (nuo penktadalio iki pusės ir daugiau) įvardijo laisvai kalbantys ne tik savo gimtąja, bet ir rusų kalba. Pavyzdžiui, 51,1 proc. Lietuvoje gyvenančių ukrainiečių ir 40,5 proc. baltarusių gimtąja laikė savo tautybės kalbą, o laisvai kalbantys rusiškai nurodė 58 proc. lenkų, 42,1 proc. ukrainiečių ir 34,8 proc. baltarusių tautybės gyventojų. Palyginimui, lietuvių kalbą, kaip savo gimtąją, nurodė tik 4,1 proc. rusų, 5,0 proc. lenkų, 2,5 proc. baltarusių ir 3,0 proc. ukrainiečių. Didesniais rodikliais šiuo atžvilgiu išsiskyrė kai kurios neskaitlingos tautinės mažumos: vokiečiai (27,0 proc.), totoriai (20,3 proc.), latviai (18,8 proc.), karaimai (15,6 proc.) ir kt. Kaip laisvai kalbantys lietuvių kalba surašymo suvestinėse nurodyti 33,4 proc. Lietuvoje gyvenančių rusų ir 15,5 proc. lenkų (1989

metų visuotinio... 1991: 245). Kita vertus, svarbu atsižvelgti, kad šie surašymo duomenys yra santykiniai ir neatspindi individualaus kalbų mokėjimo lygio.

Svarstant apie etniškumo vaidmenį Lietuvos valstybingumo atkūrimo laikotarpio įvykių ir procesų kontekste reikia atsižvelgti į pagrindinius rusų ir lenkų tautinių mažumų užimtumo ir išsilavinimo statistikos rodiklius. 1989 m. gyventojų surašymo duomenimis, dirbančiųjų protinį ir fizinį darbą santykis tarp rusų sudarė 40,9 proc. ir 59,1 proc., o lenkų – atitinkamai 21,0 proc. ir 78,9 proc. (palyginimui, tarp lietuvių – 33,4 proc. ir 66,6 proc.) Surašymo duomenų suvestinėse kaip protinis buvo įvardijamas valdymo aparato, įmonių ir įstaigų vadovų, inžinerijos, teisės ir medicinos specialistų, mokslo, kultūros ir švietimo darbuotojų, kitų sričių specialistų darbas. Į fizinio darbo kategoriją buvo įtraukti jėgainių, mašinų gamybos ir metalo apdirbimo, chemijos, statybų pramonės darbuotojai, miškų, medžio, popieriaus ir kartono, tekstilės, siuvimo, maisto, autotransporto, geležinkelio ir daugelio kitų pramonės sričių darbininkai (1989 metų visuotinio... 1991: 347–350). Paminėtina, kad tarp visų protinį darbą dirbančių Lietuvos gyventojų rusai sudarė 12,2 proc., o lenkai 4,6 proc. Rusai atitiko ar viršijo savo procentinę dalį Lietuvos visuomenėje, o lenkai jos nesiekė tarp valdymo aparato ir jų struktūrinių padalinių vadovų (9,0 proc. ir 4,3 proc.), įmonių ir įstaigų vadovų (9,6 proc. ir 4,2 proc.), inžinierių-technikos specialistų (15,6 proc. ir 4,6 proc.), medicinos (8,2 proc. ir 3,5 proc.), mokslo (8,9 proc. ir 4,1 proc.) ir meno darbuotojų (8,8 proc. ir 2,4 proc.), o pagal užimtumą kultūros ir švietimo srityje (6,1 proc. ir 3,8 proc.) abi šios tautinės mažumos atsilikio nuo savo procentinės dalies Lietuvos visuomenėje. Žvelgiant į fizinio darbo veiklas, gerokai daugiau rusų ir lenkų dirbo mašinų gamybos (13,3 proc.) ir metalų apdirbimo pramonės (9,5 proc.) srityse (1989 metų visuotinio... 1991: 347–350).

Iš 1989 m. gyventojų surašymo duomenų suvestinėse įvardijamo bendro Lietuvoje dirbančių rusų ir lenkų skaičiaus apylygis užimtumas fiksuotas pramonės (36,4 proc. ir 32,9 proc.) ir kultūros ir meno (1,1 proc. ir 1,0 proc.) srityse. Rusai išsiskyrė aukštesniais nei lenkų užimtumo rodikliais valdymo (9,4 proc. ir 3,0 proc.), švietimo (6,9 proc. ir 5,6 proc.) ir mokslo (2,5 proc. ir 1,7 proc.) srityse, mažesniu – tik žemės ūkyje (4,5 proc. ir 16,5 proc.). Rusų ir lenkų dalis tarp dirbančiųjų pramonėje (12,4 proc. ir 8,2 proc.) ir moksle (13,7 proc. ir 7,0 proc.) viršijo arba atitiko šių tautinių mažumų

procentinį rodiklį Lietuvos visuomenėje. Be to, rusų dalis gerokai viršijo šį rodiklį, o lenkų nežymiai atsiliko nuo šio rodiklio valdymo (26,3 proc. ir 6,0 proc.) srityje. Tačiau švietimo (8,6 proc. ir 5,1 proc.), kultūros ir meno (7,5 proc. ir 4,8 proc.), žemės ūkio (2,8 proc. ir 6,9 proc.) srityse rusų ir lenkų procentiškai buvo mažiau (apskaičiuota pagal 1989 metų visuotinio... 1991: 317–318). Savitą rusų ir rusakalbių darbuotojų grupę, apie kurią sovietmečio statistikos šaltiniai neteikė išsamios informacijos, sudarė nuo 1975 m. į Ignalinos AE dirbti atvykę atominės energetikos specialistai ir aptarnaujantis personalas (plg. Kavaliauskas 1999).

Mokslininkai savo tyrimuose yra atkreipę dėmesį į tai, kad rusai Lietuvos valstybingumo atkūrimo išvakarėse buvo labiausiai išsilavinusi gyventojų grupė, įgijusi daugelį jos atstovų tenkinančias nišas užimtumo srityje, o permainas sunkiai priėmusi dėl radikalaus statuso kaitos (virsmo į tautinę mažumą) (Касаткина 2007: 18–42). Istoriko Vytauto Tininio teigimu, daugiausia rusų ir rusakalbių į Lietuvą atvyko 1970–1974 m. (beveik 40 tūkst.) ir 1975–1979 m. (apie 31 tūkst.). Apskaičiuota, kad 1960–1989 m. iš viso atvyko apie 733 tūkst. žmonių iš kitų sovietinių respublikų. Iš jų nuolat gyventi Lietuvoje pasiliko apie 207 tūkst. Socialinio statuso atžvilgiu, tarp atvykusiųjų buvo didelis procentas karininkų, pramonės specialistų ir darbininkų (Tininis 2007: 522). Kita vertus, pragyvento laiko Lietuvoje, sąveikos su lietuvių visuomene intensyvumo, kultūrinio ir religinio identiteto atžvilgiais rusai buvo nevienalytė gyventojų grupė (tarpukario rusai ir jų palikuonys, stačiatikiai, sentikiai ir kt.), bet sovietmečiu dėl internacionalizmo ideologijos vyravimo ši įvairovė niekaip neatsispindėjo viešajame diskurse (Marcinkevičius 2012: 51–70).

Svarstant lenkų socialinį statusą reikia pažymėti, kad valstybingumo atkūrimo išvakarėse tarp šios tautinės mažumos atstovų vyravo vietinės kilmės, žymia dalimi iš kaimo vietovių kilę žmonės, o kartu labai stigo inteligentijos, kurios buvo mažai išugdyta po priverstinės didžiosios dalies išsilavinusių lenkų repatriacijos iš Vilniaus krašto Antrojo pasaulinio karo pabaigoje ir pokario metais. Konstatuojama, kad tarp lenkų tautinės mažumos narių buvo smarkiai išplitę asimiliacijos procesai rusų kalbos pagrindu. Prie jų sklaidos labai prisidėjo sovietmečiu tikslingai plėstas švietimo įstaigų rusų mokomąja kalba tinklas gausiai lenkų gyvenamuose Pietryčių Lietuvos rajonuose, taip pat lenkų imigracija iš Baltarusijos ir kiti veiksniai (Stravinskienė 2020 a, 2020 b ir kt.). Reikia

pažymėti, kad lietuvių visuomenė Sąjūdžio laikotarpiu buvo linkusi kvestionuoti Lietuvoje gyvenančių lenkų tapatybę, dažnai laikydama juos sulenkintais lietuviais dėl Lenkijos įvykdytos Vilniaus krašto okupacijos ir nutautinimo politikos.

2.2. Sąjūdžio laikotarpio įvykiai ir tautinių mažumų vaidmuo

Įsibėgėjus Komunistų partijos generalinio sekretoriaus Michailo Gorbačiovo inicijuotoms politinėms ir ekonominėms reformoms SSRS 1985 m., įėjusioms į istoriją persitvarkymo (rus. *перестройка*) pavadinimu, lietuvių visuomenėje ėmė kurtis į aplinkosaugos, paminklosaugos, kraštotyros, istorijos ir kultūros problemų sprendimą nukreipti judėjimai, aktualiomis lietuvių tautinio identiteto temomis ėmė reikštis Rašytojų sąjunga, burtis intelektualų diskusijų klubai, skleisti kitos tautiniam atgimimui reikšmingos iniciatyvos. Pavyzdžiui, svarbiais tautinio atgimimo idėjų židiniais tapo Puslaidininkų fizikos ir Žemės ūkio ekonomikos institutai, kurių atstovai vėliau svariai prisidėjo prie Sąjūdžio įkūrimo ir veiklos (Laurinavičius, Sirutavičius 2008: 41–43, 45–47). 1987 m. rugpjūčio 23 d. įvyko pirmas viešas Molotovo–Ribentropo paktą ir jo slaptuosius protokolus pasmerkęs Lietuvos laisvės lygos mitingas prie Adomo Mickevičiaus paminklo Vilniuje, o po jo ėjo daugelis kitų lietuvių tautinį atgimimą žymėjusių įvykių, kurie turėjo politinį atspalvį, nes skatino sovietmečiu valdžios varžytą žmonių saviveiklą, politinių problemų viešą diskusijų ir apmąstymų (Laurinavičius, Sirutavičius 2008: 50–51). Bene svarbiausia šio proceso išraiška tapo 1988 m. birželio 3 d. Lietuvos mokslų akademijos salėje sukurta Sąjūdžio iniciatyvinė grupė. Dalis šios grupės narių susibūrė į tautinių reikalų komisiją, sprendusių nacionalinės istorijos sugrąžinimo, vertingų istorinių dokumentų paskelbimo, lietuvių kalbos pripažinimo valstybine, kitus reikšmingus lietuvių tautinio atgimimo plėtrai klausimus (Biveinis, Kasperavičius 2007: 67).

Susikūrus Sąjūdžio iniciatyvinei grupei ir jos skyriams įvairiuose Lietuvos miestuose ėmė plėstis masinių renginių geografija ir didėjo jų dalyvių skaičius. Pavyzdžiui, 1988 m. rugpjūčio 23 d. į Molotovo–Ribentropo pakto metinėms paminėti skirtą mitingą Vingio parke susirinko apie 230 tūkst. žmonių. 1988 m. rugsėjo 28 d. Katedros aikštėje Lietuvos laisvės lyga surengė šio pakto slaptiesiems protokolams paminėti skirtą mitingą, kuriame prieš dalyvius

ir atsitiktinius praeivius buvo panaudotos milicijos ir vidaus kariuomenės dalinių pajėgos, žmonės buvo spardomi, mušami kumščiais ir guminėmis lazdomis (Laurinavičius, Sirutavičius 2008: 155–156). 1988 m. rugsėjo 16–18 d. Sąjūdis surengė protesto akciją „Gyvybės žiedas“ (apie 15 tūkst. žmonių). Jos dalyviai, susikibę rankomis ir apjuosę Ignalinos AE elektrinę, reikalavo nutraukti trečiojo bloko statybą, ištirti pirmojo ir antrojo blokų būklę, o sąjunginė valdžia dėl to išreiškė nepasitenkinimą, apkaltino Sąjūdį ekstremizmu ir nacionalizmu (Ozolas, Genzelis 2015: 201–202). 1989 m. rugpjūčio 23 d. panašią valdžios reakciją sukėlė Sąjūdžio, Latvijos ir Estijos liaudies frontų surengta akcija „Baltijos kelias“, skirta paminėti Baltijos valstybių okupaciją lėmusio Molotovo-Ribentropo pakto ir jo slaptųjų protokolų 50-ąsias metines. Šimtai tūkstančių žmonių, reikšdami laisvės troškimą, susikibo rankomis į 650 km grandinę nuo Vilniaus iki Talino (Ozolas, Genzelis 2015: 220). Spaudžiant Sąjūdžiui ir visuomenei, buvo įteisinti lietuvių tautiniai atributai ir demokratiniai rinkimai. Antai 1988 m. lapkričio 18 d. Lietuvos SSR Aukščiausioji Taryba (AT) grąžino lietuvių kalbai valstybinės kalbos statusą ir įteisino trispalvę tautinę vėliavą, o 1989 m. priėmė pilietybės įstatymą ir įteisino daugiapartinę sistemą. 1990 m. vasarį Sąjūdis užtikrintai laimėjo rinkimus į Lietuvos SSR AT, priėmusią 1990 m. kovo 11 d. Aktą dėl Lietuvos valstybingumo atstatymo. Gindama šį pasirinkimą teisėtai išrinkta Lietuvos vyriausybė susidūrė su SSRS centrinės valdžios, sovietinių ginkluotųjų pajėgų, LKP / SSKP (platformininkų) veikėjų bandymu įvykdyti valstybės perversmą. 1991 m. sausio 13 d. naktį šią vyriausybę apgynė parlamento pastatą apjuosę žmonės, bet per sovietinių ginkluotųjų pajėgų ataką prie Vilniaus televizijos bokšto žuvo 14 laisvės gynėjų ir šimtai buvo sužeista (Biveinis, Kasperavičius 2007).

Lietuvos politikos ir visuomenės veikėjos, diplomatės Halinos Kobeckaitės teigimu, vykstant lietuvių tautiniam atgimimui, dar prieš Sąjūdžio įsikūrimą kartu vyko tautinių mažumų kultūros ir tautinės tapatybės atgimimas. Tam įtakos turėjo 1987 m. įkurtas Lietuvos kultūros fondas, į kurio veiklą įsiliejo rusų, lenkų, baltarusių, totorių, ukrainiečių, karaimų, žydų kultūros rėmimo grupės⁵. Pasak H. Kobeckaitės, tarp visų tautinių grupių, tarp šių grupių ir lietuvių visuomenės buvo aktualus santarvės poreikis, todėl „ir Sąjūdžio, ir tautinių grupių programa pakrypo ta pačia linkme, nes visi buvo

⁵ Jačėnaitė, J., Kajėnas, K., Stankevičius, M., Šulcas, G. (2021). Du įsimintini susitikimai su M. Gorbačiovu, aštrios kalbos ir tautinių bendrijų santarvė Lietuvos kovoje už laisvę. Prieiga internete: <https://www.bernardinai.lt/du-isimintini-susitikimai-su-m-gorbaciovu-astrios-kalbos-ir-tautiniu-bendriju-santarve-lietuvas-kovoje-uz-laisve/> (žiūrėta 2022 11 18).

suinteresuoti santarve“⁶. Reikia pažymėti, kad kai kurie tautinių mažumų atstovai įsiliejo į Sąjūdžio rėmimo grupių ir skyrių veiklą. Žinomiausias sąjūdietis tarp rusų buvo su lietuvių literatais bendradarbiavęs poetas ir vertėjas Georgijus Jefremovas, savo publikacijose kitataučius raginęs bendrauti su lietuvių tautinio atgimimo jėgomis, o Sąjūdį vertino kaip ne lietuvių, o visos Lietuvos judėjimą (Biveinis, Kasperavičius 2007: 67). 1988 m. rugsėjo 15 d. įkurto LPS Vilniaus skyriaus (iš viso 63 nariai) nariais tapo Lietuvos rusų dramos teatro aktorai Artiomus Inozemcevas ir Vladimiras Jefremovas, rašytojas, prozininkas, dramaturgas ir Lietuvos žydų bendruomenės pirmininkas Grigorijus Kanovičius, Vilniaus inžinerinio statybos instituto dėstytoja ir šio instituto Sąjūdžio grupės narė Halina Kobeckaitė⁷. Tais pačiais metais LPS Klaipėdos tarybos nario Artušeso Gazariano iniciatyva uostamiestyje buvo įkurta Sąjūdžio palaikymo grupė „Solidarnost / Solidarumas“, vienijusi rusų, baltarusių, ukrainiečių, gruzinų, žydų tautinių mažumų atstovus (Kraniauskas 2011: 195). Ši grupė surengė parašų rinkimo akciją, kuria siekė įrodyti M. Gorbačioviui, kad Lietuvoje nėra nacionalistinių iššūkių, kuriais SSRS komunistinė valdžia ir prosovietiniai judėjimai gąsdino ne lietuvių kilmės Lietuvos gyventojus.

7 Pirmoji Lietuvos Persitvarkymo Sąjūdžio Vilniaus taryba ir aktyvas. *Sąjūdžio žinios*. 1989 m. rugsėjo 26 d. Nr. 40.

Kita vertus, kaip atskleidžia Lietuvos istorikų tyrimai, tautinių mažumų Sąjūdžio palaikymas buvo mažesnis nei lietuvių visuomenės, o lietuviškųjų etnografinių ir etnokultūrinių atributų atkovojojimo akcentai galėjo atvesti Lietuvos atgimimą į aklavietę, nes įsiliepsnojus etniniams konfliktams būtų prarastos visos galimybės kelti Lietuvos valstybingumo klausimą. Pažymima, kad kitataučiams didelį nerimą kėlė lietuvių kalbos virtimas oficialia respublikos kalba. Apklausų duomenimis, 1988 m. liepą Sąjūdžiu tikėjo net 68 proc. lietuvių, bet tik 37 proc. rusų, 28 proc. lenkų, 20 proc. kitataučių. Pasak istorikų, viena iš šio priešiško priežasčių buvo LKP CK leidinio „Sovetskaja Litva“ antisąjūdinė veikla (Laurinavičius, Sirutavičius 2008: 103). Apie pokyčių palaikymo stoką iš dalies bylojo ir tai, kad rusų inteligentija Vilniuje svarstė Sąjūdžio rusų skyriaus įkūrimo idėją, bet jos neįgyvendino (Biveinis, Kasperavičius 2007: 67). Kita vertus, pažymima ir tai, kad priešiškus reiškėsi tik iš valdžios institucijų, kuriose vyravo rusai. Antai į akciją prie Ignalinos AE priešišškai reagavo tik elektrinės valdžia, o darbuotojai rodė susidomėjimą ir netgi pritarimą, vėliau įkūrė Sąjūdžio

grupę (Laurinavičius, Sirutavičius 2008: 127). Kita vertus, Sąjūdžiui pradėjus reikalauti suteikti lietuvių kalbai valstybinės kalbos statusą, Lietuvos lenkų atstovai tokio pat statuso Vilniaus krašte ėmė reikalauti ir lenkų kalbai. 1988 m. rugpjūčio 17 d. „Žinijos“ draugijos salėje įvyko jų susitikimas su Sąjūdžio atstovais V. Landsbergiu, V. Čepaičiu, K. Prunskiene ir M. Lukšiene. Istorikų tyrimai rodo, kad lenkai norėjo prisidėti prie Sąjūdžio, bet ne pavieniui, o kaip tautinė autonominė grupė. Susitarti nepavyko, bet abi pusės išreiškė norą ieškoti pagrindo dialogui. Juolab kad Sąjūdžiui buvo svarbu, kad neiškiltų senas lietuvių ir lenkų teritorinis ginčas dėl Vilniaus (Laurinavičius, Sirutavičius 2008: 127–128).

Į 1988 m. spalio 22–23 d. vykusį Steigiamąjį Sąjūdžio suvažiavimą buvo pakviesti trylikos tautinių mažumų atstovai⁸, bet jų savoris renginyje buvo palyginti mažas: iš viso užsiregistravo 1021 delegatas, iš jų lietuvių – 980, lenkų – 9, rusų – 8, žydų – 6 (*Sąjūdis ateina...* 2008: 526). Kita vertus, lietuvių daugumos nusiteikimas tautinių mažumų atstovų atžvilgiu buvo teigiamas. Vienuolika šių atstovų buvo išrinkti Sąjūdžio Seimo nariais (iš viso 220 narių), tarp jų minėtieji G. Jefremovas, V. Jefremovas ir H. Kobeckaitė, taip pat inžinierius, LPS Kauno skyriaus ir Kauno rusų kultūros draugijos iniciatyvinės grupės narys Nikolajus Medvedevas, biologas ir Lietuvos lenkų visuomeninės kultūros draugijos atstovas Zygmuntas Mackiewiczius, baltarusių tautinės bendrijos veikėjas ir klubo „Siabryna“ vadovas Valentinas Stechas, Lietuvos žydų bendruomenės narys Emanuelis Zingeris. Be to, G. Jefremovas ir E. Zingeris buvo išrinkti į Sąjūdžio Seimo tarybą (iš viso 35 nariai) (*Sąjūdis ateina...* 2008: 526–529). Sąjūdžio lyderiai suvažiavime viešai atmetė sovietinės valdžios kaltinimus nacionalizmu ir pabrėžė pilietinės visuomenės kūrimo reikšmę. Pavyzdžiui, V. Čepaitis teigė, kad „ne tam mes tampame savo krašto šeimininkais, kad nors vienas jo pilietis, kokios tautybės jis būtų, jaustųsi kaip posūnis“ (*Sąjūdis ateina...* 2008: 60). Pasak Sąjūdžio lyderio V. Landsbergio, „kalbėdami apie kitataučius, mes ypač pabrėždavome pilietinės visuomenės kūrimą, ir šie žodžiai reiškė, kad Sąjūdis nėra kokie nors nacionalistai, nėra žmonės, kurie skelbia šūkį: „Lietuva – lietuviams!“ Mums bandydavo tokius prikljuoti iš karto rodydami: „Štai, jie iš tikrųjų tokie, visoms kitoms tautoms bus labai blogai, jeigu jie turės valdžią. Todėl Sovietų Sąjunga arba

⁸ Jačėnaitė, J.; Kajėnas, K. (2020). Tautybė – ne specialybė. Dr. H. Kobeckaitė – apie Tautybių departamentą. Prieiga internete: <https://www.bernardinai.lt/tautybe-ne-specialybe-dr-h-kobeckaitė-apie-tautybių-departamentą/> <https://www.bernardinai.lt/du-isimintini-susitikimai-su-m-gorbaciovu-astrios-kalbos-ir-tautiniu-bendriju-santarve-lietuvas-kovoje-uz-laisve/> (žiūrėta 2022 11 18).

Gerbačiovo režimas yra tas, kuris saugo mažumas, apsaugo kitas tautas“ (*Sąjūdis ateina...* 2008: 447–448).

Sąjūdžio Steigiamajame suvažiavime buvo įkurta speciali komisija, nutarusi, kad rengiant gaires gaivinti tautines kultūras, reikalinga parengti Tautinių mažumų įstatymą. Tam tikslui 1989 m. pavasarį prie Lietuvos SSR AT buvo suburta keliolikos asmenų grupė iš teisininkų, tautinių grupių ir AT atstovų. Pasak H. Kobeckaitės, rengiant minėtą įstatymą vadovautasi tuo, „kad žmonėms, priklausantiems tautinėms mažumoms, būtų patogų, kad jie galėtų atgaivinti savo kultūrą. Kartu buvo svarbu numatyti, kad jie gerbtų kultūrą, kurios terpėje gyvena, kad iš esmės viskas valstybėje suvokiama ne per tautiškumą, o per pilietiškumą. Pilietis nepriklausomai nuo tautybės turi tas pačias teises, privilegijas, bet svarbiausia – tas pačias pareigas. Jeigu esi vienos ar kitos tautybės, bet eini vienokias ar kitokias pareigas, turi jas vykdyti ne

kaip rusas, lenkas ar baltarusis, o kaip tos valstybės pilietis“⁹. Vienas iš įstatymo punktų skelbė būtinybę vyriausybės steigti specialią įstaigą, kuri rūpintųsi tautinių mažumų kultūra ir kitomis problemomis. Tai buvo įgyvendinta 1989 m. lapkritį įkūrus Tautybių komitetą prie Lietuvos Respublikos Vyriausybės ir paskyrus jam vadovauti H. Kobeckaitę. 1990 m. balandžio 18 d. komitetas buvo reorganizuotas į Tautybių departamentą, siekusį visuomenėje ugdyti pagarbą įvairioms Lietuvos tautoms, skatinusį tautinių bendrijų atstovus teikti paramą atkuriant Lietuvos

nepriklausomybę, raginusį juos jungtis į organizacijas, saugoti ir puoselėti savo kalbą, kultūrą. Prie šio departamento vėliau buvo įkurta Lietuvos nacionalinių ir socialinių ekonominių tyrimų centras, Tautinių bendrijų taryba¹⁰.

Kita vertus, istorikų vertinimu, Sąjūdžio lyderiai buvo susirūpinę tik savo tautiečių reikalavimais, o išryškėjęs etnocentrizmas ir kitų tautų rūpesčių ignoravimas iš dalies sukėlė tarpnacionalinę įtampą (Biveinis, Kasperavičius 2007: 67–69). Pažymima, kad Sąjūdis tapo takoskyra tarp lietuvių ir dalies rusų, lenkų bei kitų tautų atstovų, ypač tų, kurie Lietuvoje apsigyveno daugiausia po Antrojo pasaulinio karo, nepajėgė suprasti vykstančių procesų, tapatino lietuvių tautinį atgimimą su „nacionalizmu“ ar „fašizmu“ iškilimu, patys stokojo tautinės savimonės ir tapo komunistinės valdžios Lietuvoje atrama (Biveinis, Kasperavičius 2007: 67–69).

⁹ Jačėnaitė, J.; Kajėnas, K. (2020). Tautybė – ne specialybė. Dr. H. Kobeckaitė – apie Tautybių departamentą. Prieiga internete: <https://www.bernardinai.lt/tautybe-ne-specialybe-dr-h-kobeckaitė-apie-tautybiu-departamentą/> <https://www.bernardinai.lt/du-isimintini-susitikimai-su-m-gorbaciovu-astrios-kalbos-ir-tautiniu-bendriju-santarve-lietuvos-kovoje-uz-laisve/> (žiūrėta 2022 11 18).

¹⁰ Ibid.

Remiantis H. Kobeckaitės prisiminimais, tautinėms bendrijoms viena svarbiausių siekiamybių buvo vartoti savo kalbą, todėl reikėjo spręsti klausimą, kaip žmonėms išsaugoti, atgaivinti ir išreikšti savo tautinį tapatumą, išliekant Lietuvos piliečiais ir nepažeidžiant savo valstybės įstatymų. Kita problema – tautiškumo ir pilietiš-kumo santykis, nes nemažai buvo išsigandusių dėl sklandžiusių kalbų, esą prasidėjus Sąjūdžiui reikės kalbėti tik lietuviškai. Buvo maniusiųjų, kad jeigu žmogus nemoka lietuviškai, turės išvažiuoti iš Lietuvos¹¹. Pasak H. Kobeckaitės, tautinių mažumų įstatymas turėjo skelbti, kad kiekvienas turi teisę kalbėti savo gimtąja kalba, o kiekvienas norintis valstybėje eiti svarbias pareigas – mokėti valstybinę kalbą. Ji prisiminė tarp lenkų ir Lietuvos valstybės tvyrojusią įtampą, kuri buvo išnaudojama komunistinės valdžios politiniais tikslais: „Tuo metu atsirado ryški lenkų autonomijos idėja, bet, mano supratimu, tai buvo ne tautinis, o ideologinis klausimas, ir tokiu atveju tautinis klausimas tampa korta, kuria žaidžiama, o ją paleisti į apyvartą, kaip kad gerai žinome ir šiandien, labai paprasta“¹².

11 Jačėnaitė, J.; Kajėnas, K. (2020). Tautybė – ne specialybė. Dr. H. Kobeckaitė – apie Tautybių departamentą. Prieiga internete: <https://www.bernardinai.lt/tautybe-ne-specialybe-dr-h-kobeckaitė-apie-tautybiu-departamentą/> <https://www.bernardinai.lt/du-isimintini-susitikimai-su-m-gorbaciovu-astrios-kalbos-ir-tautiniu-bendriju-santarve-lietuvos-kovoje-uz-laisve/> (žiūrėta 2022 11 18).

12 Ibid.

Pasak istoriko Arvydo Anušausko, 1988 m. pabaigoje LKP ir sovietinis saugumas daug dėmesio skyrė steigiamoms radikalioms komunistinėms arba prosovietinėms organizacijoms. Pirmoji iš jų buvo susikūrusi 1988 m. lapkričio 4 d. ir rusų bei lenkų tautybių žmones jungianti organizacija „Vienybė-Jedinstvo-Jedność“, kuri kvietė streikuoti, kurti lenkų ir slavų autonomiją, surengė daug mitingų. Pavyzdžiui, 1989 m. vasario 12 d. surengtame mitinge (dalyvavo 15 tūkst. žmonių) buvo protestuojama prieš valstybinę lietuvių kalbą, reikalaujama nacionalizmu apkaltinto A. Brazausko ir kitų LKP vadovų atsistatydinimo (Anušauskas 2014: 217). Kita vertus, lietuvių visuomenei ir daugumai Lietuvos lenkų ši organizacija buvo svetima, todėl iš jos trikalbio pavadinimo netrukus liko vienkalis – „Jedinstvo“. 1989 m. gegužės 13–14 d. įvykusiame steigiamajame suvažiavime vienu iš lyderių tapęs Valerijus Ivanovas prijungė „Jedinstvo“ prie Jungtinio SSRS darbo žmonių fronto, kuris koordinavo Latvijoje ir Estijoje veikusių prosovietinių interfrontų veiklą (Anušauskas 2014: 115). Be to, 1989 m. vasarą pradėjo kurtis antilietuviškos LKP organizacijos. Pavyzdžiui, didžiųjų Vilniaus gamyklų LKP sekretoriai sukūrė sovietų valdžios Lietuvoje gynimo komitetą, o Vilniaus komunistinių organizacijų sekretorių taryba suvienijo

sąjunginio pavaldumo įmonėse susitelkusias prieš nepriklausomybę nukreiptas jėgas ir pan. Lietuvos valstybingumo atkūrimo opozicija išaugo 1989 m. gruodį atsiskyrus LKP nuo SSKP ir susikūrus Mykolo Burokevičiaus vadovaujamai LKP / SSKP (platformininkų) organizacijai (Anušauskas 2014: 115).

Rečiau moksliniuose darbuose ir viešajame diskurse prisimenami Lietuvos valstybingumo atkūrimą rėmę tautinių mažumų susivienijimai. Vienas tokių buvo 1988 m. įkurtas Rusų kultūros centras, vienijęs rusų kilmės inteligentus. Pasak Pavelo Lavrineco, vieno iš centro įkūrėjų, „jie pajuto, kad reikia kažką daryti – reikia dalyvauti. Tai atsitiko vykstant bendrai demokratizacijos šalyje bangai“, nors „apie suverenitetą ir nepriklausomybę tuomet iš tikrųjų mažai

13 Кишиневский, Д. (2022). Русский культурный центр в Литве – без помещения, предсказуемо, но будет жить. Prieiga internete: <https://www.delfi.lt/ru/news/live/russkij-kulturnyj-centr-v-litve-bez-pomescheniya-predskazuemo-no-budet-zhit.d?id=91704149> (žiūrėta 2022 12 11).

14 Ibid.

kas galvojo. Tikėjosi to, bet tai atrodė kažkuo tolimu“¹³. Rusų kultūros centro atstovų pilietinė pozicija ryškiai atsiskleidė 1990 m. sausį Lietuvoje besilankančio SSKP generalinio sekretoriaus M. Gorbačiovo susitikime su mokslinė ir kūrybine inteligentija. Per šį televizijos transliuotą renginį kalbėjo viena iš centro steigėjų ir narių Natalija Kasatkina, kuri P. Lavrineco liudijimu, „neplanavo pasisakyti, bet Artiomus Inozemcevas tiesiog išstūmė ją į tribūną. Nors kalba buvo gana padrika ir chaotiška, Natalija pasakė svarbiausia: rusai Lietuvoje – skirtingi. Tarp jų yra ir tokių, kurie palaiko Lietuvos judėjimą link nepriklausomybės ir demokratinės santvarkos“:¹⁴

Per visą istoriją susiklostė labai sudėtingi santykiai tarp rusų ir lietuvių. Dažnai istorija būdavo nepaprasta, galima sakyti, net kruvina. Bet jausmas, kad esame visateisiai tėvynės piliečiai, laisvės siekis, nepriklausomybės siekis mus vienija. Aš įsitikinusi, kad ne politiniai susitarimai skiria. Mus vienija tik viena, kad esame Lietuvos piliečiai. Šią akimirką gyvename tarsi jausdami, kad teritorija okupuota, ir tai ne vien lietuvių jausmas, o bet kurios dukters ar sūnaus nepriklausomai nuo tautybės. Žmonės nori jaustis laisvi Lietuvos piliečiai. Todėl galvoju, kad prie lietuvių tautybės piliečių balsų, kurie nuskambės už laisvės suteikimą Lietuvai, prisijungs ir rusų tautybės piliečių balsai“¹⁵.

15 N. Kasatkina kalba šiuo atveju cituojama iš 2018 m. kovo 26 d. parengtos LRT televizijos laidos „Kultūrų kryžkelė. Rusų gatvė“ įrašo. Prieiga internete: https://www.lrt.lt/mediateka/irasas/1013687825/kulturu-kryzkele-rusu-gatve?fbclid=IwAR-2lwSkDxEu7TENGVKdc1hFKOmMep_-PjVa2T9YqU-DQkMp0rP4DGK55OjI (žiūrėta 2022 11 27).

B. Kuzmicko žodžiais, „labai svarbu, bet nelengva buvo rasti sutarimą su lenkiškai kalbančiais Pietryčių Lietuvos veikėjais. Kai kuriose kalbose skambėjo

autonomistinės gaidelės – „norime gyventi viename name, bet atskiruose butuose“ (Sąjūdis ateina... 2008: 189). 1988 m. lapkritį B. Kuzmickas kartu su kunigu V. Aliuliu, V. Landsbergiu ir V. Čepaičiu dalyvavo pokalbyje su LKP oficiozo „Czerwony Sztandar“ redakcijos darbuotojais. Susitikime buvo siekiama padidinti tarpusavio supratimą ir sumažinti abipusius įtarinėjimus. Pasak B. Kuzmicko, sumažinti nepavyko, o „liūdino tai, kad lenkakalbius piliečius neramino pati Lietuvos nepriklausomybės idėja, jie jau-tėsi neįvertinami, buvo nepatenkinti kai kuriomis lietuviškomis publikacijomis apie Pietryčių Lietuvos lenkinimą, skundėsi, kad nėra pamaldų lenkų kalba Vilniaus Katedroje“ (Sąjūdis ateina... 2008: 189–190). Vykstant lietuvių tautiniam atgimimui lenkai pirmiausia būrėsi į 1988 m. gegužės 5 d. Vilniuje įkurtą Lietuvos lenkų visuomeninės kultūros draugiją (lenk. *Stowarzyszenie Społeczno Kulturalne Polaków na Litwie*), registruotą prie Lietuvos kultūros fondo. Kaip rodo istorikų tyrimai, 1989 m. išryškėjo lenkų noras atsiriboti nuo lietuviško atgimimo, todėl jie išstojo iš Lietuvos kultūros fondo ir įkūrė savarankišką Lietuvos lenkų sąjungą (lenk. *Związek Polaków na Litwie*) (Laurinavičius, Sirutavičius 2008: 254). 1989 m. balandžio 15–16 d. įvykęs šios organizacijos (apie 12 tūkst. narių) steigiamasis suvažiavimas svarstė lenkų kultūros paminklų išsaugojimo problemą, Vilniaus krašto perspektyvą įskaitant autonomijos reikalavimą, kitus lenkų tautiniam atgimimui aktualius klausimus (Ozolas, Genzelis 2015: 212). Sąjungos pirmininkas Janas Sienkiewiczzius pareiškė, kad lenkams neatsirado vietos lietuvių atgimime, nors „Kreipimesi į lietuvių tautą“ suvažiavimas skelbė, kad „Lietuvos suverenitetas, jos gerovė, yra mūsų bendras tikslas. Už jų ir mūsų laisvę!“. Vis dėlto manoma, kad lenkų siekis suartėti su Sąjūdžiu buvo per silpnas (Biveinis, Kasperavičius 2007: 73).

Dalies lenkų nepasitenkinimas Sąjūdžio siekiais įgavo ir radikalesnę formą. Nuo 1988 m. rudens Pietryčių Lietuvoje ėmė kurtis lenkų autonominės apylinkės, kuriose buvo skleidžiama priešiška lietuviams propaganda, manipuluojama teritorinio vientisumo klausimu. Lenkiškai kalbantys aptariamo regiono gyventojai gąsdinami lietuvišku nacionalizmu, o lietuviai – galimomis Lenkijos teritorinėmis pretenzijomis (Biveinis, Kasperavičius 2007: 73). 1989 m. rugsėjo 6 d. Šalčininkų rajono deputatai savo rajoną paskelbė „nacionaliniu lenkų savivaldos rajonu Lietuvos TSR sudėtyje“, o rugsėjo 15 d. tą patį padarė Vilniaus rajono deputatai. Buvo išrinkta „koordinacinė taryba Vilniaus lenkų nacionaliniam

teritoriniam kraštui įkurti“, kuri remiama sovietinės armijos tikėjosi įkurti autonominį administracinį vienetą, turintį savo įstatymų leidžiamąją ir vykdomąją valdžią, teisėtvarkos ir karines struktūras. Reaguodamas į tai, 1989 m. rugsėjo 21 d. Lietuvos SSR AT Prezidiumas priėmė nutarimą, kuriuo Šalčininkų ir Vilniaus rajonų paskelbimas lenkų nacionaliniais teritoriniais rajonais buvo pripažintas neteisėtu ir negaliojančiu (Anušauskas 2014: 123). Plačiau šio aspekto šiame skyriuje nenagrinėsime, jis plačiai nušviestas istoriografijoje (Sirutavičius 2013, 2017). Svarbu tik atkreipti dėmesį į istorikų įžvalgą, kad daugumai lietuvių Lietuvos lenkų sąjungos ir LKP / SSKP (platformininkų) nuostatos atrodė beveik vienodos, vieni ir kiti buvo prieš Lietuvos valstybingumo atkūrimą ir už glaudesnių ryšių su SSRS išsaugojimą, bet iš tikrųjų dalis lenkų, tarp jų 1990 m. rinkimuose iškelti kandidatai į AT, neatsisakydami autonomijos reikalavimo, rėmė lietuvių valstybingumo siekius. Pažymėtina, kad vienas tokių buvo teisininkas, Sąjūdžio ir LLS narys Czesławas Okieńczyk, siūlęs 1990 m. vasario 3 d. Sąjūdžio rinkiminėje konferencijoje „Lietuvos kelias“, kaip patraukti į savo pusę lenkus, kad šie matytų Sąjūdyje savo teisių garantą. Jo teigimu, reikėjo rajonuose, kuriuose lenkai sudarė gyventojų daugumą, paskelbti lenkų kalbą „oficialia“ greta lietuvių valstybinės, sudaryti galimybes įgyti aukštąjį mokslą lenkų kalba ir sąlygas transliuoti Lenkijos televiziją Vilniaus krašte, aktyviau rūpinis šio regiono daugiataučiu kultūrinio palikimu, juolab kad tai būtų naudinga ne tik lenkų bendruomenei, bet ir Lietuvai. Manoma, kad konferencijos dalyviai šiam siūlymui liko abejingi arba priešiški, o Sąjūdžio deklaruota tautinės politikos programa netenkino lenkų ir jiems atstovaujančių didžiosios dalies LLS veikėjų interesų, todėl jų dokumentuose dažnai skambėjo autonomijos akcentas (Sirutavičius 2017).

1990 m. vasarį – balandį (įskaitant pakartotinius balsavimus) rusų ir lenkų tautinių mažumų atstovai dalyvavo pirmuose laisvuose rinkimuose į Lietuvos SSR AT. Iš rusų kilmės kandidatų rinkimus savo apygardose laimėjo šeši atstovai, iš jų keturi tapo Kovo 11-osios Nepriklausomybės akto signatarais: su Sąjūdžio vėliava patekę LPS Kauno miesto tarybos nariai Vladimiras Jarmolenka ir Nikolajus Medvedevas ir Puslaidininkų fizikos instituto iniciatyvinės grupės narys, LPS Vilniaus miesto tarybos pirmininko pavaduotojas Eugenijus Petrovas bei savarankiškos LKP iškeltas Vladimiras Beriozovas. Savarankiškos LKP narys Petras Papovas iš Zarasų ir LKP / SSKP atstovas Sergejus Pirožkovas iš Sniečkaus rinkimų

apygardų buvo išrinkti į AT tik 1990 m. balandį¹⁶. Be to, į AT buvo išrinkta 10 lenkų tautybės deputatų. Po rinkimų tarp lenkų susiformavo dvi grupės, kurių viena palaikė Lietuvos valstybės atkūrimo idėją, kita – jai buvo akivaizdžiai priešiška. Tai lėmė, kad 1990 m. kovo 11 d. Aktas „Dėl Lietuvos nepriklausomos valstybės atstatymo“ buvo priimtas ne vienbalsiai, o 124 deputatams balsavus „už“ ir 6 susilaikius. Signatarais tapusius teisininką Czesławą Okińczycą ir mediką Medardą Čiobotą iškėlė LLS ir rėmė Sėjūdis, o teisininką Zbigniewą Balcewiczį ir inžinierių–elektriką Romualdą Rudzį – darbo kolektyvai ir savarankiška LKP. Tuo metu iš susilaukusiųjų teisininkas Ryšardas Macekianecas, agronomas Edvardas Tomaševičius, mokytoja Valentina Suboč buvo iškelti ir remiami tik LLS, mokytoją Stanislavą Akanovičių ir inžinierių mechaniką Stanislavą Peško iškėlė darbo kolektyvai, veterinarijos gydytoją Leoną Jankelevičių – LKP / SSKP. Manoma, kad pastaruosius nuo balsavimo „prieš“ sulaukė ir skatino susilaikyti į bendradarbiavimą su naująja Lietuvos valdžia linkę lenkų deputatai, bet įtaką galėjo daryti ir įtampas tarp lietuvių ir lenkų didėjimu nesuinteresuota Lenkijos valdžia (Sirutavičius 2017).

Reikia pridurti, kad tautinių mažumų atstovai prisidėjo prie šios teisėtai išrinktos Lietuvos valdžios apgynimo 1991 m. sausio 13 d. įvykių, kai siekta įvykdyti perversmą, fone. Pasak H. Kobekaitės, tautinių bendrijų atstovai budėjo prie Aukščiausiosios Tarybos, prie Seimo ir per Sausio įvykius, ir po jų: „Šiame tragiškame įvykyje iš tikrųjų labai aktyviai dalyvavo visos tautinės bendrijos. Yra įvairiausių pareiškimų. Štai 1991 m. sausio 17 d. departamente įsteigėme instituciją, kuri iki šiol veikia – Tautinių bendrijų tarybą. Oficialią instituciją, kuri gali kreiptis į Lietuvos žmones ir kalbėti visų tautinių grupių vardu. Yra daug jos pareiškimų, kreipimųsi. Tautinės bendrijos buvo vienareikšmiškai nusiteikusios palaikyti Lietuvos Nepriklausomybę. Džiaugiuosi, kad visos tautinės grupės suprato, kad jų kultūra, savimonė, saviraiška Lietuvoje gali būti garantuota tik vienu atveju – jeigu Lietuva bus nepriklausoma valstybė“.¹⁷ Tuo metu P. Lavrinecas pažymi, kad Rusų kultūros centro atstovai irgi laikėsi principingos, Lietuvos vyriausybės remiančios pozicijos: „Sausio 13-ąją Vilniaus televizijos bokšto ir kitų

16 1990–1992 m. kadencijos Seimo narių sąrašas. Prieiga internete: https://www3.lrs.lt/pls/inter/w5_lrs.seimo_nariu_sarasas?p_kade_id=1 (žiūrėta 2022 11 17).

17 Jačėnaitė, J., Kajėnas, K., Stankevičius, M., Šulcas, G. (2021). Du įsimintini susitikimai su M. Gorbačiovu, aštrios kalbos ir tautinių bendrijų santarvė Lietuvos kovoje už laisvę. Prieiga internete: <https://www.bernardinai.lt/du-ismintini-susitikimai-su-m-gorbaciovu-astrios-kalbos-ir-tautiniu-bendriju-santarve-lietuvos-kovoje-uz-laisve/> (žiūrėta 2022 11 18).

18 Кишиневский, Д. (2022). Русский культурный центр в Литве – без помещения, предсказуемо, но будет жить. Prieiga internete: <https://www.delfi.lt/ru/news/live/russkij-kulturnyj-centr-v-litve-bez-pomescheniya-predskazuemo-no-budet-zhit.d?id=91704149> (žiūrėta 2022 12 11).

objektų šturmo dieną – nuo pačio ryto RKC pradėjo platinti atsišaukimus su sovietinės armijos veiksmų pasmerkimu ir aiškinančiais, ką iš tikrųjų atstovauja vadinamasis Lietuvos nacionalinio gelbėjimo komitetas.“¹⁸

2.3. Sąjūdžio leistos spaudos reikšmė kelyje į Lietuvos valstybingumo atkūrimą

Susikūrus iniciatyvinei grupei Sąjūdžiui reikėjo savo tribūnos. Juolab kad lietuvių, rusų ir lenkų kalbomis leisti komunistiniai oficiozai „Tiesa“, „Sovietskaja Litva“, „Czerwony sztandar“ buvo nusiteikę priešiška ir nespausdino Sąjūdžio atstovų siūlomos medžiagos (Vyšniauskaitė 2009: 7). Tad 1988 m. birželį Vilniuje nelegaliai savilaidos (rus. *самиздат*) būdu buvo pradėtas leisti LPS informacinis leidinys „Sąjūdžio žinios“ (vyr. redaktorius Arvydas Juozaitis). 1988 m. rugpjūtį LPS Kauno taryba įkūrė leidinį „Kauno Aidas“ (vyr. redaktorius Vidmantas Valiušaitis), o 1988 m. rugsėjo 16 d. Vilniuje pasirodė pirmasis informacinio biuletenio, tapusio vėliau savaitraščiu, „Atgimimas“ (vyr. redaktorius Romualdas Ozolas) numeris (Medelis 2014: 73). Prieš 1988 m. rugsėjo mėn. pabaigoje įvykusį Steigiamąjį suvažiavimą „Atgimimas“ tapo svarbiausia Sąjūdžio informacine baze. Jame skelbtos politinės aktualijos, Sąjūdžio dokumentų projektai, diskusiniai straipsniai, skaitytojų laiška, buvo formuojama naujusia ir tiksliausia Nepriklausomybės vizija (Vyšniauskaitė 2009: 5). Pasak R. Ozolo, iš pradžių „Atgimime“ spausdinta daug oficialios medžiagos – Steigiamojo suvažiavimo kalbos, LPS Seimo sesijų aprašymai, priimti dokumentai, Konstitucijos, įvairių programų projektai, o vėliau prisidėjo analitiniai straipsniai ir diskusijos. Savaitraščiu „Atgimimas“ straipsnius rašė Sąjūdžio aktyvistai, mokslinė ir kūrybinė inteligentija. 1989 m. pradėjus leisti kompiuteriu maketuotą variantą pakito laikraščio išvaizda, atsirado daugiau nedidelių interviu, komentarų (Ozolas 2009: 16–17). Mūsų tyrimo kontekste svarbus R. Ozolo pastebėjimas, kad istorijos peržvalga ir pervaldinimas buvo vieni iš svarbiausių laikraščio darbų, o „istorijos analizė buvo tiesiogiai siejama su politinėmis aktualijomis, nuo kurių buvo žvelgiama į ateitį“ (Ozolas 2009: 21)

Svarstant Sąjūdžio leistos spaudos įtaką Lietuvos visuomenės nuotaikoms, buvęs vyriausiojo redaktoriaus R. Ozolo pavaduotojas Linas Medelis pabrėžia, kad „Atgimimas“ buvo kokybiškai

solidžiausias, didžiausio tiražo, gana pastovaus periodiškumo leidinys, nesunkiai konkuravęs su partine spauda (Medelis 2014: 73). Pasak vieno laikraščio bendradarbio Vytauto Radžvilo, „Atgimimas“ brandino ir skleidė po visą Lietuvą laisvės idėjų bei jos viltį, o solidi jo apimtis leido kvalifikuotiems autoriams visapusiškai atskleisti sunkių ir dramatišką okupuotos Lietuvos padėtį, Sąjūdžio siekius ir kovos už Nepriklausomybę perspektyvas. Palyginti didelės tiražas lėmė, kad „Atgimimas“ pasiekdavo tolimus šalies kampelius, į kuriuos nepajėgė nuvykti Sąjūdžio agitatoriai (Radžvilas 2009: 98). Kitam leidinio bendradarbiui Aleksandrui Dobryninui „Atgimimas“ „pirmiausiai buvo laisvas žodis, laisva mintis ir nuostabi diskusijų erdvė. Dėl to jis buvo tapęs pačiu patraukliausiu laikraščiu. Žmonės, kurie skaitydavo „Atgimimą“, galėjo susipažinti su idėjomis, kurias mažai kas drįsdavo skelbti, kurios dar neseniai būdavo tabu ir už kurias persekiavo. Spausdintis „Atgimime“ buvo ir iššūkis, ir garbė“ (Dobryninas 2009: 127). Remiantis Viešosios nuomonės tyrimų centro prie Lietuvos mokslų akademijos Filosofijos, sociologijos ir teisės instituto 1989 m. viduryje atliktos apklausos duomenimis, šį laikraštį skaitė 60 proc. apklaustų lietuvių ir 31 proc. kitataučių, iš jų daugiausia brandaus amžiaus ir išsilavinę žmonės (Medelis 2014: 82).

Sąjūdžio atstovų atsiminimuose taip pat pabrėžiama Sąjūdžio leistos spaudos rusų kalba reikšmė skleidžiant informaciją apie savo tikslus, programą ir pokyčius Lietuvoje ne tik Lietuvos, bet ir visos SSRS gyventojams. Anot Violetos Gaižauskaitės, „buvo laikas, kai rusų kalba Vilniuje kurtas „Atgimimas“ – savaitraščiai – „Vozroždenije“ ir „Soglasije“ – neįtikėtinais keliais, be jokio sovietų dar kontroliuojamo pašto paslaugų pasiekdavo tolimiausius SSRS užkampius. Šis fenomenas – kai naujieji XX amžiaus pabaigos knygnešiai iš Lietuvos nešė laisvės žodį rusams, gudams, ukrainiečiams, gruzinams, toli rytuose gyvenantiems žmonėms – turbūt vertas atskiros knygos“ (Gaižauskaitė 2009: 109). Reikia pažymėti, kad „Atgimimo“ leidybos bendrovė buvo sudaryta iš savaitraščių „Atgimimas“, „Vozroždenije“ (red. Georgijus Jefremovas) ir „Soglasije“ (red. Liubovė Čiornaja), žurnalo jaunimui „Aušrinė“. Įdomu ir tai, kad „Atgimimo“ techniniame centre buvo renkami, maketuojami, skenuojami ir spausdinami tekstai, iliustracijos kitiems leidiniams, tarp jų Lietuvos lenkų sąjungos atstovo Cz. Okińczyco įkurtam laikraščiui lenkų kalba „Znad Wili“. „Atgimimo“ bendradarbio Petro Vaitiekūno įsitikinimu, „Sąjūdis buvo atviras ir skaidrus

judėjimas, stengęsis savo idėjas išdėstyti kuo plačiau ir aiškiau. Tai lietė tiek rusakalbius Lietuvos gyventojus, tiek kitus SSRS piliečius <...>“ (Vaitiekūnas 2014: 86). Anot šio veikėjo, „Visus šiuos leidinius skaitė ne tik Lietuvoje – platinome juos ir Rytuose, tai buvo Lietuvos balsas Sąjungai: įdomus, egzotiškas, bet dauguma atvejų ganėtinai jai svetimas, neatitinkantis vietos specifikos ir poreikių, menkai skatinantis vietinę iniciatyvą ir aktyvumą. Matyt, ryškiausias ir labiausiai pavykęs bandymas pasiekti skaitytojų už Lietuvos ribų sąmonę buvo laikraštis „Soglasije“, redaguotas Liubovės Čornajos“ (Vaitiekūnas 2014: 86).

Rusiškosios „Atgimimo“ versijos redaktorius G. Jefremovas, kūręs laikraštį „Soglasije“ kartu su vienu iš „Minties“ leidyklos skyrių redaktore L. Čornaja, bet vėliau pasitraukęs iš jo dėl tarpusavio nesutarimų, rašė, kad „ji buvo nepakeičiama savo nepranokstamu konkrečios parankinės Vilniaus poligrafijos išmanymu. Turėjo savią ir subtilų meninį skonį, kuris pasireiškė visur kur – nuo bendrojo laikraščio skilties apipavidalinimo iki pačios įdomiausios žinutės šrifto parinkimo. Jos ugingas charakteris talkino viskam ir visiems <...>“ (Ефремов 1990). G. Jefremovas savo atsiminimuose taip pat yra užsiminęs apie informacinio biuletenio „Vozroždenije“ numerių rengimo spaudai užkulsius: „Ilgas savaitės kiekvienas (kartais mūsų būdavo ketvertas, bet dažniau vos du ar trys) dirbdavo tai žurnalistu, tai vertėju (juk vertėjams darbo visada pakakdavo, ir dar juodo, nedėkingo ir labai menkai apmokamo), tai stilistu, tai korektoriumi, tai kurjeriu, tai pagalbinio spaustuovės darbininku, tai virėju, tai klounu. O man dar teko ir vairuotojo pareigos, tekdavo išvežioti žmones ir medžiagas po namus ir spaustuves“ (Jefremovas 2009: 112–113). Leisti laikraštį padėjo „Minties“ leidyklos korektoriai, beveik visi žinomi Lietuvoje vertėjai į lietuvių kalbą, mašininkės, rinkėjai, linotipininkai. Kitas dalykas, anot G. Jefremovo, „rusiškasis leidimas atsilikdavo mažiausiai savaitę. Nors pirmojo „Vozroždenije“ numerio metrikoje įrašyta 1988 m. rugsėjo 16 d., ja tikėti nedera. Faktiškai laikraštis pasirodė rugsėjo pabaigoje“ (Jefremovas 2009: 113).

A. Dobryninas, dalydamasis prisiminimais apie savo ryšius su sąjūdiečiais ir bendradarbiavimą su laikraščiu „Sogalsije“, konstatavo, kad „mano saldaus laisvės žodžio patirtis prasidėjo nuo senos mano pažįstamos Ninos Mackevič skambučio ir pasiūlymo ką nors parašyti į ką tik pradėjusį eiti laikraštį „Soglasije“. Parašiau, atidaviau, išspausdino, pasiūlė rašyti daugiau. Taip susipažinau

su Liubove Čiornaja, kuri redagavo šį laikraštį, taip pat rusišką „Atgimimo“ versiją. O per ją susipažinau su Linu Medeliu ir kitais atgimimiečiais, nors su kai kuriais buvau pažįstamas anksčiau: su „Atgimimo“ siela – Romualdu Ozolu arba Violeta Gaižauskaite. Nuo tų laikų ir prasidėjo mano bendradarbiavimas su „Atgimimu“ ir „Soglasije“ <...>“ (Dobryninas 2009: 126). Anot A. Dobrynino, „Atgimimo“ straipsniai buvo skirti lietuviškai auditorijai, o straipsniai „Soglasije“ turėjo kitokią paskirtį – „tai buvo savotiškas eksportinis variantas: jų skaitytojas buvo už Lietuvos ribų, nors „Soglasije“ buvo pakankamai populiarus ir tarp Lietuvos skaitytojų“ (Dobryninas 2009: 126). Autorius taip pat prisiminė vieną atgarsio centrinėje SSRS televizijoje dėl jo laikraštyje išspausdintos publikacijos sulaukusių istorijų:

1989 metų pradžioje man gimė mintis parašyti straipsnį ne tiek apie Sovietų Sąjungą, kiek apie Rusiją ir jos politinę civilizaciją. Akademinė prasme mintis nebuvo nauja, bet politinė – pakankamai primiršta ir neįvertinta: kad rusiškas komunizmas yra moderni tradicinio rusiško gyvenimo norma ir kad Rusijai nusimetus komunizmą iš naujo teks spręsti klausimą, ką daryti su tuo savo tradiciniu gyvenimu, kuris orientuotas į autoritarizmą, dvasinę kontrolę ir liaudies kultūrą. <...> Straipsnis su aliuizija į visiems gerai žinomą pasaką „Istorija iki trijų gaidžių“. <...> Staiga atėjo į galvą visai nepadori idėja – padaryti fotokoliažą: ant Kremliaus bokšto vietoj žvaigždės patupdyti gaidį. <...> Ta nuotrauka su mano straipsniu buvo išspausdinta pirmajame puslapyje. Po kelių dienų prie Katedros sutinku pažįstamą, ir šis išsigandęs man pataria kuo greičiau dingti iš Lietuvos, nes garsi sovietmečio televizijos žinių laida „Vremia“ prasidėjo nuo mano straipsnio su nuotrauka demonstravimo ir pikto komentaro apie tai, iki kokio lygio nusirito Lietuvos buržuaziniai nacionalistai.

(Dobryninas 2009: 127–128).

Suprantama, kad Sąjūdžio leistai spaudai rusų kalba egzistavo gausi, sovietinei santvarkai lojali alternatyva, siekusi patraukti į savo pusę prieš Lietuvos valstybingumo atkūrimą nusiteikusių visuomenės dalį. LKP / SSKP (platformininkams) siekiant organizuoti savo laikraščių spausdinimą ir įgyvendinti sovietinei propagandai iškeltus uždavinius buvo užgrobtos valstybinei įmonei „Spauda“ priklausančios patalpos. Pavyzdžiui, 1990 m. kovo 31 d. pradėtas leisti Stanislavos Juonienės redaguojamas laikraštis

„Tarybų Lietuva“. Be to, rengiantis valstybiniam perversmui Lietuvoje, 1990 m. gruodžio 31 d. už Maskvos skirtus pinigus įsteigtas Aleksandro Gelbacho redaguojamas laikraštis rusų kalba „Litva sovetskaja“. Taip pat pasirodė Felikso Merkulovo redaguojamas LKP / SSKP leidinys lenkų kalba „Ojczyzna“. Pasak istoriko Arvydo Anušausko, visų sovietinės propagandos ruporų veiklą slapta koordinavo M. Burokevičiaus, L. Jarmalavičiaus ir kitų LKP / SSKP veikėjų 1990 m. balandžio 28 d. sudarytas Nacionalinio gelbėjimo komitetas (Anušauskas 2014: 117). Po 1991 m. sausio mėn. įvykių užgrobtuose Spaudos rūmuose įsikūrusi vadinamoji SSKP CK Lietuvos leidykla spausdino 12 leidinių bendru 160 tūkst. egzempliorių tiražu („Litva sovetskaja“, „Ojczyzna“, „Tarybų Lietuva“, „Molodiož Litvy“, „Arena“, „Vmeste i naravne“ ir kt.) (Anušauskas 2014: 121).

L. Medelio tvirtinimu, su Nepriklausomybės paskelbimu prasi-dėjo Sąjūdžio spaudos saulėlydis, įvykęs dėl socialinių, psichologi-nių, ekonominių aplinkybių, spaudos vertybių orientacijos kaitos. Pasak šio veikėjo, „dar kaip vieną rimtą priežastį, pakenkusią visai naujajai spaudai, įvardyčiau jos kūrėjų idealizmą. Todėl fantas-tiškas „Atgimimo“ tiražo fenomenas tapo ir tiražo nuosmukio fe-nomenu: jis žaibiškai smuko jau ne pusantro, du, tris kartus kaip kitų Sąjūdžio laikraščių, o net 16 kartų (1991 m. sausis, 6 tūkst. egz.) (Medelis 2014: 83–84). Laikraštis „Soglasije“ irgi susidūrė su panašiomis problemomis, kai leidyba iš pradžių tapo nereguliari, o galiausiai ir nutrūko. Antai 1991 m. rugpjūtį viename iš nume-rių pažymėta:

Tam buvo objektyvios ir subjektyvios priežastys. Po Sausio įvykių, de-santininkų užimtų Spaudos rūmų, visų laikraščių redakcijos atsidadė sudėtingose situacijoje. Vyriausybė pirmiausiai padėjo „saviems“, valstybiniams leidiniams, duodama jiems pirmenybę spaustuvėse ir skirdama kreditus. Nepriklausomiems laikraščiams teko patiems, ieškoti lėšų ir spausdinimo bazės, o tai nenutrūkstamo kainų augimo sąlygomis yra nepaprasta. Paaiškėjo, kad prieš tris metus, kai mes pradėjome, dirbome pusiau rūsio sąlygomis, įveikdami galingą vidinį ir išorinį spaudimą, viskas buvo gerokai paprasčiau. Tuomet ir „Soglasije“ redakcija, ir jos nuolatiniai autoriai matė prieš save bendrą tikslą – nepriklausomybę¹⁹.

¹⁹ Редакция. К читателям.
Согласие. 18 августа
1991 г. № 10(84).

Paskutinis šio laikraščio numeris datuotas 1992 m. sausio 11 d. Reziumuojant reikia pažymėti, kad „Soglasije“ raida atspindi

daugelio Sąjūdžio laikotarpio periodikos leidinių likimą. Iš pradžių išsiskyrę dideliais tiražais ir naudodamiesi palyginti plačia kūrybine laisve, vėliau jie ėmė užsidaryti dėl mažėjančio finansavimo iš valstybės biudžeto ir rinkos ekonomikos dėsnių įsigalėjimo žiniasklaidoje pasekmių (privatizavimas, leidėjų kaita, verslo interesai, neprofesionali vadyba ir pan.)²⁰.

20 Liandzbergienė, G. (2004). „Ar egzistuoja rusakalbių žiniasklaida Lietuvoje“. Prieiga internete: <https://www.delfi.lt/archive/ar-egzistuoja-rusakalbiu-ziniasklaida-lietuvoje.d?id=5483876> (žiūrėta 2022 12 01); Скрипов, В. (2019). Свобода слова в 90-х и литовские СМИ на русском - попытка диагноза. Prieiga internete: <https://www.delfi.lt/ru/news/live/video-svobodaslova-v-90-h-i-litovskie-smi-na-ruskom-popytka-diagnoza.d?id=82395233> (žiūrėta 2022 11 10).

**Etniškumas,
pasirinkimai ir
atmintis spaudos
konstruojamuose
pasakojimuose:
Lietuvos rusai ir
lenkai**

ANDRIUS MARCINKEVIČIUS

Šiame skyriuje atskleidžiama, kaip autoriaus kokybinei turinio analizei atrinkti Lietuvos spaudos rusų ir lenkų kalba leidiniai atspindi bei konstruoja rusų ir lenkų tautinių mažumų santykį su svarbiausiais Lietuvos valstybingumo atkūrimo laikotarpio įvykiais ir procesais. Dėmesys telkiamas į dviejų laikotarpių spaudą (informacinius biuletenius, laikraščius, žurnalus, interneto dienraščius): 1) Lietuvos valstybingumo atkūrimo (1988–1991); ir 2) pastarųjų keletą metų laikotarpį (2018–2021), sutampantį su svarbiausių pirmojo laikotarpio įvykių ir procesų trisdešimtmečio minėjimu. Skyriuje siekiama atsakyti į keletą svarbių klausimų. Pirmiausia aiškinamasi, kokius tikslus kėlė Lietuvos valstybingumo atkūrimą palaikiusi Sąjūdžio leista ir nepriklausoma spauda rusų ir lenkų kalbomis, kokie rusų ir lenkų tautinių mažumų veikėjai ar organizacijos tapo šios spaudos leidinių ir jų turinio kūrėjais, korespondentais ir bendradarbiais. Taip pat aptariama, kaip ši spauda atspindėjo rusų ir lenkų tautinių mažumų santykį su Lietuvos valstybingumo atkūrimo idėja, šių mažumų integracijos į Lietuvos visuomenę vizijas kintančiame politiniame ir socialiniame kontekste, kiek įtakos minėtiems aspektams turėjo rusų ir lenkų tautinių mažumų demografinės ir socialinės charakteristikos. Be to, skyriuje atskleidžiama, kaip kokybinei turinio analizei atrinktoje spaudoje buvo pristatoma rusų ir lenkų tautinio atgimimo tematika bei kaip interpretuotas rusų ir lenkų tautinių mažumų santykis su istorine Lietuvos valstybingumo tradicija.

Analizei atrinktų leidinių pirmai kategorijai priskirtina 1988–1991 m. Lietuvoje leista spauda rusų ir lenkų kalbomis, chronologiškai aprėpiant publikacijas nuo 1988 m. birželio 3 d. įvykusio Lietuvos Persitvarkymo Sąjūdžio iniciatyvinės grupės susikūrimo Mokslų Akademijos salėje Vilniuje iki 1991 m. rugpjūčio pučo žlugimo Maskvoje ir visaverčio Lietuvos nepriklausomybės tarptautinio pripažinimo 1991 m. rudenį. Iš spaudos rusų kalba buvo atrinkti keturi Vilniuje ir Kaune Sąjūdžio leisti arba remti leidiniai: informaciniai biuleteniai „Vozroždenije“ (rus. *Возрождение*) (1988–1989) ir „Echo Kaunasa“ (rus. *Эхо Каунаса*) (1988–1990), laikraščiai „Soglasije“ (rus. *Согласие*) (1989–1992) ir „Kaunasskij vestnik“ (rus. *Каунасский вестник*) (1990–1993). Šį sprendimą lėmė tai, kad nuo 1985 m. SSKP generalinio sekretoriaus M. Gorbačiovo pradėtos įgyvendinti persitvarkymo politikos kontekste minėti leidiniai rusų kalba ideologiniu atžvilgiu tapo alternatyva Lietuvos komunistų partijos (LKP) Centro komiteto ir Ministrų tarybos oficiozui

„Sovetskaja Litva“ (rus. Советская Литва) (1944–1990), 1990 m. kovą evoliucionavusiam į LR Aukščiausiosios tarybos ir Ministrų tarybos visuomeninį politinį dienraštį „Echo Litvy“ (rus. Эхо Литвы) (1990–2001). Kadangi Sąjūdis neleido spaudos leidinių lenkų kalba, kokybinei turinio analizei buvo pasirinkti pirmieji nepriklausomai nuo Antrojo pasaulinio karo pabaigos Vilniuje leisti leidiniai lenkų kalba: Sąjūdžio idėjas, lietuvių ir lenkų dialogo plėtotę palaikęs dvisavaitinis visuomeninis kultūrinis laikraštis „Znad Willi“ (1989–2023) ir pirmiausia į lenkų tautinių interesų (ypač Vilniaus krašte) gynimą orientuotas Lietuvos lenkų sąjungos mėnesinis žurnalas „Nasza gazeta“ (1989–2023). Jie tapo pirmosiomis alternatyvomis ilgamečiam LKP Centro komiteto oficiozui ir vienam iš sovietinės ideologijos sklaidos instrumentų „Czerwony sztandar“ (1953–1990), kuris intensyviai vykstant politiniams pokyčiams Lietuvoje, 1990 m. vasarį buvo pertvarkytas į LR Aukščiausiosios tarybos ir Ministrų tarybos visuomeninį politinį dienraštį „Kurier Wileński“ (1990–2023). Siekiant kartu įvertinti, ar ir kiek yra aktualus Lietuvos valstybingumo atkūrimo laikotarpis, kokie ir kaip šio laikotarpio įvykiai pristatomi iš rusų ir lenkų tautinių mažumų perspektyvos šiuolaikinėje šalies populiariojoje žiniasklaidoje, į analizę buvo įtraukta 2018–2021 m. laikotarpio Lietuvos spauda rusų ir lenkų kalbomis. Šis sprendimas leidžia susieti 1988–1991 m. laikotarpio leidinių turinio analizę su svarbiausių šio laikotarpio įvykių trisdešimtmečio minėjimo refleksija šiuolaikinėje spaudoje rusų ir lenkų kalbomis. Šiuo atveju iš rusiškos spaudos pasirinkta populiarus savaitraštis „Ekspress-nedelja“ (rus. Экспресс-неделя) (1997–2023) ir ideologiškai priešingi jam interneto dienraščiai LRT Novosti bei DELFI, o iš lenkiškos – skaitomiausias šiuo metu Lietuvos laikraštis lenkų kalba „Kurier Wileński“ (1990–2023) kartu su priedu-žurnalu „Magazyn Kurier Wileński“ (2018–2023).

Vykdant tekstų atranką kokybinei analizei iš pasirinktos spaudos rusų ir lenkų kalbomis buvo atrinkti straipsniai, kuriuose susipina etniškumo (rusų ir lenkų) ir Lietuvos valstybingumo atkūrimui svarbių 1988–1991 m. laikotarpio įvykių ir procesų tematikos, juos simbolizuojančios valstybinės šventės ir atmintinos dienos, rusų ir lenkų tautinių mažumų kolektyvinei atminčiai svarbių sukakčių minėjimai (pavyzdžiui, Sąjūdžio mitingai, Baltijos kelias, Kovo 11-oji, prosovietinių judėjimų veikla, lenkų teritorinės autonomijos Vilniaus ir Šalčininkų rajonuose paskelbimas, Sausio 13-osios įvykiai, Medininkų tragedija, rusų ir lenkų kultūrinių organizacijų įkūrimo

jubiliejai ir kt.). Į šį masyvą taip pat pateko tekstai, atspindintys rusų ir lenkų tautinių mažumų veikėjų ar visuomeninių organizacijų požiūrį į svarbiausius 1988–1991 m. laikotarpio įvykius ir procesus, tautinių mažumų integracijos į Lietuvos visuomenę strategijas, rusų ir lenkų etninio bei pilietinio identiteto puoselėjimo klausimus, sovietmečiu draustos atminties sugrąžinimo į viešąjį diskursą problemas.

3.1. Sąjūdžio leistos spaudos rusų kalba tikslai, kūrėjai ir bendradarbiai

Sąjūdžio leistos lietuviškos spaudos vaidmuo ir reikšmė lietuvių tautinio atgimimo ir Lietuvos valstybingumo atkūrimo procesuose 1988–1991 m. šalies akademinėi bendruomenei ir plačiajai visuomenei yra gerai žinoma, o leidiniai rusų kalba nagrinėti tik pavienių mokslininkų darbuose (Marcinkevičius 2021: 105–123). Spaudos rusų kalba raidą Lietuvoje XX ir XXI amžių sankirtoje tyrinėjusios Birutės Sinočkinos teigimu, Vilniuje leistas ir populiarus visoje Sovietų Sąjungoje Sąjūdžio laikraštis „Soglasije“ buvo „tikras naujosios spaudos pavyzdys, atitikęs to laikmečio revoliucinę dvasią“, kuriam paklausos „galėtų pavydėti bet kuris dabartinis nacionalinės periodikos leidinys valstybine kalba“ (Синочкина 2007: 123).

Šis laikraštis „ne tik informavo, analizavo, bet ir kūrė pilietinę visuomenę“, padėjo „susiorientuoti žmonėms, nuo naujos ir seniau slėptos informacijos srauto dažnai patyrusiems šoko būseną, kai tapo peržiūrimos vertybės, ėmė griūti nusistovėję kanonai ir, atrodė, nepajudinamas gyvenimo būdas“ (Синочкина 2007: 123). Anot B. Sinočkinos, „Soglasije“ buvo nekomercinis leidinys, „turėjęs didžią idėją ir galimybę dirbti, kol buvo tam palankios finansinės sąlygos“ (Синочкина 2007: 123). Rusų periodikos ir literatūros tyrinėtojo Pavelo Lavrineco teigimu, Lietuvos valstybingumo atkūrimo laikotarpio spauda rusų kalba atliko reikšmingą socialinę funkciją, atliepdama rusams iškilusį poreikį pagrįsti rusų kultūros Lietuvoje autochtoniškumą, paneigti rusų kaip tik pokario imigrantų vaizdinį, atrasti savo santykį su daugeliui jų „nesava“ Lietuva. Pavyzdžiui, žinios apie rusų kultūros veikėjus, dirbusius tarpukariu Lietuvoje arba Lenkijos užimtame Vilniaus krašte, kurie sovietmečiu buvo įvardijami baltagvardiečiais, buržuazinės kultūros ir ideologijos nešėjais, buvo represuoti arba pasitraukė į Vakarus, dabar įgijo kitą

reikšmę, nes tapo rusų kultūros gyvavimo Lietuvos valstybingumo sąlygomis galimybės ir patirties liudijimu (Лавринец 2013: 264).

Atlikta Sąjūdžio leistos spaudos rusų kalba turinio analizė leidžia teigti, kad ši spauda atsirado kaip persitvarkymo atžvilgiu palankiai nusiteikusių lietuvių ir rusų inteligentijos bendradarbiavimo išraiška, atitikusi vienos pusės interesą skleisti žinių apie Sąjūdžio tikslus ir programą nelietuviškai skaitytojų auditorijai, o kitos – prisidėti prie įtampos tarp lietuvių, rusų ir kitų tautybių Lietuvos gyventojų mažinimo bei rusų pilietinio ir etninio identiteto permąstymo. 1988–1989 m. leistame informaciniame biuletenyje „Возрождение“, dubliavusiame lietuviško „Atgimimo“ turinį, vyravo į rusų kalbą versti lietuvių autorių tekstai. Kita vertus, viename iš pirmųjų numerių buvo paskelbtas redaktorius G. Jefremovo straipsnis, smerkiantis Sovietų Sąjungos vykdomą internacionalizmo politiką, pabrėžiantis lietuvių tautos teisę į laisvą apsisprendimą dėl savo ateities bei pačių tautinių mažumų atsakomybę už savo likimą.²¹

21 Citatos iš spaudos rusų ir lenkų kalba išvertos į lietuvių kalbą autoriaus.

Neslepiu, aš noriu nuraminti rusų, lenkų, baltarusių skaitytojus, paskatinti juos bendradarbiauti su sveikomis ir doromis lietuvių nacionalinio atgimimo jėgomis. Tikriausiai tai sunkus uždavinys, bet juo labiau čia reikalingi atkaklumas ir kantrybė. „Didžiųjų“, t. y. gausių tautų sūnums ir dukterims neįprasta girdėti tai, kas dabar tiesiog sklando ore. Baugina ir erzina daugelis idėjų ir šūkių. Kaip žiūrėti į tai, kad rusus, čia vienoj, čia kitoj SSRS vietoje vis dažniau išdrįstama vadinti tautine mažuma? Kaip čia dabar – „Lietuva – lietuviams“? Ką reiškia frazė „Laisva Lietuva – Europos tautų šeimoje? <...>. Niekas nesukliudys mums sukurti Lietuvoje tiek rusų (lenkų, žydų) bendrijų, tėvynainių draugijų kultūros centrų, liaudies teatrų, šeštadieninių ir sekmadieninių mokyklų, diskusijų klubų ir pan. – kiek patys įstengsime sumanyti įgyvendinti²².

1989 m. sausio 13 d. su Sąjūdžio vėliava pradėtame leisti savarankiškame laikraštyje „Soglasije“ buvo spausdinami ne tik vertimai iš lietuviškos spaudos, bet ir originali žurnalistų, korespondentų ir bendradarbių parengta medžiaga, iš vienos pusės susijusi su siekiu ugdyti tarp skaitytojų bendražmogiškąsias vertybes ir pliuralistinį požiūrį į Lietuvoje ir visoje Sovietų Sąjungoje

22 Ефремов, Г. Велико-державный интернационализм против национальных интересов. Возрождение. 16 сентября 1988 г., № 3.

vykstančius procesus, o iš kitos pusės – skatinti diskusiją apie Sovietų Sąjungoje ir Lietuvoje gyvenančių rusų tapatybę. „Soglasije“ pirmame numeryje buvo išspausdintas G. Jefremovo tekstas simboliniu pavadinimu „Mes esame žmonės vieni kitiems“ (rus. *Мы люди друг другу*), kuriame autorius apibūdino leidinio viziją:

Mūsų laikraštis norėtų apsiriboti pagal galimybes geresnių sąlygų pačių įvairiausių idėjų sklaidai, pozicijų suartinimui, galiausiai – sąlygų normaliam ir žmogiškam bendravimui, sukūrimu <...> Stengsimės pagal galimybes pasisakyti už santarą – prieš ribotumą. <...> Palaikysime bet kokias įsigilinimo į save, savęs pažinimo, savikritikos pastangas ir priešinsimės siekiui suversti kaltę bet kam, išskyrus save, savo artimuosius, savo tautą, savo valstybę. Melas ir veidmainystė – amžini bet kokios santarvės priešai <...>²³.

²³ Ефремов, Г. Мы люди друг другу. *Согласие*. 13 января 1991 г., № 1.

„Soglasije“ redakcija glaudžiai bendradarbiavo rengdama straipsnius, interviu, atsišaukimus ir kitas publikacijas pilietiškumo bei etniškumo tematika su 1988 m. spalį Vilniuje įkurto Rusų kultūros centro atstovais. Iš jų paminėti žurnalistai Tatjana Jasinskaja, Nina Mackevič, Olegas Kurdiukovas, Irina Arefjeva, sociologai Natalija Kasatkina ir Aleksandras Dobryninas, filologas slavistas Valerijus Čekmonas ir kt. Tikėtina, kad šių žmonių pažintys su Lietuvoje gyvenančiais rusais, profesinė ir visuomeninė veikla buvo svarbūs ieškant medžiagos spaudos publikacijoms. Vienas iš nuolatinių „Soglasije“ pašnekovų buvo po sovietinės okupacijos ir religinių suvaržymų atgimstančios Stačiatikių bažnyčios Lietuvoje lyderis arkivyskupas Chrizostomas (Martyškinas), taip pat kurį laiką ėjęs Sąjūdžio Vilniaus tarybos nario pareigas.

Sąjūdžio leistai spaudai rusų kalba priskirtini du leidiniai, kuriuos redagavo Kauno medicinos instituto mokslo darbų redaktorė ir 1989 m. susikūrusios Kauno rusų kultūros draugijos pirmininkė Žana Korsukova. 1988 m. Kauno Sąjūdžio taryba, kurios nariai buvo rusiškų šaknų turintys Nikolajus Medvedevas ir Vladimiras Jarmolenka, pasikvietė Ž. Korsukovą rengti informacinio biuletenio „Kauno Aidas“ (red. Vidmantas Valiušaitis) sutrumpintos versijos rusų kalba (Marcinkevičius 2021). Pirmame „Echo Kaunasa“ numeryje buvo paskelbtas N. Medvedevo straipsnis, kviečiantis ne lietuvių kilmės Kauno gyventojus gerbti lietuvių tautos politinius siekius ir norą puoselėti savo tautinę tapatybę, o lietuvius – susilaikyti

nuo radikalaus patriotizmo, įžeidinėjimų ir nepakantumo kitų tautinių grupių atžvilgiu:

Ne lietuviai piliečiai! Supraskite, kad tikrieji lietuviai patriotai reikalauja sau ne išgalvotų privilegijų, o tik teisės darbuotis iki septinto prakaito savo protėvių žemėje, kaip jie patys to nori, o ne taip, kaip kažkas nurodo iš šalies. <...> Iš visų greta gyvenančių Lietuvos patriotai reikalauja nedaug: gerbti žemę, kultūrą, kalbą ir šios žemės tradicijas. Tačiau tie lietuviai, kurie mano, kad būti patriotu reiškia žeminti kitų tautybių orumą ir įrodinėti savo patriotizmą kumščiais ir įžeidinėjimais – labai klysta. Aš turiu teisę taip kalbėti, kaip Lietuvos žemės rusų sūnus. <...> Man, rusui, mylinčiam ir žinančiam savo senas rusiškas šaknis, žinančiam ir gerbiančiam man savas baltarusių ir ukrainiečių kultūras, gėda dėl to, kad tarp mūsų vaikščioja karingi žmonės be jokios kilmės (rus. Без роду-племени)!²⁴.

²⁴ Медведев, Н. Спросим совета у разума и мудрости. Эхо Каунаса. 24 ноября 1988 г. № 1.

Didėjant tautinių mažumų atstovų susidomėjimui politiniais įvykiais ir savo kultūros ištakomis Lietuvoje, Ž. Korsukova 1990–1993 m. įregistravo ir redagavo originalų laikraštį „Kaunasskij vestnik“. 1990 m. lapkritį paskelbtame pirmajame jo numeryje redakcijos kolektyvo vardu buvo reiškiamas viltis, kad

ji skaitys skirtingi žmonės – tie, kurių šaknys Lietuvoje siekia kelias kartas ir tie, kurie dėl skirtingų priežasčių apsigyveno čia po karo arba visiškai neseniai, taip pat, kad Mūsų darbo pagrindas – tarpusavio supratimo, pagarbos ir geranoriškumo siekis santykiuose tarp skirtingų tautybių, pasaulėžiūrų ir religijų žmonių. Vienas senovės išminčius pasakė: „Lengva yra mylėti visą žmoniją, gerokai sunkiau yra pamilti savo artimą“. Kad pamilti savo artimą reikalingas dvasinės pastangos, reikalingas aplinkos pažinimas. Mes darom pirmą žingsnį. Dabar žodis Tau, mūsų skaitytojau²⁵.

Šis laikraštis aktyviai bendradarbiavo su rusų kilmės arba rusų kultūrai neabejingais kitų tautybių inteligentais, iš kurių paminėtini Kauno medicinos akademijos (iki 1989 m. Kauno medicinos instituto) dėstytojas A. Vasiljevas, Kauno technologijos universiteto lektoriai Povilas Kostrauskas, Leonidas Karpovas ir Igoris Cypinas, Lietuvos esperantininkų sąjungos narys A. Aleksandrovas, Karmėlavos vidurinės

²⁵ Уважаемый читатель! Каунасский вестник. 14–20 ноября 1990 г., № 1.

mokyklos mokytojas Viktoras Trofimišinas ir kiti. Ypač aktyvus „Kaunasskij vestnik“ bendradarbis buvo stačiatikių Apreiškimo katedros (rus. Благовещенский собор) dvasininkas, vienuolis Ilarionas (Alfejevas), pasinaudojęs dėl religinių suvaržymų panaikinimo atsivėrusia galimybe rengti ir skelbti religinio turinio tekstus, siekęs pritraukti ateistine dvasia auklėtus rusų ir kitų etninių grupių narius į maldos namus. Pasak Ž. Korsukovos, nuo pat įsikūrimo „Kaunasskij vestnik“ redakcijoje ėmė lankytis, reikšti palaikymą, siūlyti straipsnius ir pagalbą lietuvių inteligentija. Tad rengiant tekstus bendradarbiauta su Vytauto Didžiojo karo muziejaus (iki 1990 m. Valstybinis istorijos muziejus) direktoriaus pavaduotoju Steponu Geču, Kauno medicinos akademijos (iki 1989 m. Kauno medicinos institutas) profesoriumi Alfredu Smailiu, Vytauto Didžiojo universiteto (iki 1989 m. Kauno politechnikos institutas) matematiku Vidmantu Pekarsku, menotyrininke Nijole Lukšionyte-Tolvaišiene ir kitais žinomais žmonėmis²⁶.

²⁶ Корсукова, Ж. Скоро год... Каунасский вестник. Октябрь 1991 г., № 37.

3.2. Rusai pasirinkimo kryžkelėje: tarp nepriklausomos Lietuvos ir sovietinės imperijos

Atlikta kokybinė spaudos turinio analizė atskleidė, kad priešingai nei lietuvių visuomenėje, 1988–1991 m. rusų tautinės mažumos narių gretose stigo bendro požiūrio į Lietuvos valstybingumo atkūrimo idėjų ir adaptacijos kintančiame politiniame ir socialiniame kontekste būdus. Akivaizdu, kad tyrimui atrinkti spaudos rusų kalba leidiniai pirmiausia atspindėjo inteligentijos požiūrį į šio laikotarpio svarbiausius įvykius ir procesus. Kita vertus, dažnai šios inteligentijos dėka, ypač laikraščio „Soglasije“ publikacijose buvo reflektuojamos įvairaus socialinio statuso rusų tautybės gyventojų nuotaikos. Iš šių publikacijų turinio matyti, kad rusų tautinės mažumos vidinis heterogeniškumas pasireiškė politinių pažiūrų, socialinės adaptacijos vizijų, lietuvių kalbos įsisavinimo motyvacijos, santykių su lietuvių visuomene plėtotės, rusų tautinio identiteto ugdymo ir daugeliu kitų klausimų. Tad svarbu pažymėti, kad šių žmonių požiūris į Lietuvos valstybingumo atkūrimą ir savo padėties visuomenėje vertinimas dažnai priklausė ne tik nuo tautybės, bet ir įvairių socialinių veiksnių. Neretai „Soglasije“ skelbtuose tekstuose rašoma apie Lietuvoje gyvenančių rusų nerimą ir nesaugumo jausmą dėl pasikeitusio statuso (virsmo iš dominuojančios tautinės

grupės į tautinę mažumą), išgyvenimus dėl neapibrėžtos ateities atkurto Lietuvos valstybingumo sąlygomis, lietuviško nacionalizmo sklaidos, primetamos „svetimųjų“ (okupantų) etiketės ir pan. Toliau pacituosime keletą šias tendencijas iliustruojančių pavydžių iš tirti atrinktų spaudos publikacijų.

1989 m. apie rusų nuotaikų spektrą pasakojo „Soglasije“ kalbintas ekonomikos mokslų kandidatas, LKP Klaipėdos miesto komiteto narys Artašesas Gazarianas, prisidėjęs prie vienintelės Lietuvoje tarptautinės Sąjūdžio grupės „Solidarnost“ (liet. Solidarumas) įkūrimo:

Paprastai mus vadina „rusišku Sąjūdžiu“. Nors grupę sudaro ne tik rusai, bet ir ukrainiečiai, armėnai, totoriai. Visgi mūsų susitikimus ir vakarus mes rengiame rusų kalba. Tai labai svarbus, principinis momentas. Kaip galima sumažinti įtampą nacionaliniuose santykiuose? Bendravimu, patikima informacija iš pirmų rankų, kantriu vykstančių procesų aiškinimu, pasitikėjimu. Ant ko laikosi opozicija persitvarkymui Lietuvoje „Jedinstvo“ pavidalu? Ant žmones klaidinančių, gąsdinančių ir dezinformuojančių lozungų. Mūsų tikslas – dirbti su opozicijos įtrauktais rusakalbiais žmonėmis, kad jie suprastų: jiems visiškai nėra ko bijoti, jeigu jie patys nepradės rodyti agresijos <...>. Tačiau reikia prisiminti ir neapsigauti: yra tarp rusakalbių gyventojų ir ta dalis, kuri neina į dialogą ir neis. Ji kalba apie savo idealų tvirtumą, bet tvirtas pas juos tik atvirai asmeninis interesas. Jiems čia gerai. Žymiai geriau nei buvusiose gimtosiose vietose. Ten ir sąlygos ne tokios, o ir aplinka nesulyginama su pabaltijietiška. <...>²⁷.

27 Саюдис, «Единство» и русский вопрос. Соглашение. 12 июня 1989 г. № 9

1990 m. viename iš „Soglasije“ straipsnių žurnalistas Aleksandras Lobkovas aprašė, su kokiais iššūkiais ir pasirinkimais vykstančių politinių bei socialinių permainų kontekste susidūrė jis pats ir jo tautiečiai:

Analizuodamas savo jausmus ir mintis (nes ne iš karto ir aš supratau pagyvėjusį Lietuvoje judėjimą už laisvę), galiu užtikrintai pasakyti: tai, visų pirma, mūsų kardinalių pokyčių baimė. Tokią baimę galima suprasti – būtent Rusija tikriausiai sumokėjo didžiausią kainą už visokių rūšių ekonominius ir politinius eksperimentus. Antra, mūsų su-reikšmintą imperinę puikybę. Labai sunku mums visiems suprasti, kad bet kuri kita tauta, netgi negausi, turi teisę pati spręsti savo likimą, be

„vyresniojo brolio“ globos, turi teisę į lygybę sprendžiant bet kokius klausimus, o ypač – liečiančius jos esminius interesus. Tai kiek dar laiko mumyse gyvens ši baimė ir ta imperinė puikybė? Aš gimiau rusu ir mirsiu rusu. Tačiau palaikysiu Lietuvos tautos laisvės siekį, nes tikiuosi, kad laisvė mums visiems duos viltį pragyventi iki šviesios ateities, kurią jau 70 metų mums žadėjo. Tad bent jau netrukdykite, jeigu nenorite padėti, lietuvių tautai eiti savo keliu link laisvės. Nieko kito netrokšta konservatoriai, kaip konfrontacijos tarp tautų, kad išlaikytų iš rankų slystančias privilegijas²⁸.

28 Лобков, А. Дорогу осилит идущий. Открытое письмо к русским согражданам. Согласие. 19–25 марта 1990 г. № 12(34).

1990 m. anoniminiame interviu vienos Vilniaus miesto mokyklų rusų mokomąja kalba mokytoja pabrėžė skirtingas pedagogų nuotakas, pažymėdama, kad dalis nesistengė įsigilinti į įvykių ir procesų turinį, o kita dalis – mėgino prisitaikyti:

Taigi, mitingus, Sąjūdžio įkūrimą mokykla sutiko draugišku „Ne!“.
Reakcija buvo tiek skaudi, lyg spręstųsi gyvenimo ir mirties klausimas: būti ar nebūti, gyventi ar negyventi. Mokytojai ne tik nepriėmė vykstančio, bet negalvodami atmetė. Nebuvo jokio noro apsižiūrėti, suprasti. <...> Aš sakiau kolegoms: „Nueikite patys į mitingą. Pažiūrėkite“. Tačiau jie nepakankamai žino lietuvių kalbą, kad suprastų pasisakymų dvasinį atspalvį, jau nekalbant pasisakymų turinį. Pastovės, pažiūrės į pirmą pasitaikiusį lozungą, permes akimis žmonių masę ir... vėl išsigąs. Baimė jų nepalieka. <...> Daugelis mūsų mokytojų nusprendė išmokti lietuvių kalbą. Ir mokosi. Beje, stropiai. Jų rate beveik nėra agresyvumo. Negali vienareikšmiškai pasakyti, kad jie suprato, kas vyksta Lietuvoje, greičiau susitaikė su tuo, nusprendę sau – reikia prisitaikyti, kitos išeities nėra. Daugelis šių žmonių čia pateko brandžiam amžiuje. Jie susiformavo kitokioje aplinkoje, kitomis sąlygomis²⁹.

29 Мацкевич, Н. По замкнутому кругу. Согласие. 15–21 января 1990 г. № 3(25).

1990 m. „Soglasije“ citavo Tautybių reikalų departamento prie Lietuvos Respublikos vyriausybės atstovą Sniečkuję [Visaginas – aut. pastaba] Vladimirą Boroniną, kuris kalbėjo apie vietos rusus ištikusią tapatybės krizę ir pastangas įveikti ją per įvairių rusiškų kultūrinių tradicijų atgaivinimą ir sklaidos skatinimą:

Mūsų gyvenimas ankščiau buvo smarkiai sovietizuotas, tačiau bendras. Aš gimiau ir užaugau Lietuvoje, nuolat čia gyvenu, ir staiga, per vieną akimirką, tapau tarsi pašalinis <...>. Staiga paaiškėjo, kad

sovietinį praradome, o rusiško nebuvo. Panašu, kad gelbėti situaciją turime patys ir tik patys. Tačiau tai daryti sudėtinga – pas žmones „la-gaminų nuotaikos“. Jeigu rusų bendruomenės kultūrinis gyvenimas, pavyzdžiui, pas mus Sniečkujė, nebesitęs, žmonės išvažiuos, užsidarys Ignalinos atominė elektrinė ir visa Lietuvos ekonomika atsidurs pavojuje. Matote, kaip viskas yra susiję tarpusavyje! Kol kas nepraradome vilties. Susivienijome į tautinių kultūrų centrą, rengiame parodas, koncertus, duodame žmonėms galimybę išreikšti save folklore. Organizavome lietuvių kalbos mokymą darželiuose <...>. Noriu atkreipti dėmesį, kad psichologinės dominantės kaita turi dabar įvykti, kaip man regis, ir pas lietuvius. Nuo Nepriklausomybės paskelbimo momento juos užgulė didelė atsakomybė už kitų Lietuvos tautų ir kitų kultūrų likimą³⁰.

30 Ясинская, Т. Советское уходит, русское забыли... Согласие. 3-9 декабря 1990 г. № 49(71).

1990 m. viena iš Rusų kultūros centro steigėjų ir vadovių Tatjana Jasinskaja, svarstydamą apie savo tautiečių pasirinkimus, išreiškė mintį, kad žmonės arba nesuprato potencialios naudos sau iš pokyčių Lietuvoje, arba sąmoningai jos atsisakė. Jos nuomone, pokyčių baimė ir atsiribojimas nuo lietuvių visuomenės grėsė rusams sunkiomis pasekmėmis:

Kaip nepabandyti auginti vaikus konkurencingais: žinančius ne dvi (lietuvių, rusų) kalbas, o tris-keturias kalbas, o tai reiškia įgyjančius lygias su savo bendraamžiais lietuviais galimybes stoti į Lietuvos ir Europos aukštąsias mokyklas? Kaip galėjo gimti idėja reikalauti iš vyriausybės aukštųjų mokyklų tautinėms mažumoms ir fabriku rusams? Susimilkite! Tai reiškia kovoti ... už savo pačių diskriminaciją. Ar galima prisigalvoti iki didesnės nesąmonės: vietoj politinės ir kultūrinės integracijos – visiškas atsiribojimas. <...> Iki šiol pagrindinė rusų Lietuvoje problema – aktyvus vidinis pasipriešinimas pokyčiams, jų baimė, pasikeitusio status quo nepriėmimas³¹.

Reikia pažymėti, kad Rusų kultūros centro veikėjai, sąmoningai atsisakę politinių ambicijų ir sutelkę didžiausią dėmesį į rusų integracijos į Lietuvos visuomenę skatinimą per rusų kultūros ir įvairių kultūrų dialogo puoselėjimą, gerai suprato, kad daugeliui savo tautiečių tapo nepatrauklūs ar net atstumiantys:

31 Поживем – увидим. Репортаж с первого рабочего заседания РКЦ в новом составе. Согласие. 19-25 февраля 1990 г. № 8(30).

RKC iniciatoriai pirmu ir vieninteliu savo politiniu devizu paskelbė neginčijamą nepriklausomos Lietuvos Respublikos pripažinimą, kuo taip pat neginčijamai atstūmė nuo savęs absoliučią – de ja ir de ja! – daugumą buvusių salėje žmonių. Negalima sakyti, kad jiems, šiems žmonėms, visai jau nepasisekė. Nudėgę su RKC, jie sugebėjo sukurti kaip atsvarą jam ir „Jedinstvo“, ir Rusų mokyklų mokytojų asociaciją, o kai kurie, ypač aktyvūs, netgi tapti LKP / SSKP Centro Komiteto nariais ir pasimėgauti pripuolimu prie išsljstančio lovio. Tad sudėtinga būtų teigti po viso to, kad RKC savo atsiradimu atėmė iš kažkieno visuomeninę iniciatyvą – kaip matom, visiškai ne³².

32 Ясинская, Т. Вновь о пресловутом РКЦ. Послесловие к Русскому Собранию. Согласие. 10 октября 1991 г. № 18(92).

3.3. Rusų lojalumo Lietuvos valstybei paraiška: Sausio 13-osios tragedijos Vilniuje atvejis

Sąjūdžio leistos spaudos rusų kalba pilietinė pozicija ryškiausiai atsiskleidė kruvinių Sausio 13-osios įvykių prie Vilniaus televizijos bokšto fone, kai laikraščių „Soglasije“ ir „Kaunasskij vestnik“ redakcijos, su jomis bendradarbiavusių rusų visuomeninių organizacijų nariai, Stačiatikių bažnyčios Lietuvoje atstovai viešai skelbė solidarumą su lietuvių visuomene, reiškė užuojautą žuvusiųjų šeimoms ir Lietuvos nepriklausomybės atkūrimo siekio palaikymą. Antai reaguodama į Sausio 13-osios įvykius laikraščio „Soglasije“ redakcija išspausdino viešą kreipimąsi į Sovietų Sąjungos prezidentą M. Gorbačiovą. Kreipimesi smerkė neįautrumą pagalbos signalams iš Lietuvos ir reikalavo asmeninės atsakomybės:

Sausio 13-osios kruvinojo sekmadienio naktį mes stovėjome Nepriklausomybės aikštėje kartu su dešimtimis tūkstančių žmonių. Danguje liepsnojo sprogimų atspindžiai. Kanonados ir automatų šūvių fone žmonės klausėsi pranešimo apie tai, kad LR AT pirmininkas bando susisiekti telefonu su Jumis, kad nutraukti tolesnį kraujo liejimą. Tačiau Jūs net nesiteikėt su juo pasikalbėti. Jūs metėte sužvėrėjusius nuo kraujo desantininkus prieš tautą, kurią laikote sava. Nors ir prieš jos valią. Ir po to prieš visą pasaulį Jūs tvirtinate, kad apie šią tragediją sužinojote tik ryte. Lygiai taip pat, kaip apie Alma-Atą? Tbilisį? Baku? Ir vėl nežinoma, kas davė nurodymą šaudyti į beginklius žmones. <...>

Tad ar ne laikas Jums apsispręsti: su kuo Jūs, SSRS Prezidente, Nobelio taikos premijos laureate? Su demokratinėmis jėgomis? Ar su viskam pasirengusiais karinės diktatūros šalininkais? <...> Lietuva gedi savo žuvusių vaikų. Prie žuvusiųjų karstų kartu su lietuviais deda gėles lenkai, rusai, totoriai, ukrainiečiai, žydai, baltarusiai...³³

³³ С кем Вы, Президент СССР? Согласие. 15 января 1991 г. Оккупационный номер.

1991 m. sausio 15 d. Sausio 13-osios įvykiams skirtame „Soglasije“ numeryje buvo išspausdinti du sovietinės armijos agresiją prieš beginklius laisvės gynėjus smerkiančio Rusų kultūros centro kreipimaisi. Viename jų, skirtame visiems Lietuvos piliečiams, konstatuota:

Bendrapiliečiai. Baisi nelaimė atėjo į mūsų namus. <...> Dar vakar mes galėjome ginčytis ir abejoti, kaltinti vyriausybę ir parlamentą, galėjome atiduoti savo simpatijas bet kuriai partijai, bet kuriam politiniam lyderiui – dabar, po kruvinų skerdynių, tai nebeįmanoma. Nėra kairiųjų ir dešiniųjų, nėra liberalų, komunistų, nepartinių – yra žudikai ir aukos. Nėra rusų, lietuvių, lenkų: yra budeliai bendrininkai ir garbingi piliečiai. <...> Tačiau netgi ši neišardoma išdavikų ir nusikaltėlių sąjunga yra nepajėgi pastatyti Lietuvą ant kelių. Jie gali užimti bet kurį pastatą, gali įkalinti bet kurį iš mūsų ir netgi visus mus kartu, tačiau jie neturi rakto į kiekvieno padoraus žmogaus širdį³⁴.

³⁴ К жителям Литвы. Обращение Русского культурного центра. Согласие. 15 января 1991 г. Оккупационный номер.

Kitas Rusų kultūros centro kreipimasis buvo adresuotas Lietuvoje gyvenantiems rusams. Jame kviesta solidarizuotis su lietuvių visuomene ir kitų tautybių gyventojais pagerbiant Sausio 13-ios agresijos aukas:

Jūsų vardu vyksta nepritektinga neteisybė: aidai šūviai, burzgia tankai, liejasi kraujas. Mes įsitikinę, kad Jūs visi sudrebėjote, sužinoję apie nusikaltimą ir jaučiate skubų poreikį atsiriboti nuo tikrųjų nusikaltėlių, besinaudojančių mūsų vardu ir mūsų kalba, nusiplauti dėmę. Mes turime atsiklaupyti prieš tuos, kurių kraujyje užklimpo fašistinis pučas, pražygiuoti gedulingoje eisenoje petys į petį su lietuviais, lenkais, baltarusiais, žydais, visais mūsų Lietuvos gyventojais. Mes tikime, kad nebūsime vieniši padėdami gėlių, uždegdami žvakes, palenkdami nacionalinę baltą-mėlyną-raudoną vėliavą prie jų kapų. Mes prašome

35 Русские люди литовской земли! Согласно. 15 января 1991 г. Оккупационный номер.

visų stačiatikių cerkvių šventikų palydėti nekaltai žuvusius atminimo malda³⁵.

Kauno Apreiškimo katedros dvasininkas, vienuolis Ilarionas (Alfejevas) buvo vienas iš keleto Lietuvos stačiatikių dvasininkų televizijoje ir spaudoje viešai pasmerkusių 1991 m. sovietinės kariuomenės agresiją Sausio 13-osios naktį. Savo kreipimesi į „brangius, mylimus rusų žmones, brolius ir seseris“ jis ragino atskirti rusų patriotizmą ir rusų kultūrą nuo sovietinio režimo ideologijos, nepalaikyti agresoriaus siekių nuversti teisėtą Lietuvos vyriausybę ir ginklu užgrobti valdžią:

Aš maldauju jūsų, Lietuvos rusai, nepalaikykite diktatoriško režimo, nereikalaukite vadinamojo „prezidentinio valdymo“! <...> Mūsų didi – Sergijaus Radonežiečio ir Serafimo Saroviečio, Dostojevskio ir Tolstojaus, Puškino ir Lermontovo, Solženicyno ir Sacharovo – tauta neturi virsti mažų neapsaugotų tautų smaugėja ir okupante. <...> Rusų kareiviai – mūsų broliai, sūnūs – neturi šaudyti į beginklius žmones, neturi pralieti broliško kraujo. Aš maldauju jūsų, Lietuvos rusų, neikite prieš brolišką lietuvių tautą, neleiskite kilti bėdoms ir kančioms, naujoms žmonių aukoms! Skaudu ir liūdna matyti rusus, atakuojančius

36 Настоятель Каунасского Благовещенского Собора иеромонах Илларион (Алфеев). Обращение к русским людям Литвы. Согласно. 15 января 1991 г. Оккупационный номер.

Lietuvos Aukščiausiąją tarybą, besirūpinančius totalitarizmo atkūrimu po SSKP ir „Jedinstvo“ vėliava. Gėda už tuos rusus, kurie iki šiol nesuvokė viso sovietinio režimo žiaurumo ir nežmogiškumo, darančio gėdą rusų tautai, nešančio skausmą ir kančias kitoms tautoms³⁶.

Iš laikraščio „Soglasije“ publikacijų matyti, kad tokios pačios principingos laikysenos aptariamam klausimui Sąjūdžio laikotarpiu laikėsi iš Rusijos į Lietuvą atvykęs rusų kilmės stačiatikių arkivyskupas Chrizostomas. 1991 m. sausio 14 d. Vilniuje įvykusiame susitikime su Sovietų Sąjungos delegacijos atstovais jis kalbėjo:

Michailas Gorbačiovas veikia ne kaip šalies prezidentas, o kaip komunistų partijos generalinis sekretorius, kuris nori įtvirtinti Lietuvoje komunistinį valdymą. Trims milijonams Lietuvos gyventojų čia tenka apie 40 tūkst. komunistų (pagal oficialius metų senumo duomenis). Ir kažkodėl tie 40 tūkst. turi įsitvirtinti soste krauju ir tankais mūsų, visų Lietuvos rusų, sąskaita. Demokratizacijos procesas išvirto eiline

apgvystę. Gorbačiovas apgavo visą pasaulį. Prisidengęs ³⁷ *Согласие. 15 января 1991 г. Оккупационный номер.* Persijos krize jis susiruošė skubiai sutvarkyti ne valstybinius, o partinius reikaliukus bei paversti visus žmones vergais ir priešais, nes vergas – tai visada priešas³⁷.

3.4. Rusų tautinės tapatybės ir santykio su istorine Lietuvos valstybingumo tradicija paieška

Straipsnių rusų tautinės grupės tematika rengėjai aptariamoje spaudoje buvo rusų kilmės ir rusų kultūrai neabejingi inteligentai, dažnai savo iniciatyva ieškoję medžiagos apie rusų praeitį Lietuvoje pas išlikusius gyvus istorijos liudininkus ir po ilgų sovietinės okupacijos dešimtmečių visuomenei atsivėrusiame tarpukario periodikos pavelde. Pavyzdžiui, Rusų kultūros centro ir Atviros Lietuvos fondo narė, sociologė Natalija Kasatkina, tyrinėjusi solidžiausio tarpukario Lietuvos laikraščio rusų kalba „Echo“ turinį, atrado daug paralelių su 1990–1991 m. laikotarpio aktualijomis:

Iš istorinės perspektyvos pagrindinį laikraščio vaidmenį (kaip tai nebūtų paradoksalu) galima apibrėžti garsia Lenino formule – „kolektyvinis propagandistas ir organizatorius“. Ji padėjo rusams jaustis pilnateisiais jaunos valstybės piliečiais, integruotis į visuomenės gyvenimą. <...> Sklaidant senus leidinius, pagauna mintis, kaip nevalingai ieškai ir randi analogijų su šiuolaikiniais įvykiais, žmonių nuotakomis, vienu ar kitų politinių veikėjų veiksmis³⁸.

³⁸ Kasatkina, Н. Эхо. Соглашение. 9 ноября 1991 г., № 19.

Kitame šios mokslininkės ir visuomenės veikėjos paskelbtame „Soglasije“ straipsnyje, ieškant rusų sąsajų su istorine Lietuvos valstybingumo tradicija, buvo išsamiai aprašomas 1920 m. įkurtos Kauno mokytojų draugijos rusų gimnazijos 15 metų veiklos jubilėjaus minėjimas pažymint, kad

Šis kuklus jubiliejus mums turi ne mažesnę, o gal ir didesnę reikšmę negu jos tiesioginiams dalyviams. Judant spirale, istorija užbaigė dar vieną ciklą. Netikėtai patiems, mes atsidūrėme panašioje situacijoje, kokioje atsidūrė 4-ojo dešimtmečio rusų visuomenė. Jos patirtis pamokanti ir naudinga. <...> Lietuvos valstybė tuomet negarantavo savo piliečiams rusams išsilavinimo įgijimo gimtąja kalba iš valstybės biudžeto lėšų, [bet] suteikė visišką laisvę rūpintis savimi. Ir žmonės rentė

39 Касаткина, Н. Гимназия.
Согласие. 19 октября
1991 г. № 17.

Rusų namus, kuriuos sunaikino sovietinė valdžia. Pastatas išliko, o Namai ne. Tačiau galbūt jie pakils iš pelenų? Norisi tikėti, kad istorija pradėjo naują ciklą³⁹.

Reikia pažymėti, kad ypač ryškiai rusų santykio su istorine Lietuvos valstybingumo tradicija paieška buvo atliekama Kaune leistoje spaudoje rusų kalba, kurios leidyba rūpinosi Kauno rusų kultūros draugijos nariai. 1989 m. informaciniame biuletenyje „Echo Kaunasa“ buvo išspausdintas šios draugijos iniciatyvinės grupės narių kvietimas „brangiems tautiečiams“ vienytis bendrų vertybių pagrindu:

...galėtume aptarti mus jaudinančias problemas, paremti vienas kitą sunkių minutę, atgaivinti prarastas rusiškas šeimos šventes, užmegzti santykius su stačiatikių ir sentikių bažnyčiomis, demokratiniu judėjimu Rusijoje ir dar daug ką, apie tai galėsime susitarti susivieniję. Tuomet sugebėsime tapti neatsiejama visuomenės dalimi, pilnateisiais laisvos Lietuvos Respublikos piliečiais, jos patriotais ir kartu išsaugosime savo nacionalinę tapatybę⁴⁰.

40 Медведев, Н., Корсукова, Ж. Возвращение к истокам, Эхо Каунаса, 22 ноября 1989 г., № 24.

Kitame šio leidinio redakcijos kreipimesi į skaitytojus buvo pabrėžiamas Lietuvos svetingumas įvairių tautybių gyventojams, įskaitant politinius porevoliucinio srauto pabėgėlius iš Rusijos. Pažymima, kad

...visais laikais čia atsirasdavo vietos kitų tautybių žmonėms. Nepriklausomoje Lietuvoje gyveno ir dirbo tokie rusų žmonės kaip pasaulinio garso mokslininkas filosofas Levas Karsavinas (nukankintas sovietiniame lageryje), išsilavinę agrobiologai Zubovai, nuostabius valstybinių įstaigų pastatus palikęs mums architektas Vladimiras Dubeneckis, operos dainininkas ir režisierius Andrejevas ir daug daug kitų. Čia aktyviai veikė daugybė draugijų, vien rusų draugijų Kaune buvo keletas. Visi jie taikiai sugyveno tarpusavyje. Jų veikla laukia pasekėjų⁴¹.

41 Корсукова, Ж. Дорогие соотечественники! Эхо Каунаса, 7 сентября 1989 г., № 20.

Vienu iš esminių Kaune leistoje spaudoje konstruojamo pasakojimo apie rusų etninę grupę akcentų tapo vaizdinio apie prieglobstį Kaune suradusių pabėgėlių iš Rusijos po 1917 m. spalio perversmo teigiamą veiklą ir indėlį į Lietuvos valstybingumo raidą sklaidą. Pavyzdžiui, 1990 m. „Kaunasskij vestnik“ emocingai rašyta:

Jauna, ekonomiškai dar nesustiprėjusi Lietuvos Respublika tapo sve-tinga šeimininke daugeliui Rusijos inteligentų pabėgėlių: lietuviai da-lijosi ir duonos kąsniu, ir stogu virš galvos. Mokslininkams ir dailinin-kams buvo surandamas darbas pagal specialybę, nežiūrint į tai, kad daugelis imigrantų nemokėjo lietuvių kalbos <...> nežiūrint į eilę suvar-žymų, kurie buvo taikomi Rusijos vakarinių gubernijų nerusų gyventojų atžvilgiu, tie patys gyventojai ištiesė pagalbos ir supratimo ranką rusų imigrantui. Suveikė dėsnis: kultūra neatstumia kultūros. Visi imigrantai sėkmingai dirbo ranka rankon su bendradarbiais lietuviais pirmojoje Lietuvos aukštojoje mokykloje – Vytauto Didžio-jo universitete, operos teatre, meno mokykloje. Šlovingi jų vardai įrašyti į Lietuvos kultūros istoriją⁴².

42 Орлов, И. Содружество культур, Каунасский вестник, 14–20 ноября 1990 г., № 1.

Iš asmenybių daugiausia dėmesio spaudoje sulaukė VDU pro-fesorius, kultūros istorikas ir filosofas Levas Karsavinas (1882–1952). Vieną straipsnį apie jį parengė Kauno technologijos univer-siteto profesorius ir Kauno rusų kultūros draugijos narys Povilas Kostrauskas⁴³. Be to, aštuoniuose „Kaunasskij vestnik“ numeriuose skelbtos į rusų kalbą išverstos nepriklausomos Lietuvos visuomenės veikėjo ir politinio kalinio Vlodo Nasevičiaus (1909–1986) prisiminimų apie L. Karsavino paskutinius gy-venimo metus ir artimus ryšius su lietuvių tremtiniais Abezės lageryje ištraukos⁴⁴. Dviejuose straipsniuose buvo aprašytos šio mokslininko atminimo įamžini-mo Kaune iniciatyvos: 1991 m. gegužę VDU surengti pirmieji „Karsavino skaitymai“⁴⁵ ir 1992 m. gruodžio 14 d. įvykęs iškilmingas atminimo lentos pritvirtini-mas prie namo, kuriame jis gyveno prieš išvykdamas į Vilnių 1940 m.⁴⁶ Tad L. Karsavino biografija spau-doje leido susieti rusų etninę grupę ne tik su istorine Lietuvos valstybingumo tradicija, bet ir lietuviams skaudžia trėmimų į Sibirį atmintimi.

43 Коstrausкас, П. Про-фессор Лев Платонович Карсавин, Каунасский вестник, апрель 1991 г., № 11.

44 Записки из школьной тетради, Каунасский вестник, 1990, № 3; 1991, № 1, 2, 4, 5, 6, 7, 8.

45 Васильев, А. „Карсавин-ские чтения“, Каунасский вестник, май 1991 г., № 15.

46 Корсукова, Ж. Лев Карсавин – трагическая судьба знаменитого ученого, Каунасский вестник, 1–15 января 1993 г., № 1.

Iš kitų asmenybių, kurias spauda priskyrė nepelnytai soviet-mečiu užmirštų rusų kilmės mokslo ir kultūros veikėjų kategorijai, sulaukė dėmesio dar du VDU profesoriai. Vienas jų – inžinierius mechanikas Platonas Jankauskas (1860–1941). Iš šio Peterburgo universiteto ir Peterburgo kelių inžinierių instituto auklėtinio gy-venimo Kaune laikotarpio išskiriamas indėlis kuriant Lietuvos uni-versiteto teorinės mechanikos katedrą, skaityti paskaitų kursai, parengta VDU inžinierių rengimo programa ir išleisti vadovėliai

lietuvių kalba. Prisimenamas VDU studijavęs profesoriaus sūnus ir kviečiamas atvykti susipažinti su jo darbais į Kauno rusų kultūros draugijų arba „Kaunasskij vestnik“ redakciją⁴⁷. Straipsnyje apie profesorių Nikolajų Pokrovskį (1865–1930) aptariamas jo produktivus darbas Lietuvos universiteto Teisės fakulteto Finansų katedroje

47 Орлов, И. Платон Янковский, Каунасский вестник, декабрь 1991 г., № 42.

48 Орлов, И. Профессор Николай Покровский, Каунасский вестник, январь 1992 г., № 2.

ir Finansų ministerijoje bei išleistas fundamentalus mokslinis darbas „Finansų pagrindai“. Be to, skaitytojams primenama apie išlikusį profesoriaus kapą uždarius miesto senąsias kapines ir paminklą Paneemunės kapinėse⁴⁸.

Vaizdinį apie svarų rusų emigrantų indėlį į Kauno kultūrinį gyvenimą sustiprino straipsniai apie skirtingais laikotarpiais Valstybės teatre dirbusius baletu šokėjus ir baletmeisterius. Pavyzdžiui, viename jų pateikiami biografiniai faktai apie Olgą Dubeneckienę-Kalpokiene (1891–1967), Nikolajų Zverevą (1888–1965), Georgijų Kiakštą (1873–1936), Verą Nemčinovą (1899–1984),

49 Артисты русского балета в Каунасе, Каунасский вестник, июнь 1991 г., № 19.

50 Савичюнайте, В. Михайл Чехов в Литовском театре, Каунасский вестник, 1–15 ноября 1992 г., № 20.

Olgą Malėjinaitę (1907–1939), Pavelą Petrovą (1882–1936)⁴⁹. Kitame „Kaunasskij vestnik“ išspausdintame didelės apimties straipsnyje, parengtame žurnalistės ir pedagogės Vidos Savičiūnaitės ir greičiausiai išverstame iš lietuvių kalbos, skaitytojams pristatomas trumpas dramos režisieriaus Michailo Čechovo (1891–1955) darbo Valstybės teatre laikotarpis⁵⁰.

1989 m. „Echo Kaunasa“ prisimenamas pedagogas, Kauno mokytojų draugijos rusų gimnazijos direktorius, švietimo draugijos „Mokslas-Šviesa“ pirmininkas ir Nanseno skyriaus Lietuvoje atstovas Aleksandras Timinskis (1884–1959). Apie jį pasakoja Maskvoje gyvenęs ir redakcijos kalbinamas anūkas Aleksejus Nikolskis.

1992 m. „Kaunasskij vestnik“ apie rusų gimnazijos rūmų Vytauto prospekte statybą ir veiklą paskelbė didelį straipsnį, kuriame daugiausia remiamasi redakcijos atrastos vienos iš auklėtinių pasakojimu⁵¹. Iš moters pasakojimo atsiskleidė įvairios detalės apie gimnazijos mokytojų ir mokinių kolektyvą, gimnazijos patalpose vykusias mokinių šventes ir kultūros renginius (dramos spektaklius, chorų koncertus, baletu pasirodymus, studentų pamėgtą Tatjanos šventę, poeto A. Puškino 100-ųjų mirties metinių minėjimą ir kt.).

51 Трофимшин, В. Наша гимназия, Каунасский вестник, февраль 1992 г., № 6.

Moters pasakojime atkreipiamas dėmesys ne tik į įvairių etniniu ir religiniu atžvilgiu gimnazijos mokytojų ir mokinių sudėtį, šioje ugdymo įstaigoje vyravusią toleranciją įvairioms kultūroms, bet ir į dalies gimnazijos

auklėtinių likimus, permainingai susiklosčiusius sovietinės ir nacių okupacijų, Holokausto, masinių Lietuvos gyventojų trėmimų ir emigracijos į Vakarų sąlygomis. Pažymima, kad pokariu atsидūrę skirtinguose pasaulio kraštuose, jie stengėsi palaikyti tarpusavio ryšius⁵².

52 Медведев, Н. Ищите не новое, но вечное, Эхо Каунаса, 22 ноября 1989 г., № 24.

3.5. Spaudos lenkų kalba tikslai, leidėjai ir bendradarbiai

Kovo 11-osios signataras ir laikraščio „Kurier Wileński“ redaktorius Zbygniewas Balcewiczus prisimena Lietuvos valstybingumo atkūrimo laikotarpį kaip lenkiškos tapatybės paieškų kintančiomis sąlygomis etapą, kai reikėjo apsispręsti, kurią politinę pusę palaikyti. Daugeliui lenkų šis pasirinkimas atrodė sudėtingas dėl tuomet išgyvento atskirties ir baimės jausmo (vieni tikėjosi paramos iš Maskvos, kiti – iš Varšuvos)⁵³. Pasak Z. Balcewicziaus, „Kurier Wileński“ redakcija nepalaikė Kremliaus remiamo lenkų teritorinės autonomijos Lietuvoje projekto, bet rėmė daugiakultūrio Vilniaus krašto su Lietuvos vyriausybės pripažįstamomis autonomijos teisėmis idėją. Vyraavo nuostata, kad lenkams būtina patiems, be išorinio įsikišimo susireguliuoti santykius su lietuviais, todėl laikraščio redakcija esą siekė sukurti įvairių visuomenės grupių diskusijoms ir lenkų bei lietuvių dialogui palankią aplinką. Pripažįstama, kad šio sumanymo iš dalies nepavyko įgyvendinti, nes laikraštis įgijo oponentų ne tik tarp lietuvių, bet ir tarp lenkų ir buvo atsидūręs „tarp kūjo ir priekalo“⁵⁴. Be to, Z. Balcewicziaus teigimu, tarp redakcijos darbuotojų ir skaitytojų tvyrojo skirtingos nuotaikos. Dalis su pokyčiais nesusitaikiusių žurnalistų išėjo dirbti į prosovietinės pakraipos, už lenkų autonomiją SSRS sudėtyje pasisakiusį leidinį „Ojczyzna“, bet į laikraščio „Kurier Wileński“ redakciją iš atokiausiuose SSRS regionuose gyvenančių lenkų plūdo palaikymo žinutės⁵⁵.

53 Lewandowska, I. Od „Czerwonego Sztandaru“ do „Kurier Wileńskiego“. Polski dziennik na Litwie w czasach przełomu. *Magazyn Kurier Wileński*, 25–31 stycznia 2020 r. Nr. 4(10).

54 Ibid.

55 Ibid.

LKP oficiozo „Czerwony sztandar“ pagrindu įkurtas „Kurier Wileński“ buvo seniausiai leidžiamas Lietuvoje laikraštis lenkų kalba, bet kintant politiniam klimatui ėmė kurtis nepriklausomi spaudos leidiniai. Vienas tokių buvo dvisavaitinis laikraščio „Znad Wili“ , kurio 1989 m. gruodžio 24 d. pasirodžiusiame pirmajame numeryje konstatuojama, kad „lenkų Lietuvoje problemos tampa viena

56 Okińczyc, Cz. Zapraszamy do dialogu. *Znad Wili*. 24 grudnia 1989 r.

visuma, bet kuo daugiau bus jos matymo kampų, tuo geriau. Pluralizmas yra visuomeninio gyvenimo vertybė, kurios turime mokytis po ilgų dešimtmečių stalininio valdymo⁵⁶. Vienas šio leidinio tikslų buvo lenkų tautinės savimonės atgimimo skatinimas, o pavadinimo paantraštė – „Litwo, ojczyzno moje“ pabrėžė lenkų istorinių šaknų Lietuvoje svarbą. Kaip kitas svarbus „Znad Wili“ tikslas įvardijama lenkiškos savimonės santykio su atgimstančia lietuvybe paieška. Leidėjai kvietė skaitytojus dialogo pažymėdami, kad „dvisavaitinį laikraštį skiriame visiems, kurie su atvira širdimi pasiryžę prisidėti prie tautų suartėjimo“, „todėl remsime įvairias naudingas Lietuvos lenkų sąjungos ir Lietuvos Persitvarkymo Sąjūdžio, Lenkų kultūros fondo Lietuvoje, lenkų mokslininkų, gydytojų, studentų, sportininkų draugijų ir klubų iniciatyvas. Kaip ir lietuvių organizacijų, kurios pageidautų su mumis bendradarbiauti“. Akcentuojama ir orientacija į lenkų inteligentiją, „kuri teisingai skundžiasi vietos savęs publikavimuisi trūkumu“⁵⁷.

57 Ibid.

Laikraščio „Znad Wili“ steigėjas buvo teisininkas, 1990 m. Kovo 11-osios akto signataras Czesławas Okińczycas, prisipažinęs, kad „galutinai apsisprendžiau įsilieti į kovojusių gretas po pirmojo didžiulio mitingo Katedros aikštėje, kur palydėjome deputatus į Maskvą su reikalavimu kovoti dėl Lietuvos nepriklausomybės. Po to mitingo su advokatu K. Motieka grįžome į advokatų kontorą ir nuplėšėme visus vidinius kontoros skelbimus rusų kalba, kurie dominavo kontoroje (kurioje dirbo tik 10 proc. nelietuvių). Pradėjome kurti Sąjūdžio teisinio rėmimo grupę“ (*Lietuvos nepriklausomos...* 2000: 156–157). 1988 m. Cz. Okińczycas buvo išrinktas pirmosios po Antrojo pasaulinio karo lenkų organizacijos Lietuvoje – Lietuvos lenkų visuomeninės kultūrinės draugijos Vilniaus skyriaus – valdybos pirmininku, 1990 m. tapo vienu Lietuvos lenkų sąjungos iniciatyvinės grupės nariu ir pirmininko pavaduotoju, o 1992 m. įkūrė pirmąją šalyje lenkų kalba transliuojamą radijo stotį „Znad Wili“. 1990 m. balandį jis buvo įgaliotas atstovauti Lietuvai Antrajame „Solidarumo“ suvažiavime Gdanske (plačiau žr. Bereš 2015). Kitu laikraščio įkūrėju ir redaktoriumi tapo Lietuvos lenkų visuomenės ir kultūros veikėjas, poetas ir žurnalistas, buvęs 1980–1988 m. partinio dienraščio „Czerwony Sztandar“ ir Lietuvos radijo laidų lenkų kalba skyriaus darbuotojas, nuo 1989–1990 m. įvairių Lenkijos ir Lietuvos spaudos leidinių (*Rzeczpospolita*, *Literatūra ir menas*, *Šiaurės Atėnai*) bendradarbis Romualdas Mieczkowski.

„Znad Wili” 1990 m. pradžioje įvertintas Zbigniewo Brzezinskio, radijo „Wolna Europa“ direktoriaus Jano Nowako-Jezioranskio, redaktoriaus Jerzy' o Giedroyco apdovanojimais (Lietuvos nepriklausomos... 2000: 156–157). 1991 m. lapkritį R. Mieczkowski, apibūdindamas leidinio dvejų metų darbą iki Lietuvos valstybingumo pripažinimo tarptautiniu lygiu, rašė:

*Sudėtinga 1989 m. politinė ir visuomeninė situacija vertė rimtai susimąstyti lenkų ir lietuvių santykiams, dar kartą įsigilinti į Lietuvos lenkų visuomeninį pobūdį ir imtis švietėjiškos veiklos. Su bendraminčiais redakcijos darbuotojais puoselėjome viltį išugdyti lietuvių ir lenkų abipusę toleranciją ir solidarumo jausmą. Mūsų skaitytojas matė visada aiškią mūsų poziciją – remti Lietuvos nepriklausomybės siekius, mokytis demokratijos, gerbti ir nagrinėti neišsenkamą Vilniaus krašto kultūrą ir istoriją. Sudėtingiausiu Respublikai metu sugebėjome atsilaikyti. Labai didžiuojamės ir džiaugiamės tuo, kad „Znad Wili” prisidėjo prie Lietuvos nepriklausomybės pergalės. Ir šią dieną, kai Lietuva jau laisva, mūsų uždavinys yra tęsti demokratiškus principus*⁵⁸.

⁵⁸ Mieczkowski, R. Pretekst do pewnego podsumowania. *Znad Wili*. 10–23 listopada 1991 r. Nr. 23(50).

Kitas nepriklausomas leidinys buvo Lietuvos lenkų sąjungos įkurtas informacinis biuletenis „Nasza Gazeta“ (tiražas 10 tūkst. egz.), kurį redagavo Arturas Płoksztas. 1989 m. spalio 22 d. pasirodžiusiam pirmame šio leidinio numeryje LLS pirmininkas Janas Sienkiewiczus organizacijos vardu pabrėžė, kad palaiko suverenios, laisvos ir nepriklausomos Lietuvos idėją, tačiau kartu yra už visose visuomeninės veiklos sferose demokratišką ir tolerantišką Lietuvą⁵⁹. „Nasza Gazeta“ dažniausiai skelbė savo tekstus Arturas Płoksztas, turėjęs redaktoriaus skiltį. Be to, leidinyje buvo dažnai cituojami LLS valdybos ir skyrių (Vilniaus, Trakų, Šalčininkų) atstovai, LLS narių visuotinių suvažiavimų dalyviai, lenkų kilmės SSRS liaudies deputatai, LLS ir kiti organizacijų 1990 m. rinkimuose į Lietuvos Aukščiausiąją Tarybą iškelti lenkų kandidatai⁶⁰. Dera pridurti, kad „Nasza Gazeta“ buvo spausdinami LLS programinių dokumentų projektai ir kiti dokumentai⁶¹, LLS suvažiavimų medžiaga⁶², kur atsispindėjo lenkams aktualūs tautinių mažumų teisių apsaugos aspektai, svarstymai dėl tautinių mažumų įstatymo rengimo⁶³, lenkų

⁵⁹ Sienkiewicz, J. Z kim i dokąd? *Nasza Gazeta*. 22 października 1989 r. Nr. 1.

⁶⁰ Nasi kandydaci. *Nasza Gazeta*. 28 stycznia 1990 r. Nr. 2(7); Kandydacy wysunięci przez zarząd mejski ZPL. *Nasza Gazeta*. 11 lutego 1990 r. Nr. 3(8).

⁶¹ Program Związku Polaków na Litwie na okres powstania suwerennego demokratycznego Państwa Litewskiego. 3 czerwca 1990 r. Nr. 10(15).

⁶² Sienkiewicz, J. Co dalej z Wileńszczyzną? *Nasza Gazeta*. 8 kwietnia 1990 r. Nr. 7(12); Il nadwyzczajny zjazd Związku Polaków na Litwie. *Nasza Gazeta*. 23 kwietnia 1990 r. Nr. 8(13).

⁶³ Oświadczenie. Nasza Gazeta. 17 grudnia 1989 r. Nr. 5.

⁶⁴ Oświadczenie. Nasza Gazeta. 4 grudnia 1989 r. Nr. 4.; Ciechanowicz, J. List otwarty do Prezidium RN LSR. Nasza Gazeta. 28 stycznia 1990 r. Nr. 2(7).

⁶⁵ Łosowski P. Czy to była okupacja? 12 listopada 1990 r. Nr. 15(20).

autonomijos vadinamajame Vilniaus krašte (lenk. *Wileńszczyzna*) problema⁶⁴. Kasmēt leidinyje skiriamą dėmesio lapkričio 11 dieną minimai Lenkijos nepriklausomybės dienai, Vilniaus krašto istorinei raidai tarpukariu iš lenkams aktualios perspektyvos. Pavyzdžiui, vienas jautriausių klausimų lenkų ir lietuvių santykiuose, ar Vilniaus kraštas tarpukariu buvo okupuotas Lenkijos, pristatomas pasitelkiant žymaus Lenkijos istoriko P. Losovskio straipsnį⁶⁵. 1989 m. gruodžio 12 d. pranešama apie pasirašytą komuni-

katą tarp Lietuvos politinių organizacijų ir LLS, kuriame lenkų pusė išreiškė paramą Lietuvos valstybingumo atkūrimo siekiui, o lietuvių – lenkų siekiui išsaugoti savo kalbą, papročius, tradicijas, kultūrą. Kita vertus, spauda lenkų kalba, priešingai nei spauda rusų kalba, 1989–1991 m. neatspindėjo jokių lenkų ir lietuvių inteligentijos tiesioginio bendradarbiavimo praktikų.

3.6. Lenkų pasirinkimo dilema: tarp Sąjūdžio ir autonomijos

1989 m. gruodžio 29 d. pirmajame laikraščio „Znad Wilii“ numeryje buvo skelbiamas solidarumas su Sąjūdžio ir lietuvių visuomenės lūkesčiais. Straipsnyje pabrėžiamos sąsajos su lietuvių visuomene per bendras tradicijas, istoriją ir tikėjimą, priklausomybė lotyniškai krikščioniškai civilizacijai. Redakcijos skiltyje pažymima, kad

Svarbiausiu šiomis dienomis laikome paramą visiško Lietuvos suvereniteto siekiui. Laisvės judėjimas Lietuvoje sukuria kartu šansą lenkams. Laisvoje ir demokratinėje šalyje galėtume nuveikti daug daugiau, lengviau puoselėti savo kultūrą ir tradicijas nei priklausomame ir nedemokratiškame krašte. Daugelis lietuvių ir lenkų stovėjo pastaruoju metu skirtingose nematomų barikadų pusėse. Manome, kad ne kiekvienas užduodame sau klausimą apie atsakomybę, kokios jį imasi gilindamas tautinius ginčus. <...> Esame šios žemės gyventojai autochtonai (lenk. rzedzenny), dabartinių permainų bendraautoriai. Kartu jaučiamės Abiejų Tautų Respublikos istorinio palikimo paveldėtojai. Tiek lenkiško, tiek lietuviško. Esame visi Česlovo Milošo aprašytos „Europos šeimos“ vaikai. Pokyčiai visuomeniniame ir kultūriniame gyvenime suteikia šansą sugrįžti į ją, kitų Vidurio Europos tautų šeimą⁶⁶.

Leidinyje buvo išspausdinta Cz. Okieńczyco kalba, pasakyta 1990 m. vasario 3 d. Vilniaus Sporto rūmuose įvykusioje konferencijoje „Lietuvos kelias“

66 Okieńczyc, Cz. Zapraszamy do dialogu. Znad Willi. 24 grudnia 1989 r.

(3500 dalyvių), kurioje pranešimus skaitė Sąjūdžio veikėjai. Redakcijos komentare pažymima: „žinome, kad Cz. Okieńczyco išsakyti postulatai, liečiantys lenkus, buvo neįmanomi įgyvendinti iki šiol egzistavusiomis politinėmis realijomis prie vienpartinės valdžios sistemos. Esame tikri, kad laisvoje, demokratinėje Lietuvoje juos nebus sudėtinga įgyvendinti“.

Kaip lenkai priėmė lietuvių tautinį atgimimą? Įvairiai. Varšuvoje, naujajame Lenkijos parlamente, Lenkijos nepriklausomoje spaudoje judėjimas priimamas su dideliu susidomėjimu. Sąjūdis matomas kaip lietuviškas „Solidarumas“. Profesorius Landsbergis lyginamas su Lechu Valensa <...>. Šioje salėje mūsų – lenkų – yra per mažai. Apgailestaudamas turiu kalbėti apie lietuvių-lenkų santykius mūsų Respublikoje. Nuo pat pradžių jie nesiklostė gerai. Lietuviai nesistengė įtraukti lenkus į judėjimą, ką pripažino patys Sąjūdžio lyderiai. Lenkai su abejingumu priėmė Sąjūdį. Nematė jame pakankamų garantijų savo teisėms. Prašau nesistebėti mano tautiečių! Tai buvo natūrali kiekvienos tautinės mažumos, kuri jaučiasi užgožta daugumos, reakcija. Nuo Jūsų – lietuvių – priklauso ar užgožimo ir priešiško nuotaikos bus sustabdytos! Ar mano tautiečiai bus pajėgūs priimti sprendimą pakeisti požiūrį į demokratizacijos procesus Lietuvos Respublikoje. Ar palaikys Lietuvos laisvės siekį. Yra keletas klausimų, kurių sprendimas iš karto išvalytų atmosferą ir niekuo nepakenktų Lietuvos interesams, o kartu ir lietuvių interesams. Pirmiausiai, reikia greta valstybinės lietuvių kalbos pakelti iki oficialios kalbos rango lenkų kalbą vietovėse, kuriose lenkai sudaro žymią gyventojų dalį. Antra, vertėtų įgalinti aukštojo mokslo lenkų kalba raidą, kas pasitarnautų lenkų inteligentijos, tradiciškai simpatizuojančios Lietuvai, skaičiaus augimui. Trečia, vertėtų įgalinti Varšuvos I programos retransliaciją, kuri nepasiekia Vilniaus krašto, o daugelį metu matoma Kauno krašte ir nesukėlė jokių polonizacijos tendencijų. Manau, kad tai veiksmingai sustabdytų tiek jums, tiek mums rusifikacijos procesų grėsmę. Pačiai Lietuvai duotų didelį šansą atsiverti pasauliui. Sustiprintų ir demokratines tendencijas. Ketvirta, nepakenktų niekam praeities paminklų priežiūra ir atstatymas, kuri šioje žemėje daugelio tautų ir daugelio kultūrų praeitis. Tai padarytų Vilnių patrauklų – svarbų Europos kultūros centrą⁶⁷.

67 Okieńczyc, Cz. Litwa a Polacy. Znad Willi. 4-10 lutego 1989 r.

1990 m. laikraščio rubrika „Mūsiškiai parlamente“ (lenk. *Nasi w parlamencie*) buvo pristatomi lenkų atstovai valstybingumą atkūrusioje Lietuvos Respublikos Aukščiausioje Taryboje. Pavyzdžiui, interviu kalbintas Zbigniewas Balcewiczius reiškė pasitenkinimą tuo, kad turėjo galimybę pasirašyti Kovo 11-osios aktą:

Tai buvo jaudinantis momentas. Didžiuojuosi, kad ir mano parašas atsidūrė po šia istorine deklaracija. Nepriklausomybė yra kategorija, kuri nereikalauja būdvardžių ir paaiškinimų. Laisvė, panašiai kaip ir tiesa, nebūna dalinė ir negali būti konkursas <...> lietuviams TVP [Lenkijos televizija – aut. pastaba] tapo žinių apie kaimynus šaltinis, o lenkams – savo kitos tėvynės pažinimo. Tikėtasi, kad vienybei pasitarnaus bažnyčia. Tai vienintelė turinti autoritetą jėga. Sąjūdis, deja, vis dar negali kalbėtis su lenkais. <...> Kalbėjau su vyskupu Julijonu Steponavičiumi. Paradoksas, kad mišių lenkų kalba klausimas katedroje užstrigo vietoje tik todėl, kad „lietuvų visuomenė nėra tinkamai tam pasiruošusi“. Ankščiau ar vėliau turi įvykti susitaikymo mišios Vilniaus arkikatedroje bazilikoje, užpildytoje tautiečių ir mūsų brolių lietuvių. Gaila, kad taip neatsitiko Šv. Kazimiero bažnyčioje. Ar taip reikalingas aktas turės laukti ypatingos progos⁶⁸?

⁶⁸ *Nasi w parlamencie.*
Zbigniew Balcewicz:
Pracować bez kompleksów:
przeszłości. *Znad Wilii.*
15-28 kwietnia 1989 r.

Kalbintas taip pat Stanisławas Pieszko, Šalčininkų technikos remonto ir aptarnavimo susivienijimo direktorius, likęs su SSKP platforma ir per balsavimą dėl Lietuvos valstybingumo atkūrimo susilaikęs. Jis neigė, kad yra prieš nepriklausomybę pažymėdamas, kad kiekviena tauta turi būti laisva – lietuvių irgi:

Likdamas ant „platformos“ aš matau tam tikrą privalumą tautinėms mažumoms. O tiksliau: SSKP statutas leidžia steigti tautines apylinkes, rajonus, apskritis, tuo metu LKP dokumentai šia tema nieko nesako. Jeigu visos tautos nori atsinaujinimo ir atgimimo, lenkai taip pat turi tokią teisę. Manau, kad lenkų atgimimas yra galimas kartu su Vilniaus krašto lenkų teritorinės savivaldybės įkūrimu. <...> Norime savo apylinkėse naudoti gimtąją kalbą ne tik namuose ir bažnyčioje, bet gatvėje ir valdžios institucijose. Kalbėdami ir rašydami lenkiškai mes taip pat galime prisidėti savo darbu prie Lietuvos ūkinio ir kultūrinio vystymosi. Autonomijos sumanymas kilo ne iš gero gyvenimo ir nereikty jame įžvelgti politinės avantiūros. Paskatino tai visų pirma įstatymas apie valstybinę lietuvių kalbą, kuriame skelbiama, kad jau 1991 m. visa

raštvėdyba turi būti tvarkoma išimtinai lietuviškai. Mūsų rajone daugiau kaip 80 proc. gyventojų sudaro lenkai ir dauguma iš jų yra vyresnio amžiaus žmonės. Žinoma, kad jie neišmoks taip greitai kalbos. Tuo labiau, kad reikalavimai keliama, o sąlygos nėra sudaromos. <...> Eišiškių zona yra lenkų zona, o Šalčininkų – labiausiai rusifikuota. Žmonės čia eilę metų leido vaikus į rusiškas mokyklas, galvodami, kad jiems tai padės studijoms. Šiaip lenkai Lietuvoje beveik neturi savo mokyklų. <...> Manau, kad lenkai mūsų respublikoje turėtų turėti kitokį statusą nei kitos tautinės mažumos, nes sudaro pakankamai didelį procentą⁶⁹.

⁶⁹ Nasi w parlamencie. Stanisław Pieszko: Ludzie tu od lat posyłali dzieci do szkół rosyjskich... . *Znad Wilii*. 13-26 maja 1989 r.

3.7. Lietuvos valstybingumo atkūrimo laikotarpio atmintis šiuolaikinėje spaudoje rusų kalba (2018–2021 m.)

Atlikto spaudos tyrimo duomenys leidžia teigti, kad šiuolaikinėje Lietuvos spaudoje rusų kalba dėl orientacijos į rusakalbį skaitytoją, rusų tautinės mažumos istorija yra palyginti fragmentiškai atspindima tematika. Šios mažumos santykis su Lietuvos valstybingumo atkūrimo laikotarpio įvykiais ir procesais konstruojamas dažniausiai pasitelkiant du skirtingus pasakojimus. Viena šių pasakojimų, atspindimame populiarių interneto dienraščių rusų kalba (DELFI, LRT Novosti) tekstuose, atrinktuose tirti, atsiskleidžia kai kurios rusų tautinės mažumos atstovų dalyvavimo, bendradarbiavimo su lietuviais ir kitų tautybių gyventojais patirtys per 1988–1991 m. įvykius. Kitas pasakojimas, kurį plėtoja iki šiol išlikę spausdinti savaitraščiai rusų kalba (*Ekspress-nedelja*) daugiausia atliepia šiuolaikinės Rusijos įgyvendinamos istorijos politikos interpretacijas XX a. Lietuvos istorijos klausimais. Toliau plačiau aptariami šių dviejų pasakojimų svarbiausi turinio akcentai.

Kokybinės analizės duomenys atskleidžia, kad 2018–2021 m. Lietuvos valstybingumo atkūrimo laikotarpio įvykiai ir procesai interneto dienraščiuose DELFI ir LRT Novosti buvo pristatomi dažniausiai kaip bendra arba vienijanti skirtingų tautybių gyventojus patirtis. Bene svarbiausia su aptariamo istorinio laikotarpio atmintimi susijusi figūra, cituojama interneto dienraščių tekstuose, buvo poetas ir vertėjas, buvęs Sąjūdžio Seimo tarybos narys G. Jefremovas. Viena iš 2020 m. skelbiamų interviu jis su skaitytojais dalijasi prisiminimais apie Sąjūdžio ištakas pažymėdamas, kad persitvarkymo procesas anksčiau prasidėjo Rusijoje nei Lietuvoje,

kurioje iki 1988 m. vidurio matėsi mažai politinių pokyčių ir tikėjimo, kad Lietuvos valstybingumo atkūrimas – tikroviškas siekis:

1987-aisiais buvo jausmas, kad Rusijoje persitvarkymas jau įvyko ir prasidėjo normalus gyvenimas. O čia iš tikrųjų viešpatavo tas pats sąstingis, kaip ir, sakykim, 1975-aisiais. Kitaip tapo 1988-ųjų viduryje. O kai Terleckas ir jo Lietuvos laisvės lyga surengė prie Mickevičiaus paminklo kažką panašaus į mitingą arba demonstraciją paminėti Ribentropo-Molotovo pakto pasirašymo dienai – tai buvo 1987 m. rugpjūčio

70 Ерофеев, О. Москвич из Саюдиса: у меня ощущение, что мы в раю. ru.delfi.lt, 2020 03 11. <https://www.delfi.lt/ru/news/live/moskvich-iz-sayudisa-umenya-oschuschenie-chto-my-v-rayu.d?id=83747115>

23 d. – ten buvo 15–20 dalyvių ir tam tikra minia smalsuolių, tame tarpe ir aš. Mes dar netikėjome, kad tai yra realu, kad galima kažko pasiekti <...> Pati didžiausia baimė buvo įveikta 1988–1990 metais. Iki tol paaiškėjo, kad kelio atgal nebėra. Mums jo nebuvo, o tiems, kurie stovėjo nuošalėje, žinoma, buvo⁷⁰.

2018 m. birželio 3 d. Sąjūdžio iniciatyvinės grupės įkūrimo 30-mečio proga interneto dienraštyje LRT Novosti paskelbtame straipsnyje buvo cituojami G. Jefremovo žodžiai apie jo paties darbą Sąjūdžio Seimo taryboje ir patirtus jausmus 1988 m. įvykusiame daugiataūkstantiniame mitinge Vingio parke:

Ten buvo daug rašytojų, kultūros ir mokslo veikėjų. Nuostabūs žmonės! <...> Buvo tokių ryžtingų žmonių, kaip Landsbergis, Ozolas, jiems sekėsi organizacinis darbas, o mes įnešdavome tam tikros auros. Aš tuomet pradėjau rengti lapelį „Вестник литовского движения за перестройку“. Spausdinau mašinėle tekstus, sėdėjau neatsitiesdamas. Man vėliau ir dukrelės padėjo, tuomet dar mažos. Aš viduje buvau tam pasiruošęs, nes daugelis mano draugų buvo teisių gynėjai. Upač įsiminė mitingas Vingio parke Vilniuje. Tokio stipraus jausmo aš daugiau neprisimenu! Lauke susirinko gigantiška minia, kiekvieno oratoriaus pasisakymą lydėjo žmonių ašaros, labai stiprių jausmų priepuolis, dainavo visi kartu. Tai buvo iš tikrųjų buvo gražu, vaizdinga. Kažkas tame buvo labai tyro⁷¹.

71 Петерс, И. 30 лет Саюдису. От движения за перестройку к независимости Литвы. lrt.lt, 2018 06 03. <https://www.lrt.lt/ru/novosti/17/214730/30-let-saiudisu-ot-dvizheniia-za-perestroiku-k-nezavisimosti-litvy>

Dera pridurti, kad tame pačiame straipsnyje cituojamas vienas iš Rusų kultūros centro įkūrėjų ir daugelio Lietuvos valstybingumo atkūrimo laikotarpio įvykių ir procesų liudininkų, Vilniaus universiteto rusų filologijos katedros vedėjas P. Lavrinecas, kuriam

Sąjūdis greta deklaruotų demokratijos ir laisvės siekių pirmiausia asocijavosi su rusų kultūros Lietuvoje išlaisvinimu iš sovietinės ideologijos suvaržymų, taip pat Lietuvos rusų istorinių tradicijų atgavimu ir tęstinumu:

Spauda keitėsi akyse. Pradėjo eiti laikraštis „Atgimimas“, tame tarpe jo rusiškas variantas. Laikraštis „Soglasije“ kurį platino Rusijoje. Aš ir mano bendraminčiai jautėme, kad mes, rusai, negalime pasilikti nuošalyje, ir reikia kažką daryti. Atrodė svarbu palaikyti šį Lietuvos judėjimą už demokratiją, žmogaus teises ir laisves. Tuo pačiu pasirūpinti, kad naujos būklės Lietuvos visuomenėje būtų garantuotas rusų kultūros egzistavimas ir vystymasis. Tikrosios, šiuolaikiškos, stalinizmo metais nutrauktų tradicijų tąsa. 1988 m. Lietuva Sąjūdžio lyderių lūpomis paskelbė tokius aukštus idealus! Jie nėra įgyvendinti šimtu procentu, bet prie visų sunkumų ir trūkumų mes stengiamės, kad žmonės neužmirštų apie šiuos idealus. Mums dar užteks jėgų, kad prie jų priartėti⁷².

⁷² Петерс, И. 30 лет Саюдису. От движения за перестройку к независимости Литвы. Lrt.lt, 2018 06 03. <https://www.lrt.lt/ru/novosti/17/214730/30-let-saiudisu-ot-dvizheniia-za-perestroiku-k-nezavisimosti-litvy>

Iš kitų Sąjūdį rėmusių rusų tautybės asmenybių Lietuvoje DELFI naujienų portalas 2018 m. spalį kalbino dirigentą, kompozitorių, Klaipėdos valstybinio muzikinio teatro choro vadovą Vladimirą Konstantinovą. Anot šio Šiauliuose gimusio ir Lietuvos valstybinės konservatorijos Klaipėdos fakultetą baigusio menininko, jis gerai suvokė sovietmečiu valstybinės propagandos skleidžiamo SSRS melo mastą ir todėl palankiai vertino M. Gorbačiovo inicijuotas politines permainas:

Aš visiškai sąmoningai palaikiau judėjimą už Lietuvos nepriklausomybės atkūrimą ir nuo pat pradžių buvau labai įkvėptas Gorbačiovo „persitvarkymo“ – tai tapo didele švente. Dėl nelaisvės, kuri pasireiškė netgi tuo, kokią muziką klausyti galima, o kokios – ne, ta sistema negalėjo neatstumti nuo savęs. Todėl aš sveikinau permainas, palaikiau vėliau Sąjūdį. Beje, galimas dalykas, kad mano choras – mūsų teatro choras buvo pirmasis kolektyvas, atlikęs nepriklausomos Lietuvos himną. Tai atsitiko 1988 m. vasarą. Pas mus kaip tik įvyko pirmasis Sąjūdžio posėdis⁷³.

⁷³ Кишиневский, Д. „Эту ложь надо было ломать к чертовой матери“: дирижер Константин - о внутренней свободе и активной поддержке „Саюдиса“ 30 лет назад. Ru.delfi.lt, 2020 10 05. <https://www.delfi.lt/ru/news/live/etu-lozh-na-do-bylo-lomat-k-chertovoj-materi-dirizher-konstantinov-o-vnutrennej-svobode-i-aktivnoj-podderzhke-sayudisa-30-let-nazad?id=85405995>

Kita vertus, atsakydamas į žurnalisto klausimą, ar jis jaučia priklausomybę Lietuvos rusams, ar jį jaudina su tautinėmis

mažumomis susiję klausimai, V. Konstantinovas nesureikšmino etninės kilmės įtakos individualiai tapatybei, kritiškai atsiliepė apie patriotizmo sąvoka ir sovietmečio principu primetamas patriotizmo praktikas, bet kategoriškai atsiribojo nuo Rusijos propagandai Lietuvoje pasidavusios rusų tautybės gyventojų dalies, išvelgdamas didesnę pavojų šioje nei sovietinėje propagandoje:

Aš nesieju sąvęs su tautinės mažumos samprata. Beje, kalbant apie vietinę rusų diasporą ir patriotizmą, mane stebina putinistų (rus. путинистов) ir žmonių, išpažįstančių tai, ką aš vadinu „vatiniu patriotizmu“ (rus. ватыным патриотизмом), skaičius. Niekaip negaliu to suprasti... Šiuo metu Rusijoje atgimsta sovietinė santvarka – pačiomis blogiausiomis jos formomis, nes ši santvarka, skirtingai nei anksčiau, net neturi ideologijos. Man keista, kad tai suranda atgarsį ne tik pas mus, bet žmones gyvenančius Vakaruose – Didžiojoje Britanijoje, JAV, Vokietijoje⁷⁴ ...

74 Ibid.

Reikia pažymėti, kad 2019 m. rugpjūčio 23 d. interneto dienraštyje LRT Novosti teksto pavidalu buvo referuota „Laisvės radijo“ surengta diskusija apie Sąjūdžio, Latvijos ir Estijos liaudies frontų indėlį į kovą su komunistiniu režimu, kurioje G. Jefremovas trumpai apibūdino savo dalyvavimo Baltijos kelyje patirtį:

Kelias, kuriame visa tai vyko driekiasi šalia didelių miestų. Aš didelę savo gyvenimo dalį pragyvenau lietuviškame kaime, rajone. Mes su draugais žinojome, kur reikia važiuoti arba eiti, kad pagal galimybes užpildyti tarpus. Niekas gi negalvojo, kad tai iš tikrųjų bus vientisa grandinė, buvo baiminamasi, kad ji netgi bus su dideliais pertrūkiais. Tačiau išėjo taip, kad ji buvo ištisa. Mes joje pastovėjome berods 30 minučių, o po to nuėjome į kažkokią pievelę, ten išgėrėme, užkandome, labai besidžiaugdami pratęsėme šventę⁷⁵.

75 Фанйлова, Е. Пробуждение Балтии. 30 лет „Балтийскому пути“. Lrt.lt, 2019 08 23. <https://www.lrt.lt/ru/novosti/17/1090688/probuzhdenie-baltii-30-let-baltiiskomu-puti>

Tą pačią dieną DELFI naujienų portale paskelbtame tekste užfiksuotas G. Jefremovo pasakojimas apie jo paties ir bendraminčių pasirengimą Baltijos keliui Molėtų rajone, šioje akcijoje patirtus pojūčius ir 1990 m. Vilniuje vykusį ir ne ką mažesnį įspūdį jam palikusį daugiataūkstantinį mitingą Vingio parke. Pasak publikacijos herojaus, dalyvavimą Baltijos kelyje skatino bendras įvairių žmonių siekis būti patiems savo laimės kalviais ir per atgimimą pažinti save,

bet kartu atkreipiamas dėmesys ir į tai, kad sumanymą palaikė, nepaisant tautybės, ne visi Lietuvos gyventojai:

Ir tarp lietuvių buvo ir yra nemažas skaičius tokių, kurie kategoriškai viso to nepriima, kurie slaptai, o kurie akivaizdžiai ilgisi ankstesnių laikų, kuriems Sąjūdis buvo labai atgrasus, ir akcija buvo labai atgrasi, ir išėjo [į Baltijos kelią] anaip tol ne visi. Tą patį galima pasakyti ir apie lenkus, ir žydus, ir rusus. Tačiau aš galiu pasakyti, kad nemažai – 30–40 proc. – rusakalbių gyventojų, ypač inteligentijos, jeigu kalbėti apie kultūrinį sluoksnį, išėjo į šią akciją. Reikia pasakyti, kad tai buvo šventė, į kurią norėjosi ir vaikus nuvesti, kuri daugumai labai patiko <...>. Visos panašios akcijos turi vieną pagrindinę funkciją – susivienijimą. Mes sužinojome, kad skirtingų tautybių ir amžiaus žmonės turi vieną tikslą⁷⁶.

⁷⁶ Гавриленко, С. „Это было уже не рабское общество“. Балтийский путь 30 лет спустя. ru.delfi.lt, 2019 08 23. <https://www.delfi.lt/ru/news/live/eto-bylo-uzhe-ne-rabskoe-obschestvo-baltijskij-put-30-let-spustya.d?id=82046227>

2020 m. kovo 11 d. interviu DELFI naujienų portalui Lietuvos nepriklausomybės atkūrimo 30-mečio proga vėl buvo kalbinamas G. Jefremovas. Šį kartą jis dalijosi prisiminimais apie savo įsitraukimą į Sąjūdį, visuomenės nuotaikas Sąjūdžio įsikūrimo išvakarėse, jausmus paskelbus Kovo 11-osios aktą, požiūrį į bendražygius, laikraščio „Soglasije“ leidybos reikšmę, santykį su lietuvių poezija, savo literatūrinį darbą tarp Maskvos ir Lietuvos, pasibaigusį sprendimu pasilikti nuolat gyventi Lietuvoje V. Putinui įsitvirtinus valdžioje, situaciją Lietuvoje prabėgus 30-iai metų⁷⁷. Pavyzdžiui, į klausimą, kaip buvo sutiktas kitų Sąjūdžio narių, G. Jefremovas pabrėžė savo su Lietuva ir lietuvių inteligentija siejantį glaudų ryšį, leidusį be didesnių papildomų pastangų įsilieti į šio judėjimo veiklą:

⁷⁷ Ерофеев, О. Москвич из Саудиса: у меня ощущение, что мы в раю. ru.delfi.lt, 2020 03 11. <https://www.delfi.lt/ru/news/live/moskvich-iz-sayudisa-u-menya-oschuschenie-chto-my-v-rayu.d?id=83747115>

Reikalas tas, kad tuo momentu, kai prasidėjo procesai, apie kuriuos kalbame, aš jau 9 metus nuolat gyvenau Lietuvoje. Turėjau namą kaimė ir manau, kad kažkuria prasme buvau didesnis lietuvis nei dauguma lietuvių aplink mane, o patekau į Sąjūdį todėl, kad mano kaimo gyventojai paprašė juos užstoti. Iš vienos pusės aš ten patekau atsitiktinai, iš kitos – dėsningai, nes pas mane buvo daug pažįstamų tarp tų, kurie sudarė Sąjūdžio branduolį: rašytojai, architektai, humanitarai, su kuriais aš ilgai iki tol draugavau. Aš niekada nesijaučiau Lietuvoje

labiau svetimas nei Rusijoje. <...> Galiu pasakyti, kad daug ką pavyko nuveikti Lietuvoje – aplinka pakankamai kūrybiška. Sudėtinga, ne visuomet palanki, bet kūrybiška, ji skatino visokio pobūdžio žygdarbams. Ir reikalas, kuriuo rūpinomės pavyko. Dabar mes švenčiame pergalės 30-metį. Mūsų pergalės⁷⁸.

Reikia pažymėti, kad naujienų portaluose rusų kalba 30-mečio ir kitų metinių proga pasirodė tekstų ir reportažų, reflektuojančių Lietuvos rusų prisiminimus apie Sausio 13-osios nakties įvykius prie Vilniaus televizijos bokšto bei kitose sostinės vietose. Pavyzdžiui, 2018 m. interneto dienraštyje DELFI, buvo įkeltas trumpas tekstas ir vaizdo siužetas, kuriame prisiminimais apie šiuos įvykius dalijosi žinomas Lietuvos politikas ir diplomatas, buvęs Sąjūdžio Kauno grupės narys ir Kovo 11-osios akto signataras Vladimiras Jarmolenka⁷⁹.

79 Ерофеев, О. Владимир Яромленко о событиях 13 января: ракетница против калашниковых, последнее причастие, „человек Ельцина“ и вставшие БТРы. ru.delfi.lt, 2018 01 13. <https://www.delfi.lt/ru/news/live/vladimir-jarmolenko-o-sobytyyah-13-yanvarya-raketnica-protiv-kalashnikovyh-poslednee-prichastie-chelovek-elcina-i-vstavshiebtry.d?id=76892595>

80 Laidos „Rusų gatvė“ ilgametis rengėjas ir vedėjas yra žurnalistas Olegas Kurdiukovas, pradėjęs žurnalisto karjerą būtent Sąjūdžio laikotarpiu laikraštyje „Soglasije“. 2015 m. už laidų „Rusų gatvė“ ciklą jis buvo apdovanotas Tautinių mažumų departamento prie Lietuvos Respublikos vyriausybės premija „Už tarpkultūrinio dialogo skatinimą“. Po 2022 m. vasario 24 d. Rusijos pradėto karo prieš Ukrainą laida simboliškai pervadinta į „Mūsų rusų gatvė“.

Vis dėlto gerokai didesnis dėmesys šiai temai, kaip pat Lietuvos ir Rusijos rusų vaidmeniui Sausio 13-osios įvykių kontekste nušviesti buvo skirtas 2021 m. LRT Novosti naujienų portale pasirodžiusiame LRT televizijos laidos „Rusų gatvė“ pagrindu parengtame tekste⁸⁰. Jame pažymima, kad sovietinės kariuomenės agresija prieš taikius žmones sukėlė tūkstančių rusų pyktį. Šią agresiją Rusų kultūros centro vardu iš karto pasmerkė vienas šios organizacijos steigėjų ir pirmininkų, Lietuvos rusų dramos teatro aktorius Artiomus Inozemcevas (1929–2001). Šioje publikacijoje taip pat buvo primenama principinga Lietuvos ir Vilniaus stačiatikių vyskupijos vadovybės nuostata minėtos agresijos atžvilgiu ir cituojamas šių agresiją smerkiantis, rusiškos ir sovietinės tapatybės skirtumus pabrėžiantis dvasininko Ilarijono (Alfejevo) kreipimasis į Lietuvos rusų tautybės gyventojus.

Tame pačiame straipsnyje pažymima, kad laikraščio „Soglasije“ redaktorė L. Čiornaja per Sausio 13-osios įvykius persikvalifikavo į radijo žurnalistes. Pasak pačios žurnalistės, LRT pastatą užėmus sovietinės kariuomenės pajėgoms, jos rengiamos programos vėliau buvo transliuojamos iš LR Aukščiausiosios tarybos pastato, nes žmonės jautė didelį objektyvios informacijos poreikį:

Sekanti naktis po Sausio 13-osios buvo pati baisiausia – kai buvo vi-
siškai tamsu, kai beveik nebuvo informacijos. Mes turėjome ieškoti tos
informacijos, vaikščioti po tamsius koridorius. Bet mes jautėme, kad
žmonės klauso, kad žmonėms reikia, kad radijas nenutiltų nei minutei.
Aš prisimenu, mes su kolega Virgiu Mičiuliui budėjome – ir kažkuriuo
metu, kai jau nebuvo iš ko paimti interviu, mes ėmėme kalbėtis vienas
su kitu, imti interviu vienas iš kito dviem kalbomis. Atsirado
naujas [laidos – aut. pastaba] žanras. Informacija plaukė,
teko ją versti iš lapo (ir mikčioti, ir visko patirti), bet dirbti
diktore man, žinoma, buvo neįdomu, todėl palaipsniui
gimė autorinė laida „На ночь“. Tai [buvo] lyg pasvarsty-
mas, pokalbis su klausytojais⁸¹.

81 „Горбатое зло“. Взгляд
русских по обе стороны
границы на события 13
января 1991 года. Irt.lt,
2021 01 12. <https://www.irt.lt/ru/novosti/17/1316907/gorbatoe-zlo-vzgliad-russkikh-po-obe-storonu-granitsy-na-sobytiia-13-ianvaria-1991-goda>

Šiame tekste taip pat cituojami SSRS liaudies deputatas, isto-
rikas, profesorius Jurijus Afanasjevas (1934–2015), padėjęs Lietu-
vos AT pirmininkui V. Landsbergiui Sausio 13-osios naktį susisiekti
su Rusijos AT pirmininku Borisu Jelcinu (1931–2007) ir pranešti jam
apie įvykius prie Vilniaus televizijos bokšto, taip pat su savo ben-
dražygiais į Vilnių atvykusi ir prieš sovietinę valdžią nukreiptą pike-
tą prie Lietuvos radijo ir televizijos pastato surengusi Rusijos „De-
mokratinės sąjungos“ lyderė, disidentė ir žmogaus teisių gynėja
Valerija Novodvorskaja (1950–2014). Straipsnyje priduriama, kad
po Sausio 13-osios nakties įvykių į Lietuvą atvyko dešimtys demo-
kratinio judėjimo aktyvistų iš Rusijos, tarp jų akademiko Andrejaus
Sacharovo (1921–1989) našlė Jelena Boner (1923–2011). Be to,
cituojamas literatūros Nobelio premijos laureato Josifo Brodskio
(1940–1996) kartu su kolegomis literatais Česlovu Milošu (1911–
2004) ir Tomu Venclova amerikiečių spaudoje parengtas atsiliepi-
mas, kuriame smerkiamos nekaltų žmonių žudynės Vilniuje:

*Mes – trys poetai, draugai, atstovaujantys tris kalbas – lietuvių, rusų
ir lenkų. Mes kviečiame pasaulio bendruomenę – visus mūsų kole-
gas-rašytojus ir visus garbingus žmones – griežtai pasmerkti nežmo-
nišką sovietų išpuolį prieš Lietuvos žmones. Paskutiniųjų dienų įvykius
galima palyginti su pačiomis šlykščiausiomis sovietinės sistemos
apraiškomis⁸².*

Tekste prisimenama garsaus dirigento, pia-
nisto, violončelininko Mstislavo Rostropovičiaus
(1927–2007), roko muzikantų Aleksandro Gradskio

82 Ibid.

83 Ясинская, Т. Татьяна Ясинская. Мы были отчаянно безрассудны – и всё равно правы. lrt.lt, 2021 01 13. <https://www.lrt.lt/ru/novosti/17/1319495/tatiana-iasinskaia-my-byli-otchaianno-bezrassudny-i-vsie-ravno-pravy>

(1949–2021) ir grupės DDT lyderio Jurijaus Ševčiuko bei kitų žinomų Rusijos visuomenės veikėjų reakcija į kruvinus Sausio 13-osios nakties įvykius Lietuvoje⁸³.

2021 m. sausio 13 d. LRT Novosti naujienų portale buvo išspausdintas buvusios Rusų kultūros centro vadovės, laikraščio „Soglasije“ žurnalistės Tatjanos

Jasinskajos, gyvenusios 1991 m. netoli televizijos bokšto ir savo akimis mačiusios Sausio 13-osios įvykius, didelės apimties straipsnis. Pasak šios autorės, paraginta kolegės L. Čiornajos, tą naktį ji susisiekė su pažįstamais žurnalistais Rusijoje ir vis apsilankydama prie Vilniaus televizijos bokšto telefonu perduodavo žinias į nepriklausomos radijo stoties „Echo Moskvų“ eterį. Ji taip pat dalijosi prisiminimais apie susirinkusių prie Aukščiausiosios Tarybos žmonių ryžtą:

Prie Lietuvos Aukščiausiosios Tarybos (dabar parlamento) centriniame sostinės prospekte žmonės skubiai pastatė barikadas, tūkstančiai piliečių dieną ir naktį nepertraukiamai savanoriškai ją saugojo iš išorės ir iš vidaus pagal visą perimetrą, nežiūrint į pakankamai žvargų sausio šaltį: dainavo, meldėsi, keitėsi naujienomis, šildėsi prie laužų, palaikydami vienas kitą maistu, karšta arbata, geru žodžiu. Aš pati ir dešimtys mano draugų ir bendražygių iš Vilniaus rusų kultūros centro, giminaičių ir skirtingų tautybių pažįstamų – lietuvių, rusų, lenkų, žydų, baltarusių, totorių, gruzinų, karaimų – praleido ant šių barikadų daug valandų. Pasipriešinimas buvo toks masinis ir nepalenkiamas, kad šarvuotiems grobikams galiausiai teko atšliaužti be eilinio grobio – numatytą parlamento šturmą jie atšaukė⁸⁴.

84 Ibid.

T. Jasinskajos atmintyje išliko Sausio 13-osios aukų laidotuvės, kuriose ji dalyvavo kartu su kitais Rusų kultūros centro atstovais:

Daugiau nei valandą, kol truko gedulingos mišios Katedroje ir jų translacija per garsiakalbius išorėje, mes su kolegomis iš Rusų kultūros centro praleidome aikštėje prie apdengtų Lietuvos nacionalinėmis vėliavomis karstų, o vėliau dar ilgaiėjome su visa daugiatūkstantine žmonių kolona į kapines. Taip pasibaigė nesibaigianti 1991 m. sausio 13 d. naktis ir iš esmės prasidėjo naujas gyvenimas – kitoje šalyje, kitame statuse, su naujais džiaugsmiais ir praradimais, apie kuriuos mes tuo metu vargu ar nutuokėme⁸⁵.

85 Ibid.

Atsakydama į pačios iškeltą klausimą, ar gailisi dėl savo poelgio prabėgus 30 metų, ji teigė, kad anaipatol nesigaili:

Ar apgailėstauju aš dėl tų dienų ir savo poelgių prabėgus 30 metų? Ne, ne apgailėstauju nei vienos sekundės. Pavėlavusios kaltės strėlės žeidžia mane tik dėl vienos vienintelės priežasties: kaip aš galėjau tą baisią naktį keletą kartų palikti namuose savo miegančius vaikus, matydama kiekvieną kartą, kad priešprieša prie televizijos bokšto, o kartu realus fizinis pavojus visiems beginkliams žmonėms, įskaitant mane, auga? Šiandien, būdama laiminga keturių anūkų močiute, aš žinau, kad nieko nėra brangesnio už žmogaus gyvybę, ypač jeigu likimui lėmus tu prisidėmei kuriam laikui pats atsakomybę už ją. O tuomet... prieš 30 metų... Mes buvome beviltiškai neapdairūs. Bet vis tiek teisūs⁸⁶.

Kitokią Lietuvos valstybingumo atkūrimo laikotarpio įvykių versiją pateikiamčiame savaitraštyje „Ekspress-nedelia“ 2018–2021 m. plačiausiai atsispindėjo Sausio 13-osios tematika, bet ji nebuvo siejama su etniškumu ar rusų patirtais išgyvenimais. Akiraityje dažniausiai atsidūrė agresijoje prieš laisvės gynėjus dalyvavusi pusė – karo nusikaltimais ir nusikaltimais žmogiškumui kaltinami Rusijos piliečiai bei jų skleidžiamas istorijos naratyvas. Pažymėta, kad 2015 m. rugpjūčio 31 d. užvestoje Sausio 13-osios teisminėje byloje buvo išklausyta 150 liudininkų, o kaltinimai pateikti 67 asmenims, įskaitant aukštus postus komunistų partijoje, KGB, gynybos ir vidaus ministerijose užėmusiems Rusijos, Baltarusijos ir Ukrainos piliečiams⁸⁷. Atkreipiant dėmesį į LR prokuratūros kaltinime išsakytą teiginį esą sovietiniai kariai dalyvavo Sausio 13-osios įvykiuose žinodami, kad tarpukariu Lietuva buvo nepriklausoma valstybė, Tautų Sąjungos narė, o prarado valstybingumą dėl Ribentropo–Molotovo pakto pasekmių, buvo cituojama keletas advokatų, teigiančių, kad iš skirtingų Rusijos vietovių kilę klientai negalėjo žinoti šių niuansų, juolab kad „apie Ribentropo–Molotovo paktą nežinojo netgi daugelis Lietuvos gyventojų“⁸⁸.

⁸⁷ По делу о событиях 13 января опрошено более 150 свидетелей. Экспресс-неделя. 18 января 2018 г. № 3.

⁸⁸ Адвокаты просят оправдать обвиняемых по делу 13 января. Экспресс-неделя. 31 мая 2018 г. № 22.

Daug dėmesio savaitraštyje sulaukė vieno iš nedaugelio sulaukėtų kaltininkų, buvusio tankisto Jurijaus Melio, kurio advokatas tvirtino klientą buvus tuometinės sovietinės valdžios auka ir įkaitu,

89 Обвиняемый по делу 13 января – жертва и заложник, утверждает вильнюсский адвокат. *Экспресс-неделя*. 20 сентября 2018 г. № 28.

90 Ю. Мель: „13 января произошла запланированная провокация“. *Экспресс-неделя*. 1 ноября 2018 г. № 44.

91 М. Головатов: „Мы были в Вильнюсе по указанию М. Горбачева“. *Экспресс-неделя*. 1 ноября 2018 г. № 44.

92 В. Швед считает обвинением по делу 13 января надуманными. *Экспресс-неделя*. 27 декабря 2018 г. № 52.

93 Бывшие советские военные осуждены заочно. *Экспресс-неделя*. 4 апреля 2019 г. № 14.

94 Приговор Юрию Мелю вынесут через три месяца. *Экспресс-неделя*. 3 декабря 2020 г. № 49.

byla. Šis Rusijos pilietis buvo kalinamas nuo 2014 m. kovo mėn., o prokuratūra siūlė skirti jam 16 metų laisvės atėmimo⁸⁹. Cituotas J. Melio tvirtinimas, kad įvyko suplanuota provokacija, nes „1991 m. sausį tam tikros jėgos ir asmenys nusikalstamai naudojo armiją, eilinius kariškius savo tikslams“, nors „pats armijos panaudojimo faktas negali būti pateisinamas. Pasaulinėje praktikoje už tai atsako vadovybė“⁹⁰. Sausio 13-osios tematikai priskirtini „Ekspress-nedelia“ straipsniai, kuriuose cituojami besislapstantys nuo teismo buvęs KGB karininkas, specialiosios paskirties „Alfa“ būrio vadas Michailas Golovatovas⁹¹ ir buvęs LKP / SSKP narys, vienas iš perversmo Lietuvoje 1991 m. sausį organizatorių Vladislovas Švedas⁹². Cituojami, pavyzdžiui, pastarojo veikėjo pareiškimai, kad byla sufalsifikuota, vykdomas neteisėtas Rusijos piliečių persekiojimas, o „kaltinamasis aktas, matomai, parašytas Lietuvos valdančios viršūnėlės ir jos užsienio rėmėjų užsakymu“. Vėliau skelbiami straipsniai, aprašantys Sausio 13-osios tragedijos kaltininkų nuteisimą už akių⁹³ ir Lietuvos teismo paskelbtą nuosprendį J. Melio byloje⁹⁴.

Sausio 13-osios tematika buvo pristatoma savaitraštyje „Ekspress-nedelia“ kaip Lietuvos ir Rusijos diplomatinių santykių plėtojimo kliūtis. Pavyzdžiui, 2018 m. pateikiama Rusijos URM atstovės spaudai Marijos Zacharovos reakcija į teisminės bylos eigą esą „grubiai iškraipomi faktai, kurie traktuojami vienpusiškai, Vilniui naudinga linkme ir istorinio teisingumo sąskaita“, todėl „laikas perversti puslapį, susijusį su tragiškais įvykiais prie Vilniaus televizijos bokšto, sudarant galimybę istorikams ramiai ir nešališkai apmąstyti šį sudėtingą laikotarpį“. Kartu pateikiama Lietuvos URM nuomonė, kad Rusija savo retorika bylos atžvilgiu siekia suskaldyti Lietuvos visuomenę, o „mes visada prisiminsime Rusijos visuomenės reakciją po Sausio 13-osios, kai šimtai tūkstančių žmonių išėjo į gatves protestuodami prieš taikių gyventojų žudymą“⁹⁵.

Redakcijos skiltyje sureaguota į prezidentės Dalios Grybauskaitės, pavadinusios teismo verdiktą „akistata su tiesa ir istorinio teisingumo diena“ žodžius. Pabrėžiamas Lietuvos valdžios institucijų nenoras

95 МИД Литвы: „Россия пытается расколоть наше общество“. *Экспресс-неделя*. 18 января 2018 г. № 3.

išgirdi kitokią istorijos versiją, diegiant skaitytojams mintį, kad „įrodinėti savo tiesą, neigiant kitų tiesą, neverta, geriau ieškoti dialogo, eiti į kompromisą, bendradarbiauti“⁹⁶.

96 Своя правда или истина? Экспресс-неделя. 4 апреля 2019 г. № 14.

Sausio 13-osios tematika savaitraštyje „Ekspress-nedelia“ atsiskleidžia ir kaip vienas iš kovos su šiuolaikine Rusijos valstybine propaganda akcentų. Pavyzdžiui, aprašoma, kad skirta 2,6 tūkst. eurų bauda leidyklos „Politika“ redaktoriui už Rusijos žurnalistės Galinos Sapožnikovos išleistą knygą „Išdavystės kaina“, kurioje, LR prokuratūros teigimu, tendencingai iškraipomi faktai apie 1991 m. žmonių žūtį prie televizijos bokšto, Medininkų posto pasieniečių sušaudymą, kitus įvykius⁹⁷. Kitame tekste cituojamas Lietuvos ginkluotųjų pajėgų įspėjimas, kad sovietinės agresijos prieš Nepriklausomybę atkūrusią Lietuvos valstybę 30-mečio proga priešiškoje informacinėje erdvėje padidėjo šios temos ir Rusijos skirtų palaikyti naratyvų sklaida⁹⁸. Iš tiesiogiai su Sausio 13-osios atminimu susijusių praktikų buvo aprašytas tik minėjimas Vilniaus „Ryto“ progimnazijoje, kurią lankė prie Vilniaus televizijos bokšto žuvęs Darius Gerbutavičius ir kurioje ta proga apsilankė prezidentas Gitanas Nausėda ir žuvusiojo motina⁹⁹.

97 Оштрафован издатель книги о событиях 1991 года в Литве. Экспресс-неделя. 21 февраля 2019 г. № 8.

98 Литва отмечает 30-летие событий 13 января на фоне информационной войны. Экспресс-неделя. 4 января 2021 г. № 2.

99 Литва отметила годовщину событий 13 января 1991 года. Экспресс-неделя. 16 января 2020 г. № 3.

Negatyviais akcentais savaitraštyje „Ekspress-nedelia“ buvo atspindima Kovo 11-osios tematika, kuri siejama su išryškėjusiomis socialinėmis ir ekonominėmis problemomis atkūrus valstybingumą. Konstatuojama, kad „kaip įprasta, pagrindiniu Lietuvos sostinės prospektu praėjo tūkstantinis tautininkų maršas su įprastu šūkiu „Lietuva – lietuviams“, kurio esą „valdžia nesmerkia, o daugelis dešiniųjų politikų ir apskritai atvirai palaiko, didesnė dalis elito su šiuo šūkiu praktiškai sutinka“¹⁰⁰. Šiuo atveju pabrėžiamas ir etninis aspektas, nes „tai puikiai matyti, pavyzdžiui, mums, tautinių mažumų atstovams. Užtenka prisiminti ryžtingai užkišto į tolimiausių stalčių Tautinių mažumų įstatymo nepriėmimo istoriją, situaciją su viešu gimtosios kalbos vartojimu ir švietimu gimtąja kalba“¹⁰¹. Daroma prielaida, kad „įstatymai prieš okupacijos neigimą, vis aktyvesni „istoriniai karai“ ir karai su paminklais, su „nereikalinga“ informacija kviečia įtvirtinti šį kursą ir ateityje. Be to, esą teismais, žiniasklaidos ir kitais spaudimo žmonėms būdais bet kokie vieši abejojimai ir kitokios istorijos interpretacijos užblokuojami“¹⁰².

100 За здоровье национализма. Экспресс-неделя. 15 марта 2018 г. № 11.

101 Ibid.

102 Ibid.

Su Kovo 11-osios tematika sietinas tekstas apie BNS užsakytą ir kompanijos „Vilmorus“ 2020 m. kovo 7–13 d. organizuotą gyventojų apklausą, kurios duomenimis remiantis, dauguma Lietuvos gyventojų patenkinti tuo, kas įvyko šalyje per 30 metų, bet visiškai patenkintas tik kas penktas gyventojas. Pažymima, kad labiausiai respondentai patenkinti savo socialiniu statusu ir pajamomis, bet kartu cituojama sociologė,

103 30 лет независимости: полностью удовлетворен каждый пятый. Экспресс-неделя. 12 марта 2020 г. № 11.

akcentavusi didelę socialinę nelygybę Lietuvos visuomenėje¹⁰³. Vienoje iš autorių skilčių rašoma apie esą Sąjūdžio laikotarpiu tvyrojusias viltis gyventi kaip Skandinavijos šalyse, bet „taip ir gyvename – be kokių nors strateginių planų, nežinome, ko siekti ilga-

laikėje perspektyvoje ir kaip tai padaryti. Iki šiol neaišku, į ką mes orientuojamės – Vakarų europiečius, skandinavus ar Vyšegrado grupės šalis. Nenuostabu, kad pagal pragyvenimo lygį sąjungoje

104 Марцинкявичюс, А. 6. н. Экспресс-неделя. 19 марта 2020 г. № 12.

užtikrintai lenkiame tik bulgarus ir rumunus“¹⁰⁴. Apie tai, kaip šiandieninė situacija atliepia 30 metų senuomo visuomenės lūkesčius davė interviu buvęs krašto apsaugos ministras Audrius Butkevičius, savo atsakymuose įvardijęs Sąjūdžio politikos klaidas socialinėje ir ekonomikos srityse, prisiminęs vyriausybės bendradarbiavimą su Sąjūdžiui simpatizavusiais Rusijos judėjimais, laikraščių leidybą Rusijos karininkams ir kareiviams, informacijos apie komunistų nusikaltimus prieš Rusijos žmones sklaidą, Baltijos kelio organizavimą ir pan.

Pasak šio pašnekovo, „mes sąmoningai vengėme priešpriešos tarp rusų ir lietuvių, Rusijos ir Lietuvos rodymo, perkeldami tai į kitą erdvę: komunistai vienoje pusėje, Rusijos liaudis – kitoje“¹⁰⁵.

105 Юркаявичене, Е. Аудриус Буткявичюс: „Лично я доволен своей судьбой“. Экспресс-неделя. 11 марта 2020 г. № 10.

Kitiems įvykiams „Ekspress-nedelia“ skyrė mažiau dėmesio. 2018 m. Sąjūdžio įkūrimo 30-mečio proga pasirodė kritiškas straipsnis šio judėjimo lyderio V. Landsbergio atžvilgiu¹⁰⁶. Redakcijos skiltyje šia proga apgailestaujama, kad Sąjūdis, kaip ir „liaudies frontai“ kitose SSRS respublikose, padėjo šiui laikui

106 Параллельные миры. Экспресс-неделя. 7 июня 2018 г. № 23.

nėn šių šalių politikos pamatus. Teigiama, kad „visos Lietuvos partijos – žinoma, yra Sąjūdžio palikimas su

107 Ibid.

nežymiais „skonio atspalviais“. Politika paprasta ir aiški – nepriklausomybė nuo Rusijos. Nors žodžiai „nuo Rusijos“ paprastai praleidžiami, visi puikiai supranta, kad kalba eina būtent apie tai“¹⁰⁷. Kritikuojama šalies energetinė politika, dėl kurios esą uždaroma Ignalinos AE, nutraukiamos jungtys su Rusija ir Baltarusija, lieka

brangesnių alternatyvų paieška Europoje. Teigiama, kad „štai jau 30 metų Sąjūdžio idėja apie nepriklausomybę nuo Rusijos gyvuoja, plečiasi ir apima naujas Lietuvos politikos ir ekonomikos sritis. Santykių nutraukimas su tokiu ekonomikos ir politikos gigantu kaip Rusija neabejotinai atiduoda Lietuvos likimą į Vakarų rankas. Būtų gerai, jei Sąjūdžio 30-mečio proga prie nepriklausomybės idėjos prisidėtų gerovės idėja, numatanti taikų daugiakryptį bendradarbiavimą, ypač su kaimynais“¹⁰⁸.

108 Одной независимости мало. Экспресс-неделя. 7 июня 2018 г. № 23.

1989 m. rugpjūčio 23 d. įvykęs Baltijos kelias prisimenamas savaitraštyje kaip marginalus įvykis Vilniaus Šeškinės mikrorajono istorinės raidos kontekste¹⁰⁹ ir kartu kaip simbolinis šios gyvosios žmonių grandinės pakartojimas Vilniuje 30-mečio proga. Kita vertus, cituojami jaunos moters žodžiai, kad „jai, kaip ir visai jaunajai kartai, svarbu suprasti, su kokiais sunkumais susidūrė vyresni artimieji. Tai buvo susitelkimo ir vienybės ženklas, ženklas, kad Baltijos šalys pasiruošusios atsiskirti nuo Sovietų Sąjungos“¹¹⁰. Su Baltijos kelio tematika iš dalies buvo susijęs straipsnis apie Molotovo–Ribentropo paktą, kuriame cituojamas prezidento G. Nausėdos pareiškimas „Facebook“ paskyroje, kad „paskutiniu metu Rusija visomis jėgomis siekia perrašyti istoriją. Vienas iš pavyzdžių – Ribentropo–Molotovo pakto slaptųjų protokolų įtakos skaudžiai Europos istorijai neigimas“. Straipsnyje pažymima, kad Sankt Peterburge įvykusiame susitikime su SSRS priklausiusių NVS šalių lyderiais Rusijos prezidentas V. Putinas kritikavo Europos parlamento priimtą rezoliuciją, kuri atsakomybę už Antrojo pasaulinio karo pradžią priskyrė ne tik nacistinei Vokietijai, bet ir SSRS¹¹¹.

109 Шяшкине: история с ледникового периода, ландшафт уникальный. Экспресс-неделя. 6 сентября 2018 г. № 36.

110 В Вильнюсе повторился Балтийский путь. Экспресс-неделя. 29 августа 2019 г.

111 Президент Литвы обвинил Россию в переписывании истории. Экспресс-неделя. 27 декабря 2019 г. № 52.

3.8. Sąjūdžio laikotarpio įvykių atmintis šiuolaikinėje spaudoje lenkų kalba (2018–2021 m.): Lietuvos lenkų ir lietuvių bendrystės pasakojimas

Atlikto spaudos tyrimo duomenys atskleidė, kad 2018–2021 m. dienraštyje lenkų kalba „Kurier Wileński“ ir kartu su juo leidžiamame žurnale „Magazyn Kurier Wileński“ palyginti daug dėmesio buvo skiriama Lietuvos valstybingumo atkūrimo laikotarpio

- 1.12 Uroczyście obchody 30-lecia Sąjūdisu. *Kurier Wileński*. 5 czerwca 2018 r. Nr. 106; Lewandowska, I. O wolności obojga narodów. *Kurier Wileński*. 6 czerwca 2018 r. Nr. 107.
- 1.13 Adamowicz, H. 7 października 1988 roku na wieży Giedymina wywieszono flagę Litwy. *Kurier Wileński*. 7–8 października 2021 r. Nr. 117.
- 1.14 Radczenko, A. Dzielne bałtyckie myszki. *Magazyn Kurier Wileński*. 24–30 rugpjūčio 2019 r. Nr. 33; 30. rocznica Szlaku Bałtyckiego w rejonie wileńskim. *Magazyn Kurier Wileński*. 7–13 rugsėjo 2019 r. Nr. 35.
- 1.15 Radczenko, A. Blokada ekonomiczna – sprawdzian litewskiej niepodległości. *Kurier Wileński*. 15–16 kwietnia 2021 r. Nr. 44.
- 1.16 Radczenko, A. 30 lat temu zginął pierwszy litewski pogranicznik. *Kurier Wileński*. 18–19 maja 2021 r. Nr. 58.
- 1.17 Lewandowska, I. Rocznicą mordu w Miednikach. *Kurier Wileński*. 31 lipca 2018 r. Nr. 144; Mickiewicz, R. Po co Rosja ukrywa morderców z OMON-u? *Kurier Wileński*. 31 lipca 2018 r. Nr. 144; 28. Rocznicą mordu w Miednikach. *Kurier Wileński*. 1 sierpnia 2019 r.; Radczenko, A. 30. rocznica zbrodni w Miednikach – to był akt zastraszania Litwy. *Kurier Wileński*. 29–30 lipca 2021 r. Nr. 58.
- 1.18 Adamowicz, H. 30 lat temu rospad ZSRR otworzył drzwi do Europy. *Kurier Wileński*. 28–29 grudnia 2021 r. Nr. 150.
- 1.19 Adamowicz, H. 25 lat temu ostatni żołnierz rosyjski opuścił Litwę. *Kurier Wileński*. 31 sierpnia 2018 r. Nr. 165.

įvykiams atminti. Pavyzdžiui, skelbiami tekstai, skirti Sąjūdžio iniciatyvinės grupės įkūrimo 1988 m. birželio 3 d.¹¹², trispalvės vėliavos iškėlimo Gedimino pilies bokšte 1988 m. spalio 7 d.¹¹³ ir Baltijos kelio organizavimo 1989 m. rugpjūčio 23 d. trisdešimtmečiui paminėti¹¹⁴. Be to, prisimenama 1990 m. balandį Sovietų Sąjungos centrinės valdžios įvesta ekonominė blokada prieš Lietuvą¹¹⁵ ir atkūrus Lietuvos nepriklausomybę pirmojo Lietuvos pasieniečio Gintaro Žagunio žūtis 1991 m. gegužės 19 d. Šalčininkų rajono Krakūnų poste¹¹⁶. Savaitraštyje „Kurier Wileński“ kasmet buvo skelbiami tekstai apie 1991 m. liepos 31 d. Rygos OMONo įvykdytas Medininkų pasienio posto pareigūnų žudynes ir konstatuojama, kad šių žudynių organizatoriai iki šiol nesulaukė deramo atpildo dėl Rusijos valdžios institucijų vengimo bendradarbiauti atskleidžiant tikrąsias šio krivino įvykio aplinkybes¹¹⁷. 2021 m. vienas iš tekstų buvo skiriamas priminti skaitytojams apie Sovietų Sąjungos žlugimo, formaliai įvykusio 1991 m. gruodžio 25 d. iš prezidento pareigų atsistatydinus M. Gorbačioviui, trisdešimtmetį¹¹⁸. Tuo tarpu 2018 m. „Kurier Wileński“ išspausdino straipsnį, skirtą paminėti 1993 m. rugpjūčio 31 d. oficialiai pasibaigusio Rusijos kariuomenės išvedimo iš Lietuvos 25-ąsias metines¹¹⁹.

Reikia pažymėti, kad dauguma išvardytų straipsnių skelbė į lenkų kalba skaitančią Lietuvos gyventojų dalį nukreiptą, bet tiesiogiai su etniškumu nesusijusią informaciją. Kita vertus, 2018–2021 m. „Kurier Wileński“ ir „Magazyn Kurier Wileński“ spausdinama nemažai publikacijų, kuriose primenama skaitytojams apie lenkų tautinės mažumos atstovų ir lenkų iš Lenkijos dalyvavimą įvairiuose Lietuvos valstybingumo atkūrimo laikotarpiu įvykiuose. Pavyzdžiui, kai kuriose publikacijose atkreipiamas dėmesys į tai, kad

1989 m. rugpjūčio 23 d. Vilniuje minint Molotovo-Ribentropo pakto 50-ąsias metines lenkai, nešini Lenkijos vėliavomis, stojo kartu su kitais Lietuvos gyventojais į „Baltijos kelio“ gyvają žmonių grandinę Vilniaus rajono Avižienių ir Trakų rajono Maišiagalos apylinkėse¹²⁰. Etniškumas, kaip bendrystės arba skirties tarp lietuvių ir

lenkų kategorija, plačiau atsiskleidžia straipsniuose, skirtuose paminėti 1988 m. birželį įvykusio Sąjūdžio iniciatyvinės grupės įsikūrimo trisdešimtmetį. Šia proga 2018 m. „Magazyn Kurier Wileński“ redakcijos skiltyje prisimenama, kad Lietuvos valstybingumo atkūrimo laikotarpiu lietuviškasis Sąjūdis visuomenėje neretai buvo lyginamas su garsiuoju Lenkijos profesinių sąjungų susivienijimu „Solidarumas“, o jo lyderis Vytautas Landsbergis – su žinomu „Solidarumo“ lyderiu, vėliau tapusiu Lenkijos prezidentu Lechu Wałęsa. Analizuojamoje spaudoje lenkų kalba konstatuojama, kad žvelgiant iš ilgesnės laiko perspektyvos, iki šiol lietuvių ir lenkų visuomenėje nėra susiformavusio vieno Sąjūdžio veiklos vertinimo, nes „vieniems Sąjūdis yra lietuviško patriotizmo pavyzdys, o kiti įžvelgia jame antilenkiškumo perteklių <...>¹²¹. Svarstant spaudoje lenkų kalba apie lietuvių antilenkiškumo priežastis pabrėžiama, kad „Sąjūdis tapatinosi su smetoninės Lietuvos etosu ir visomis jo ydomis, įskaitant antilenkiškumą“, o „lenkiškumo atgaivinimo Lietuvoje ėmėsi veikėjai po sovietinės okupacijos pabaigos natūraliai ėmė tapatintis su tarpukariu, kai šiose žemėse buvome dominuojanti tauta, o ne mažuma“¹²².

¹²⁰ Adamowicz, H. Czyż można było uniknąć paktu Ribentrop-Mołotow. *Kurier Wileński*. 23 sierpnia 2018 r. Nr. 159; Radczenko, A. Dziełne bałtyckie myszki. *Magazyn Kurier Wileński*. 24–30 sierpnia 2019 r. Nr. 33.

¹²¹ Klonowski, R. Czas na polską dyskusję o Sąjūdie. *Magazyn Kurier Wileński*. 20–26 października 2018 r. Nr. 3.

¹²² Ibid.

2018 m. Sąjūdžio įkūrimo 30-mečio proga žurnale „Magazyn Kurier Wileński“ išspausdintas straipsnis referavo tuomet iš šalies stebėjusių lenkų visuomenės veikėjų prisiminimus apie šio į Lietuvos valstybingumo atkūrimą atvedusio visuomeninio judėjimo ištakas. Vienas iš cituojamų gyvųjų įvykių liudininkų buvo pirmasis laikraščio „Kurier Wileński“ vyriausiasis redaktorius, Lietuvos SSR Aukščiausiosios Tarybos-Atkuriamojo Seimo narys ir Kovo 11-osios Nepriklausomybės Akto signataras Zbygniewas Balcewiczus, atkreipęs interviu dėmesį į tai, kad 1988 m. liepą Sąjūdį palaikė 68 proc. lietuvių, 37 proc. rusų ir tik 28 proc. lenkų. Pasak šio pašnekovo, lietuviai ir lenkai dėl įvairių politinių ir socialinių veiksnių, turėjusių žymią įtaką lenkų etninės tapatybės kaitai sovietmečiu, skirtingomis nuotaikomis pasitiko Lietuvą ištikusias permainas persitvarkymo ir Sąjūdžio laikotarpiu:

Lietuvių inteligentija siekė tapti šeimininke savo krašte. Man atrodo, kad lenkai kaip slavai labiau pasidavė rusifikacijai. Tas procesas vyko pakankamai greitai. Dalis gyventojų susitaikė su sovietine realybe, mažėjo lenkų mokyklų mokinių skaičius. Galbūt lietuviai buvo labiau

¹²³Lewandowska, I. Osobno, choć w tę samą stronę. *Magazyn Kurier Wileński*. 20–26 października 2018 r. Nr. 3.

atsparūs, nes dominavo valdžios sluoksniuose. <...> Tautinis atgimimas apėmė lygiai kaip lietuvius, taip ir lenkus, tačiau abi šios realybės veikė paraleliai, gana nepriklausomai viena nuo kitos. Lenkų ir lietuvių organizacijos įsikūrė tuo pačiu metu, bet veikė atskirai¹²³.

Tuo metu žurnalo „Magazyn Kurier Wileński“ kalbintas biologijos ir histologijos mokslų profesorius Zygmuntas Mackiewiczus pasakodamas apie 1988 m. vasarą įvykusį pirmąjį lenkų ir lietuvių inteligentijos atstovų susitikimą Vilniaus „Žinijos“ draugijos patalpose ir savo paties dalyvavimą Sąjūdžio Steigiamajame suvažiavime 1988 m. rudenį Sporto rūmuose, prisiminė įtampas lietuvių ir lenkų tarpusavio santykiuose bei nesutarimus lenkų tautinės grupės viduje kaip kliūtis sėkmingai abipusio dialogo plėtotei:

Žurnalistas Henryk Mažul kalbėjo tada, kas yra tiesa, kad „mūsų tiek mažai ir kartu tiek daug“, bet iš tikrųjų tos inteligentijos buvo gana mažai. Tuo metu tarp lietuvių buvo išugdyta masė [inteligentijos – aut. pastaba] nerealizuotos tautinės idėjos pagrindu <...>. Buvau deleguotas į suvažiavimą kaip Lietuvos lenkų visuomeninės-kultūros draugijos, pirmosios lenkų organizacijos, kuri vėliau buvo pertvarkyta į Lietuvos lenkų sąjungą, atstovas. Buvau pirmiausiai mokslininkas, nors jau ir žinomas tuo metu, tačiau realiai neturintis aiškių politinių pažiūrų. Kitas lenkų delegatas buvo ponas Stanislovas, darbininkas <...>. Pasisakė lietuviai, karaimai, žydai. Norėjau, kad lenkai taip pat būtų išgirsti, todėl paprasčiau žodžio. Aš nesu karingas žmogus, todėl ir mano pasisakymas buvo labai taikus. Sakiau, kad kiekvienas lenkas turi lietuviško kraujo, o kiekvienas lietuvis – lenkiško. Šie žodžiai nepatiko [Lietuvos lenkų visuomeninei kultūros draugijai – aut. pastaba] <...>¹²⁴.

¹²⁴Ibid.

Z. Mackiewiczus taip pat pažymėjo, kad dialogo plėtotei stigo noro iš abiejų pusių, juolab kad Lietuvos lenkai tada neturėjo aiškios savo ateities vizijos, o lietuviai orientavosi į tarpukario Lietuvos valstybingumo tęstinumą:

Lietuviai turėjo prieš lenkus pranašumą ne tik kaip dauguma. Pirmiausiai jie turėjo aiškius tikslus. Norėjo sugrįžti prie iki Nepriklausomybės pradžios turėto teisinio statuso, tiksliau 1938 m. Konstitucijos, o po to kurti nepriklausomą valstybę. Lenkai nežinojo iki kokio taško

nori sugrįžti. Ką turėjome atstatyti? Kokį lenkiškumą? Į ką atsigręžti? Armijos Krajowos buvome netekę, o „Solidarumas“ mūsų nepasiekė. Buvome išugdyti sovietinėse mokyklose ir žinojome, kad galime pasiskųsti Maskvai. Neturėjome nusiteikimo kovai mirti ar gyventi¹²⁵.

Tirti atrinktuose 2018–2021 m. spaudos lenkų kalba leidiniuose bene nuosekliausiai buvo pristatomi su Kovo 11-oja¹²⁶ ir Sausio 13-oja¹²⁷ susiję įvykiai, pirmiausia pabrėžiant šių įvykių reikšmę bendrai Lietuvos valstybės ir visuomenės raidai bei informuojant skaitytojus apie ryškiausias jų minėjimo praktikas (Seime, Nepriklausomybės aikštėje ir kt.). Kita vertus, Kovo 11-osios ir Sausio 13-osios tematika labiau nei kitos spaudoje lenkų kalba buvo siejama su etniškumu, nušviečiant šiuolaikinių Lenkijos politikos ir visuomenės veikėjų, tiek Lietuvos lenkų tautinės mažumos narių santykių su šių istorinių įvykių atmintimi¹²⁸. Kalbant apie Kovo 11-oją, 2018 m. „Kurier Wileński“ plačiai aprašė šventinį minėjimą Vilniaus rajono Buivydiškių Tadeušo Konvickio lenkų gimnazijoje¹²⁹ ir įdėjo savo žurnalistės komentarą, jungiantį pasipriešinimo sovietiniam režimui, siekio atkurti nepriklausomybę ir kruvinos Sausio 13-osios tragedijos motyvus:

Tarpusavio nuoskaudas pradėjome pamiršti tik tada, kai praradome laisvę... XX a. 9 deš. lenkų opozicija bendradarbiavo su lietuviais, o Lietuvai paskelbus nepriklausomybę, kai teko mokėti kainą už laisvės pasirinkimą, lenkų netrūko sausio 13-oją prie televizijos bokšto. Vėliau visgi visko pasitaikydavo... Man labai didelę įtaką padarė 1985 metų Solidarumo (lenk. Solidarność Walcząca) ženkliukų serija, iš kurių išsiskyrė vienas, su trispalve vėliava. Vytis su užrašu lenkų ir lietuvių kalbomis: „Lietuvos nepriklausomybės prašome Tavęs, Aušros Vartų Dievo Motina“. Man atrodo, kad jis labai gerai parodo tikrąją brandą į kurią įžengė po XX amžiaus tragedijų lenkų-lietuvių santykiai¹³⁰.

¹²⁵Ibid.

¹²⁶Mickiewicz, R. 30-lecie słucznej decyzji. *Magazyn Kurier Wileński*. 7–13 marca 2020 r. Nr. 10; Wilkas, L. 11 marca 90: ogłoszenie zasadniczej woli. *Magazyn Kurier Wileński*. 7–13 marca 2020 r. Nr. 10.

¹²⁷Litwa obchodzi Dzień Obrońców Wolności. *Kurier Wileński*. 13–15 stycznia 2018 r. Nr. 9; Dzień Obrońców Wolności. *Kurier Wileński*. 16 stycznia 2018 r. Nr. 10; Mickiewicz, R. Gdy decydował się los Litwy. *Magazyn Kurier Wileński*. 4–10 stycznia 2020 r. Nr. 1; 30.rocznica tragicznego zrywu wolności. *Kurier Wileński*. 14–15 stycznia 2021 r. Nr. 6.

¹²⁸Lewandowska, I. Obchody 11 Marca z udziałem szefów parlamentów Polski i państw bałtyckich. *Kurier Wileński*. 13 marca 2018 r. Nr. 49; Radzenko, A. Niepodległość była celem nadrzędnym. *Kurier Wileński*. 10–11 marca 2020 r. Nr. 29; Życzenia sygnatariusza Aktu Niepodległości Litwy Zbigniewa Balcewicza. *Kurier Wileński*. 10–11 marca 2020 r. Nr. 29; Litwa świętowała 30. rocznicę niepodległości. *Kurier Wileński*. 12–13 marca 2020 r. Nr. 30.

¹²⁹„Litwa, szczyrimy się Tobą!“. *Kurier Wileński*. 15 marca 2018 r. Nr. 51.

¹³⁰Lewandowska, I. Polska i litewska wolność – bardzo ze sobą związane. *Kurier Wileński*. 7 marca 2018 r. Nr. 45.

Viename iš 2018 m. pasirodžiusių „Magazyn Kurier Wileński“ numerių minėtasis Zbygniewas Balcewiczius įvardijo laisvę kaip neginčijamai svarbiausią šiuolaikines lietuvių ir lenkų tautas jungiančią vertybę. Jo teigimu, Sąjūdžio laikotarpiu egzistavusios lenkų baimės dėl lietuviško nacionalizmo dažnai pasiteisino (pavyzdžiui, pavardžių rašymo, tautinių mažumų įstatymo ir kiti klausimai), bet tai nereiškia, kad lenkai neturėjo palaikyti lietuvių tautos siekio atkurti Lietuvos valstybingumą:

1990 m. kovo 11 d. balsavau už nepriklausomą Lietuvą ir neįsivaizduoju, kad būčiau galėjęs pasielgti kitaip. Prieš 30 metų, kaip ir dabar, esu įsitikinęs, kad pagalbos iš Maskvos paieška buvo visiškai beprasmiška, o nepriklausomybė vienintelis Lietuvai teisingas pasirinkimas <...>. Turime patys stengtis, atsiverti platesniam žmonių ratui. Akivaizdu, yra naudinga skųstis, kad mus skaudina arba laukti pagalbos iš Varšuvos. Iš to, ką matau, dabartinė Lenkijos valdančioji koalicija kalbasi su Lie-

tuvos valdžios atstovais daug dalykiškiau nei ankstesnė, bet neklaidinkime žmonių, niekas nesuteiks mums idealių sąlygų. Nedera galvoti apie tai, kaip gauti dotacijų iš Lenkijos. Turime ieškoti susitarimo pirmiausia čia, vietoje¹³¹.

¹³¹ Lewandowska, I. Osobno, choć w tę samą stronę. *Magazyn Kurier Wileński*. 20–26 października 2018 r. Nr. 3.

2019 m. „Magazyn Kurier Wileński“ buvo publikuotas straipsnis, kuriame klausiama, ką reiškia Kovo 11-oji lenkams, gimusiems ir užaugusiems laisvoje Lietuvoje. Jauni žmonės iš Vilniaus ir Jašiūnų pasakojo žurnalistei, kad tarp jų artimųjų nėra susiformavusių šios dienos minėjimo tradicijų (tik kai kurie dalyvavo su Lietuvos nepriklausomybės atkūrimo diena susijusiuose renginiuose), bet savo atsakymuose jie irgi pabrėžė laisvę, kaip svarbiausią su Kovo 11-oja siejamą vertybę. Kai kurie kalbinti jaunuoliai pabrėžė nepriartiantys kasmet rengiamoms lietuvių tautininkų eitynėms su šūkiu

„Lietuva – lietuviams“¹³². 2018 m. skelbtame straipsnyje pažymima, kad Kovo 11-oji yra visų Lietuvoje gyvenančių tautybių žmonių šventė, o prie straipsnio pridėtoje nuotraukoje demonstruojama, kad Lietuvos

valstybingumo atkūrimo dienos proga Vilniuje surengtoje eisenoje su Lenkijos vėliavomis ir lenkų tautiniais drabužiais bei transparantu „Wolność = laisvė“ žygiavo lenkai, įskaitant klubo „Vilniečių lokys“ ir Lenkų diskusijų klubo narius. Kartu pažymima, kad praėjus

¹³² Pieszko, A. Wolność jest wartością ponadczasową. *Magazyn Kurier Wileński*. 9–15 marca 2019 r. Nr. 9.

30 metų lenkai Lietuvoje vis dar neturi visų tautinėms mažumos pripažįstamų teisių (švietimas, pavardžių rašymas, lenkų kalbos vartojimas viešose institucijose, žemės grąžinimas)¹³³. Nepaisant šių problemų, savaitraščio „Kurier Wileński“ rubrikoje „Dienos komentaras“ buvo cituojama lenkų kilmės moters nuomonė, kad didėja lenkų, norinčių išeiti į Gedimino prospektą švęsti Kovo 11-osios, skaičius:

¹³³11 marca: święto obywateli Litwy wszystkich narodowości. Kurier Wileński. 13 marca 2018 r. Nr. 48.

Daug metų mums diegta, kad tai nėra mūsų šventė, todėl nėra pras-mės joje dalyvauti, nes ten dalyvauja tie, kurie skelbia šūkį „Lietuva – lietuviams“. Ar iš tikrųjų norime, kad taip būtų? <...> Nesuprantu, kodėl vilniečiai lenkų atstovai ir tie, kurie išrinkti į miesto tarybą, Seimą ir Eu-ropos Parlamentą, nėra įsipareigoję savo pavyzdžiu stiprinti tautų so-lidarumą, kai drauge esame Europos Sąjungoje ir NATO. Tai yra mūsų Lietuvoje gyvenančių lenkų interesas, o nuo mūsų atstovų lenkų tiek daug priklauso, kokioje valstybėje gyvename ir kaip mus priima bei traktuoja kiti. Taip, tai tiesa, kad 1990 m. šeši lenkai-de-putatai susilaikė balsavime, tik kyla klausimas, ar einant toliau tokiu keliu, suniveliuosime nesutarimus tarp tautų ir kas dėl to išloš daugiausiai¹³⁴?

¹³⁴Antoniewicz, A. Dlaczego poszłam na marsz 11 Marca? Kurier Wileński. 13 marca 2019 r. Nr. 48.

2020 m. „Kurier Wileński“ buvo išspausdintas didelės apimties straipsnis apie Lenkų diskusijų klubo (vadovas žurnalistas Antonis Radczenko) Lenkų kultūros namuose Vilniuje organizuotą diskusiją „Wolność = Laisvė“, aprėpusią Lietuvos valstybingumo atkūrimo laikotarpio įvykius. Šioje diskusijoje dalyvavęs lietuvių žurnalistas Virginijus Savukynas sakė, kad Lietuvoje „greta to, kad vyko kova su sovietine okupacija, kuri absoliučios daugumos gyventojų buvo siejama su rusais, labai negatyviai buvo vertinami lenkai. Kokios buvo tokių stereotipų priežastys? Abipusės pagarbos stoka, tiek iš lietuvių, tiek Lietuvos lenkų pusės“¹³⁵. Šiame rengi-nyje kalbėjęs Z. Mackiewiczus sakė, kad lenkų, ku-rie 1990 m. kovo 11 d. nebalsavo už nepriklausomy-bę arba susilaikė, pozicija yra suprantama. Tokiam sprendimui turėjo įtakos rinkėjų lūkesčiai ir grėsmės jausmas dėl lietuviškojo nacionalizmo. Kaip pavyz-dį savo kalboje jis įvardijo lenkų protesto akciją Sudervėje, kurioje pats tuomet gyveno ir sekė įvykius¹³⁶. Prie diskusijos prisijungu-sio Z. Balcewicziaus tvirtinimu, Lietuvos valstybingumo atkūrimo laikotarpiu lenkai išsigando permainingų, lietuvių kalbos paskelbimo

¹³⁵Lewandowska, I. Dyskusja PKD o Polakach wobec niepodległości Litwy. Kurier Wileński. 12–13 marca 2020 r. Nr. 30.

¹³⁶Ibid.

valstybine ir rūpinosi pirmiausia savo reikalais, o ne kvestionavo nepriklausomybę:

*Jau po mano pasisakymo prieš Gorbačiovą, kai pareiškiau, kad mes lenkai patys išsiaiškinsim savo santykius su lietuviais, be Maskvos įsikišimo, prasidėjo medžioklė prieš mane, siekta taip pat mano pašalinimo iš pareigų. 1990 m., laikotarpiu prieš Aukščiausiosios Tarybos rinkimus, kai susitikinėjau kaip kandidatas su rinkėjais, nebuvo diskusijų tarp lenkų nepriklausomybės tema. Jaučiamas tuo tarpu buvo nerimas, kalbant apie lenkų mažumos situaciją, dėl jos teisių užtikrinimo*¹³⁷.

137 Ibid.

Toje pačioje diskusijoje dalyvavęs Lietuvos Respublikos Aukščiausiosios Tarybos-Atkuriamojo Seimo deputatas, Kovo 11-osios signataras Cz. Okińczycas kalbėjo apie abiejų pusių padarytas klaidas.

*Sąjūdis padarė klaidą, kad neieškojo kontaktų su Lenkija. Didelę klaidą taip pat padarė Vilnių lankę „Solidarumo“ veikėjai. Daug kartų sakiau jiems, kad privalo kreiptis į Lietuvos lenkus ir padėti jiems užsiangažuoti kovai už šalies, kurioje gyvena, nepriklausomybę. Deja, man buvo atsakyta, kad dabar svarbiausia yra Lietuvos laisvė... Tai buvo didelės klaidos <...> Susilaikymas balsuojant buvo didelė klaida. Esu įsitikinęs, kad jie nesuprato iki galo, ką reiškia būti lenku. Lenkas niekada negali būti nuošalėje nuo kovos už laisvę valstybės, kurioje gyvena. Turime istorijoje daug pavyzdžių, patvirtinančių šią tezę <...>. Paskutiniai Nepriklausomybės 30 metų parodė, kad laisvoje Lietuvoje lenkų visuomenė įgavo žymiai daugiau galimybių. Turime lenkų ministrų, lenkišką žiniasklaidą, universitetą, mokyklas. Dabar tik privalome viskuo protingai naudotis*¹³⁸.

138 Lewandowska, I. Dyskusja PKD o Polakach wobec niepodległości Litwy. *Kurier Wileński*. 12–13 marca 2020 r. Nr. 30.

139 Lewandowska, I. Poznałam Litwę, która chwytala za serce. *Magazyn Kurier Wileński*. 11–17 stycznia 2020 r. Nr. 2; Klonowski, A. Maja Narbutt o wydarzeniach 13 stycznia: „To była trauma”. *Kurier Wileński*. 19–20 stycznia 2018 r. Nr. 8.

Dera pridurti, kad „Kurier Wileński“ kasmet buvo aprašoma Sausio 13-ąją minimos Laisvės gynėjų dienos istorinė reikšmė ir renginiai, cituojant lietuvių politikus ir visuomenės veikėjus, Lenkijos ambasados Lietuvoje atstovus, taip pat dirbusius tomis dramatiškomis dienomis Vilniuje Lenkijos žurnalistus¹³⁹. Pavyzdžiui, viename iš 2018 m. šio leidinio numerių cituojama ambasadorės Urszulos Doroszewskos kalba

apie bendrus lenkų ir lietuvių išgyvenimus Sausio 13-osios įvykių kontekste:

Pamenu tas baisias dienas, kai Varšuvoje pergyvenome dėl to, kas vyksta Vilniuje. Daugelis lenkų atvažiavo čia, kad palaikytų lietuvius <...>. Tai buvo fantastiška, kad visi žmonės atėjo, kad apgintų savo pačių išrinktą valdžią, apgintų Lietuvos laisvę ir nepriklausomybę. Lietuvos ir Lenkijos nepriklausomybės 100-mečio proga svarbu tai pažymėti¹⁴⁰.

„Kurier Wileński“ straipsniuose ne kartą pažymima, kad lenkai dalyvavo kartu su kitais Lietuvos gyventojais Sausio 13-osios nakties įvykiuose prie Vilniaus televizijos bokšto ir kitų strategiškai svarbių vietų (Seimo, Lietuvos televizijos ir radijo pastato ir kt.)¹⁴¹. Pavyzdžiui, 2019 m. šia proga buvo cituojamas Lenkijos judėjimo „Solidarumas“ atstovas Piotras Hlebowiczius, kuris pasakojo, kad pats sutiko Sausio 13-ąją prie parlamento rūmų vėlesnį „Kurier Wileński“ vyriausiąjį redaktorių Czesławą Malewską, redaktorę Nijolę Masłowską ir kitus Lietuvos lenkų visuomenės veikėjus. Pasak pašnekovo, jis matė perrištas juodu kaspinu lenkiškas vėliavas prie Televizijos ir radijo komiteto pastato Konarskio gatvėje ir darė prielaidą, kad jas atsinešė su savimi vietiniai lenkai¹⁴².

¹⁴⁰ Litwa obchodzi Dzień Obrońców Wolności. *Kurier Wileński*. 13–15 stycznia 2018 r. Nr. 9; Dzień Obrońców Wolności. *Kurier Wileński*. 16 stycznia 2018 r. Nr. 10.

¹⁴¹ Subocz, K. Jak mała Litwa walczyła z sowieckim niedźwiedziem. *Kurier Wileński*. 13–15 stycznia 2018 r. Nr. 9.

¹⁴² Lewandowska, I. Noc, w której Litwa obroniła wolność. *Magazyn Kurier Wileński*. 12–18 stycznia 2019 r. Nr. 1.

Tomis dramatiškomis dienomis kartu su lietuviais buvo lenkai tiek iš Lietuvos, tiek iš Lenkijos. [Jie] stovėjo drauge petys į petį su lietuviais prie televizijos bokšto, kur išsivystė kruviniausia šių įvykių dalis. Baltai-raudonos vėliavos taip pat plevėsavo minioje, apjuosusioje Lietuvos Aukščiausiosios Tarybos-Atkuriamojo Seimo pastatą. <...> Lenkų taip pat buvo tarp Vilniaus ligoninių, kurios gelbėtos šimtų sovietinio specnazo aukų gyvybės, personalo. Sovietinė valdžia bet kokia kaina siekė palenkti sau lenkus Vilniaus krašte. Kojo su visais, kurie tam priešinosi¹⁴³.

¹⁴³ Mackiewicz, R. Polacy zachowali się jak trzeba. *Magazyn Kurier Wileński*. 11–17 stycznia 2020 r. Nr. 2.

2020 m. žurnale „Magazyn Kurier Wileński“ išspausdintame autoriniame tekste P. Hlebowiczius įvardijo savo vaidmenį Sausio 13-osios įvykių kontekste:

Kartu su mano bičiuliu iš Lietuvos laisvės lygos Leonardu Vilku nakvojome ant posėdžių salės grindų, prie prezidiumo stalo. Ant stalo stovėjo telefonai – palaikėme glaudų kontaktą su Sobanskių (Sobański) rūmais Varšuvoje, kur budėjo Piotruš Pacholski ir Jadzia Chmielowska.

¹⁴⁴ Hlebowicz, P. Litwa wygrata. Okupanci odeszli. Magazyn Kurier Wileński. 11–17 stycznia 2020 r. Nr. 2.

Perdavinėjome jiems svarbiausią informaciją iš apgulto Vilniaus. <...> Buvome pasiruošę tapti gyvu taikiniu sovietų atakos prieš parlamentą atveju¹⁴⁴.

2020 m. žurnale buvo išspausdintas P. Hlebowicziaus bičiulio ir buvusio Lietuvos laisvės lygos nario Leonardo Vilko straipsnis, kuriame jis taip pat įvardijo Sausio 13-ąją lietuvių ir lenkų solidarumo diena:

...sausio 16 d., kai vyko žuvusiųjų laidotuvės, viename iš Garbarskaja gatvės namų prie Katedros aikštės, kažkas iškėlė vėliavas – Lenkijos ir Lietuvos – perrištas juodais kaspinais... Verta tai prisiminti.

¹⁴⁵ Vilkas, L. Dzień Obrońców Wolności i polsko-litewska solidarność. Magazyn Kurier Wileński. 11–17 stycznia 2020 r. Nr. 2.

Vėlesnės vyriausybės nesugebėjo išnaudoti šių taip istoriškai ir mentaliai artimų tautų solidarumo potencialo, jis vis dar išlieka aktualus prie dabartinių geopolitinių iššūkių¹⁴⁵.

Svarbu atsižvelgti į tai, kad „Solidarumas“ Lietuvos spaudoje lenkų kalba buvo dažnai minimas neatsitiktinai, nes sovietmečiu palaikė ryšius su lietuvių disidentais, o vėliau rėmė ir Lietuvos valstybingumo atkūrimą. Šiuo atžvilgiu paminėtinas 2018 m. „Kurier Wileński“ su šios organizacijos atstovu P. Hlebowicziumi paskelbtas dar vienas didelės apimties interviu, kuriame jis prisiminė savo ryšius su Lietuvos laisvės lygos atstovais (Leonardu Vilku, Genute Šakaliene, Antanu Terlecku ir kt.) ir užsiminė apie savo vaidmenį lenkų autonomijos suregulavimo klausimu:

Nuvykome tada į Šalčininkus, pasisakėme griežtai prieš šią komunistinę iniciatyvą, raginame palaikyti nepriklausomą Lietuvą. Stengėmės parodyti, kad Maskva nori tik preteksto intervencijai ir ieško patrankų mėšos. Įtikinėjome, kad lietuviai turi teisę į nepriklausomybę, o Lietuvos lenkams priklausymas Sovietų Sąjungai, tuo labiau dabar, kai Lenkija išsilaisvino iš jos priklausomybės, yra visiškai betikslis ir net žalingas. Minėjome Karabacho ir kitų karštų taškų, kurie tuomet atsirado Sovietų Sąjungos žemėlapyje, pavyzdžius. Nuomonės pasidalijo, bet minėta Ciechanovičiaus idėja nurimo, o dauguma lenkų pasisakė už

*laisvą Lietuvą. Tie, kurie nepasitikėjo per daug lietuviais, dažniausiai nepasisakė prieš – paprasčiausiai susilaikė nuo balsavimo. Visgi lietuvius užgavo, kad tiek nedaug lenkų besąlygiškai palaikė jų Kovo 11-osios siekį*¹⁴⁶.

¹⁴⁶Piotr Hlebowicz: Polacy rozumiełi, że wolność Litwy jest zagrożona. *Kurier Wileński*. 12 marca 2018 r. Nr. 48.

Atliktos kokybinės spaudos turinio analizės duomenys leidžia konstatuoti, kad kitaip nei didžiojoje dalyje lietuvių visuomenės, rusų ir lenkų tautinių mažumų gretose nuo Sąjūdžio įsikūrimo 1988 m. birželį iki visaverčio tarptautinio Lietuvos nepriklausomybės pripažinimo 1991 m. rudenį stigo bendro požiūrio į šio laikotarpio svarbiausius įvykius ir procesus. Tirta nepriklausoma spauda rusų kalba („Vozroždenije“, „Echo Kaunasa“, „Soglasije“, „Kaunas-skij vestnik“) atspindėjo su Sąjūdžiu bendradarbiavusios ir jį palaikiusios rusų inteligentijos, kuri palankiai sutiko pokyčius Sovietų Sąjungoje, rėmė Lietuvos valstybingumo atkūrimą ir rusų tautinės kultūros atgimimą, nuostatas. Kita vertus, iš spaudos tyrimo duomenų atsiskleidžia, kad žymų poveikį Lietuvoje gyvenusių rusų politinėms ir pilietinėms nuostatoms darė įvairių demografinių ir socialinių veiksnių nulemtas šios tautinės grupės nevienalytiškumas, kuris pasireiškė skirtingais požiūriais į Sąjūdžio tikslus ir veiklos pobūdį, rusų socialinės adaptacijos kintančiomis sąlygomis strategijų, santykių su lietuvių dauguma plėtotę, lietuvių kalbos statusą, rusų tautinio identiteto ugdymą ir kitais klausimais. Iš dalies panašios tendencijos atsispindėjo 1989 m. susikūrusios nepriklausomos spaudos lenkų kalba („Znad Wili“ ir „Nasza gazeta“) tekstuose, nors juose dėl lietuvių ir lenkų požiūrių į praeitį ir ateitį nesutapimo buvo skiriama gerokai mažiau santykio su Sąjūdžiu tematikai ir atitinkamai daugiau akcentuojami ryšio su tarpukario Lenkija, lenkų tautinio atgimimo ir lenkų tautinės mažumos teisių (ypač kalbinių ir autonomijos) kompaktiškai gyvenamose teritorijose (Pietryčių Lietuvoje arba Vilniaus krašte) klausimai. Nagrinėtoje spaudoje rusų ir lenkų kalba 1988–1991 m. svarstyta daug apie rusų ir lenkų nerimą dėl pasikeitusio statuso (virsmo tautine mažuma), neapibrėžtos ateities galimai atkurto Lietuvos valstybingumo sąlygomis, lietuviškojo nacionalizmo sklaidos, „svetimųjų“ (pavyzdžiui, okupantų, tuteišių ir pan.) etiketės klijavimo iš lietuvių visuomenės pusės. Neatsitiktinai siekis pabrėžti rusų ir lenkų autochtoniškumą, populiarinti *Lietuvos rusų* ir *Lietuvos lenkų*, o ne *rusų Lietuvoje* ir *lenkų Lietuvoje* vaizdinius, buvo reikšmingas nepriklausomos spaudos rusų ir lenkų kalbomis leidinių turinio akcentas.

Remiantis atliktos kokybinės spaudos turinio analizės duomenimis, taip pat galima konstatuoti, kad atrinktoje tirti spaudoje rusų ir lenkų kalbomis 1988–1991 m. buvo minimi įvairūs su Lietuvos valstybingumo atkūrimo laikotarpiu susiję įvykiai (Sąjūdžio inicijuoti mitingai ir renginiai, Baltijos kelias, Kovo 11-osios akto priėmimas, Medininkų pasienio posto pareigūnų žudynės ir kt.), bet didžiausio atgarsio sulaukė žmonių aukų pareikalavę 1991 m. sausio 13 d. nakties įvykiai prie Vilniaus televizijos bokšto. Šiuo konkrečiu atveju spauda rusų ir lenkų kalbomis demonstravo principingą poziciją, pasmerkdama viešai laikraščių redakcijų, rusų ir lenkų visuomeninių organizacijų (Rusų kultūros centro, Lietuvos lenkų sąjungos, Stačiatikių bažnyčios) vardu Sovietų Sąjungos politinę vadovybę ir kariuomenę dėl agresijos prieš beginklius laisvės gynėjus. Tyrimas atskleidė, kad laikraščiuose rusų kalba dėl šio tragiško įvykio imtasi atriboti rusišką tapatybę nuo sovietinės, dalijamasi užuojautomis ir skausmu su lietuvių tauta, pabrėžiama parama 1990 m. teisėtai išrinktai Lietuvos vyriausybei.

Tuo metu atlikta šiuolaikinės (2018–2021 m.) Lietuvos spaudos rusų ir lenkų kalbomis tekstų kokybinė turinio analizė leidžia teigti, kad su Lietuvos valstybingumo atkūrimo laikotarpiu susijusių įvykių atmintis šiuo metu yra nuosekliau atspindima spaudoje lenkų kalba, kurioje, pavyzdžiui, įvairios lietuvių kovos dėl laisvės su sovietiniu režimu, Kovo 11-oji ir Sausio 13-oji, suvokiamos kaip reikšmingi Lietuvos lenkus ir lietuvius vienijantys istoriniai veiksniai. Spaudoje lenkų kalba („Kurier Wileński“, „Magazyn Kurier Wileński“) pristatomos individualios Lietuvos valstybingumo atkūrimo įvykiuose ir procesuose dalyvavusių lenkų (inteligentų, Kovo 11-osios signatarų, žurnalistų, „Solidarumo“ atstovų) iš Lietuvos ir Lenkijos patirtys. Tuo tarpu spaudoje rusų kalba (Ekspress-nedelia, DELFI, LRT Novosti), stinga pasakojimo apie rusų tautinės mažumos ar konkrečių rusų kilmės asmenybių vaidmenį Lietuvos valstybingumo atkūrimo laikotarpio įvykiuose. Šis vaidmuo prisimenamas fragmentiškai tirti pasirinktų interneto dienraščių publikacijose, kuriose siejamas dažniausiai su Kovo 11-osios ir Sausio 13-osios tematika, Rusų kultūros centro veikla. Tuo tarpu į vyresnio amžiaus skaitytojų kategoriją orientuotuose laikraščiuose rusų kalba vyrauja dabartinės Rusijos istorinis pasakojimas, kvestionuojantis Lietuvos sovietinę okupaciją, Sovietų Sąjungos vyriausybės ir kariuomenės atsakomybę už Sausio 13-osios nakties įvykius, žmonių aukas prie Vilniaus televizijos bokšto. Šiuose leidiniuose

Lietuvos valstybingumo atkūrimo laikotarpis siejamas labiau su
nūdienos socialiniais ir ekonominiais iššūkiais šalies raidai nei su
pasididžiavimu dėl prieš tris dešimtmečius iškovotos laisvės.

IV

Atmintys, pasirinkimai, interpretacijos: Lietuvos rusai ir rusakalbiai

KRISTINA ŠLIAVAITĖ,
MONIKA FRĖJUTĖ-RAKAUSKIENĖ

Šiame monografijos skyriuje analizuojame interviu su tyrimo dalyviais, kurie tapatinasi su rusais ar rusakalbiais Lietuvoje. Rusakalbio kategorija apima plačią tapatybių kategoriją, kurioje rusų kalba matoma kaip leidžianti identifikuotis su šia grupe¹⁴⁷ (Laitin 1998). Analizuojami interviu buvo atlikti skirtingose Lietuvos vietovėse – Vilniuje, Kaune, Visagine, taip pat nuotoliu su tyrimo dalyviais, šiuo metu gyvenančiais užsienyje. Per interviu daugiausia prisimenami įvykiai ir procesai, vykę Vilniuje ar Visagine. Atliekdami tyrimą ieškojome tų tyrimo dalyvių, kurie buvo aktyvūs visuomenininkai, palaikę Lietuvos valstybingumo atkūrimą, tačiau taikėme ir sniego kamuolio atrankos principą, kai vienas tyrimo dalyvis(ė) parekomenduodavo kitą. Nors absoliuti dauguma tyrimo dalyvių buvo aktyvūs visuomenininkai, palaikę Lietuvos valstybingumo atkūrimą, tyrimo dalyvių įsitraukimo pobūdis ir lygmuo į XX a. pab. Lietuvos valstybingumo atkūrimo įvykius buvo įvairus ir mums pavyko užčiuopti skirtingus vertinimus ir perspektyvas. Dauguma tyrimo dalyvių yra žmonės, turintys aukštąjį išsilavinimą, dirbantys(ios) švietimo, kultūros ar techninių mokslų srityse.

Kaip buvo aptarta pirmajame monografijos skyriuje, žvelgiant iš sociologijos, antropologijos perspektyvos, interviu analizė atliekama siekiant suprasti, kaip tyrimo dalyvių pasakojimuose sąveikauja praeitis ir dabartis, kokios atsiskleidžia identifikavimosi tendencijos (Tonkin 1995), tad šioje prieigoje tyrėjams svarbiausia tai, kaip atmintys pasitelkiamos konstruojant tapatybes. Tiriant atmintis svarbu, *kas ir kaip* prisimenama, t. y. tyrėjai pabrėžia, kad gyvenimo istorija yra perkonstruojama įvairiais žmogaus gyvenimo laikotarpiais ir skirtingose situacijose (Connerton 1999; Tonkin 1995). Šia prasme tyrimo dalyvių atmintys svarbios kaip tam tikras kintantis pasakojimas, susijęs su pasakotojo(jos) identiteto konstravimu. Šiame kontekste užmarštys – tai, *kas* neprisimenama, – yra taip pat svarbu kaip ir tai, *kas ir kaip* prisimenama (Connerton 1999, 2008; Tonkin 1995).

Pirmajame poskyryje apžvelgiame, kokie procesai, įvykiai ir veikėjai tyrimo dalyvių dažniausiai minimi interviu kalbant apie Lietuvos valstybingumo atkūrimo laikotarpį. Mums svarbu išsiaiškinti, *kas* atsimenama, *kaip* atsimenama ir *kodėl*. Antrajame poskyryje analizuojame, kaip tyrimo dalyvis(ė) pasakoja apie save ir savo pasirinkimus Lietuvos valstybingumo atkūrimo laikotarpiu, t. y. ar žvelgdamas iš šios dienos perspektyvos, tyrimo dalyvis(ė)

¹⁴⁷Tuo atveju, kai pagrindinė tyrimo dalyvio(ės) bendravimo kalba yra rusų, bet jis(ji) save apibūdina kaip lenką(ę), tai tyrimo dalyvis(ė) laikomas lenku(e).

save konstruoja kaip aktyvų (įsitraukusį) ar pasyvų (likusį nuošalyje) valstybingumo atkūrimo procesų dalyvį ir veikėją ir kokios galimos skirtingų laikysenų interpretacijos (apie gyvenimo istorijų perkonstravimą žr. pvz., Skultans 1998, Šutinienė 2003, 2016 b). Trečiajame poskyryje analizuojame, ar ir kada etniškumas, etnis identitetas tampa svarbus pasakojimuose apie Lietuvos valstybingumo atkūrimą, t. y. kaip tyrimo dalyviai mato tarptautinius santykius ir jų transformacijas žvelgdami iš dabarties.

4.1. Atminčių ir užmarščių kontūrai

Atminties tyrėjai pabrėžia, kad mūsų individualios atmintys susipina su kolektyvinėmis ir kolektyvinė / socialinė atmintis leidžia kontekstualizuoti individualias atmintis, t. y. pasakodami individualias istorijas ir prisiminimus apie tam tikrus istorinius periodus mes siejame jas su platesniu socialiniu kultūriniu kontekstu (Halbwachs 1980; Skultans 1998; Onken 2010). Šia prasme individualios / asmeninės ir kolektyvinės / socialinės atmintys yra labai susipynusios (Halbwachs 1980; Onken 2010). Šiame poskyryje aiškinamės, kaip tie tyrimo dalyviai, kurie per interviu save apibūdino kaip rusus ar rusakalbius, atsimena XX a. pabaigos įvykius, susijusius su Lietuvos nepriklausomybės atkūrimu. Interviu analizėje siekėme identifikuoti dažniausiai minimus įvykius, datas ir pasakojimus apie juos bei apie istorinį laikotarpį, atvedusį į Lietuvos valstybingumo atkūrimą.

Tyrimo medžiagos analizė struktūruojama trimis dalimis. Pirmoje dalyje analizuojame, kokie procesai, transformacijos buvo įvardytos kalbant apie Lietuvos nepriklausomybės atkūrimo laikotarpį. Antroje dalyje analizuojame, kokie įvykiai – nacionaliniu ir vietos lygmenimis – buvo minimi ir kaip apie juos buvo pasakojama. Trečioje dalyje analizuojame, kokie veikėjai – institucijos, organizacijos – matomi kaip svarbūs ir atstovaujantys rusų ir kitų mažumų perspektyvoms minėtu laikotarpiu. Per interviu minėtos temos – svarbiausi įvykiai ir procesai, organizacijos ir institucijos bei individualios patirtys ir atmintys – susijungia į vientisą pasakojimą. Teigiame, jog absoliuti dauguma tyrimo dalyvių konstravo save kaip aktyvius Lietuvos valstybingumo atkūrimo veikėjus, o šiuos istorinius procesus kaip įtraukius ir atvirus įvairių tautybių Lietuvos gyventojams. Kita vertus, per interviu pabrėžiamos ir tam

tikros skirtys, kurios dažniausiai konstruojamos per vertybinius ir socialinius aspektus (pvz., išsilavinimą, profesiją), bet ne pasitelkiant etninę dimensiją.

4.1.1. Procesai

Dauguma tyrimo dalyvių savo pasakojimą konstravo kalbėdami apie visuomeninius procesus, vykusius XX a. pab. Daugumoje interviu buvo minimi šie procesai-transformacijų kryptys: a) visuomenės laisvėjimo, visų pirma siejamo su žodžio laisve, b) socialinis aktyvumas ir bendrumas – susijęs su dalyvavimu socialiniuose kultūriniuose procesuose ir įvairiuose renginiuose, kurie dažnai per interviu apibendrinami vienu žodžiu – mitingai, c) skilimas(ai) ir skirtys – tyrimo dalyviai kalbėdami identifیکavo tam tikrus skirties ir fragmentacijos procesus rusų bendruomenėje ar platesnėje visuomenėje, sąlygotus skirtingų pasirinkimų ir požiūrių į politinius įvykius ir procesus. Žvelgiant iš tyrimo dalyvių, kurių daugelis minėtu istoriniu laikotarpiu buvo aktyvūs veikėjai, perspektyvų Lietuvos nepriklausomybės atkūrimo laikotarpis buvo įtraukus, jungiantis idėjų, lūkesčių pagrindus. Per interviu individualios patirtys siejamos su kolektyvinėmis patirtimis ir kartu konstruojamas bendras pasakojimas (plg. Halbwachs 1980, kt.). Sąjūdžio laikotarpis, Lietuvos valstybingumo atkūrimo procesai siejami su išaugusiu visuomenės aktyvumu ir solidarumu nepriklausomai nuo etniškumo ar kitų socialinių skirčių. Kartu šie pasakojimai patvirtina tyrimo dalyvių sąistymąsi su Lietuvos visuomene ir valstybe.

XX a. devintojo deš. pabaiga tyrimo dalyvių visų pirma siejama su **visuomenės laisvėjimu ir atsiradusia tam tikra žodžio ir asmenine laisve**. Šis laikas priešpastatomas prieš tai buvusiam ir teigiama, kad „visi jau buvo ant ribos“, kad „laukė pokyčių“. Šie pokyčiai Sovietų Sąjungoje siejami su M. Gorbačiovo iniciuota pertvarka, o Lietuvoje – su Sąjūdžio susikūrimu. Pavyzdžiui, kultūros srityje dirbanti penkiasdešimtmetė rusų tautybės moteris Vilniuje kalbėdama apie pertvarkos pradžią, mini tai, kad po ilgo sąstingio prasidėjo gyvenimas, po ilgo socialinio sąstingio – „kažkas gyvo“:

Na, žinoma, klausėmės visų tų suvažiavimų, plenumų. Ten taip pat sakė kalbas ir Sacharovas,...ir šventikai...ten Jakutinas, dar kažkas.

Tai buvo, žinoma, įdomu, kadangi nieko tokio niekada iki tol negirdėjome. Buvo siaubingas sąstingis (rus. был застой жуткий). Buvo tik kažkokie lozungai. O čia kažkas tokio gyvo prasidėjo. Paskui Jelcinas, Gorbačiovas. Na, kažkaip taip <...>Visi laukė permainų visose kryptyse (rus. все ждали перемен во всех отношениях)... ir žodžio laisvės, ir asmens laisvės, ekonominės ir politinės. Visi jau buvo prie ribos (rus. все уже были на грани). Ir vat šis laukimas, mitingai, vat kažkoks toks susijungimas, nuotaikos aikštėse, mane tai įkraudavo (rus. меня это заряжало). Aš nesu minios, susirinkimų, žmonių mėgėja, bet aš eidavau [į mitingus – aut. pastaba] su malonumu, man norėjosi būti su šiais žmonėmis, jausti, dainuoti¹⁴⁸. (Interviu nr. 16, Vilnius, rusė, moteris, švietimo ir kultūros sritis, interviu rusų kalba).

¹⁴⁸Citatos iš interviu rusų kalba išverstos į lietuvių kalbą lauko tyrimo vykdotojų. Jei interviu vyko ne lietuvių kalba, skliaustuose po citatos nurodome, kuria kalba buvo bendrauta.

Penkiasdešimtmetis tyrimo dalyvis Vilniuje šį laikotarpį konsultuoja pasitelkdamas tokius žodžių junginius kaip „didžiuliai pokyčiai“, „lūžis“, „masiniai mitingai“, „esminiai pasikeitimai“, t. y. pasakojant akcentuojami pokyčiai, kaita, susitelkimas:

...didžiuliai pokyčiai bent jau Vilniuje su Sąjūdžiu kas vyko. Vasarą lūžis... visgi mitingų pradžia... masinių mitingų, „Sąjūdžio žinių“ [leidinys – aut. pastaba] platinimas, „Atgimimo“ [leidinys – aut. pastaba] platinimas, kai jau informacija, alternatyva... jau galima buvo kalbėti... ir tos pasekmės jau priklausė nuo didesnių dalykų... ar įvyktų pasikeitimai, sakykim, tas pučas, kuris parodė, ar įvyktų esminiai pasikeitimai Maskvoje ir Vilniuje, bet tas pavojus jautėsi, mes matėme... 1988 metai mitingų pradžia buvo ir policijos daug... ta garsi nuotrauka, kur Katedros aikštėje sustoję MVD [milicininkai – aut. pastaba] su šalmais ir vėliava... Songaila [Komunistų partijos lyderis Lietuvoje XX a. 9-o deš. pabaigoje – aut. pastaba] dar nebuvo nuverstas, kai tą... daug rizikos buvo. Rizikavome ir tas rizikas nusvėrė turbūt kiti dalykai. (Interviu nr. 14, Vilnius, rusas, vyras, aukštasis išsilavinimas, kultūros sritis)

Mokslininkai pabrėžia, kad kalbant apie svarbias patirtis jos atsimenamos referuojant patirtas emocijas, išgyvenimus (Šutinienė 2003: 35). Tyrimo dalyviai savo pasakojimuose apie Lietuvos valstybingumo atkūrimą dažnai pasitelkdavo epitetus įvardyti tam tikroms jausenoms, emocijoms, būsenoms. Per interviu pasikartoja tokie epitetai kaip „entuziastingai“, „permainos“ rodo, jog tyrimo

dalyviai šį laikotarpį konstruoja kaip aktyvų, pozityvų, susijusį su tam tikrais lūžiais ir pokyčiais (plg. Klumbytė 2006: 188):

Gorbačiovo atėjimą aš priėmiau teigiamai... entuziastingai, nes mačiau, kad vyksta permainos, kurios man taip pat patiko. Va šis viešumas, atvirumas, ir ne cenzūra... Aš buvau už šiuos darbus. (Interviu nr. 6, Visaginas, baltarusis, vyras, kultūros sritis, interviu rusų kalba).

Mokslininkai, tiriantys socialinius judėjimus, išskiria įvairius šių judėjimų etapus. Pavyzdžiui, Francesco Alberoni (1984) apibūdina pradinę socialinio / kolektyvinio judėjimo būseną kaip besiformuojančią (angl. *nascent state*), bei kai dalyviams būdingi tam tikri ypatingi nekasdieniai emociniai išgyvenimai (Alberoni 1984). Antropologas Victoras Turneris skiria kasdienybės būseną (angl. *structure*) ir tam tikrą laikinę / liminalinę (angl. *liminality*) visuomenės būseną (lot. *communitas*), kurią sieja su tam tikromis socialinėmis bendrabūvio formomis ir simbolika (Turner 1991). *Communitas* būsenai būdingas bendrumo, grįsto lygybe, akcentavimas, tačiau ši visuomenės būseną nėra nuolatinė ir yra keičiama struktūros (Turner 1991). Tyrimo dalyviai prisimindami Sąjūdžio laikotarpį pabrėždavo bendrumo jausmą, stiprias emocijas, įtrauktį (plg. Klumbytė 2006, 2013). Per interviu apie Sąjūdį ir šį laikmetį minimos tam tikros pakilios ar romantizuotos emocijos, buvimo kartu jausmas, tad tyrimo dalyviai Sąjūdžio laikmetį savo pasakojimuose konstruoja kaip ypatingą, pakylėtą virš kasdienybės laikotarpį. Pavyzdžiui, švietimo srityje dirbusi tyrimo dalyvė Vilniuje būtent romantiniais epitetais apibūdina minėtą istorinį laikotarpį ir savo įtrauktį į procesus:

Aš jaučiau šias romantines nuotaikas. Aš pati buvau įsitraukusi į šias romantines nuotaikas. O apie mitingus <...> Aš noriu pasakyti, kad net mitingai, bendras būvis buvo be jokių abejonių entuziastingas ir pakylėtas. Žinoma, kad taip, Lietuva turėjo būti nepriklausoma. (Interviu nr. 20, Vilnius, moteris, rusė, švietimo sritis, interviu rusų kalba)

Individualaus ir socialinio laisvėjimo tema atsiskleidžia, kai tyrimo dalyviai akcentuoja naujų kultūrinių patirčių galimybes, taip pat socialinį aktyvumą laužant nusistovėjusias normas ir valdžios reikalavimus. Pavyzdžiui, penkiasdešimtmetis tyrimo dalyvis

Vilniuje mini studentų iniciatyvą protestuoti prieš privalomą darbą kolūkiuose. Šis ir kiti pavyzdžiai rodo, kad Sąjūdžio laikotarpis matomas kaip galimybė inicijuoti pokyčius, kaip socialinis laisvėjimas, kuris svarbus tiek kolektyviniui, tiek individualiu lygmeniu. Tyrimo dalyviai asmenines patirtis konkrečiose socialinėse srityse – darbovietėse, studijose, santykiyje su aplinkiniais – sieja su panašiais socialinio laisvėjimo procesais visuomenėje:

...visi pradėjo ragauti tos laisvės. Pradėjome „Hiperbolę“ klausytis, gyvus koncertus... vakarėliai... iš tikrųjų greičiau tas laisvės gūsis atėjo su įvairiomis kultūros ir muzikos formomis. <...> Mes objektyviai įsijungėme į Sąjūdžio grupę, mes pakabinome... tai jau buvo 1988 metų birželis... Akademijoje vyko susirinkimas, bet tai greičiausiai buvo rugsėjo pradžia. Pirmieji mitingai. Mes tokį atsisaukimą padėjome, kad į kolūkius nereikia važiuoti. Pirmą kartą galima buvo protestuoti. Aš kažkaip protestavau tada. Parašėme, kad į kolūkius nevažiuosime, kad laisvės gūsis... Aišku, mus pasikvietė administracija pokalbiui... mes sakėme, kad pakabinome. Taip tyliai leido gyventi toliau. Tada ir kūrėsi Sąjūdžio grupės. (Interviu nr. 14, Vilnius, vyras, rusas, švietimo ir kultūros sritis).

Tyrimo dalyvių pasakojimuose pasikartoja permainų nuojautos apibūdinimas ir įvardijama, kokių būdu jie suprato apie artėjančias permainas visuomenėje ir politinėje sistemoje, pvz., kai sovietinėje spaudoje pradėjo publikuoti uždraustus literatūros kūrinius, gulago literatūrą, istorinius pasakojimus, kurių anksčiau nebūdavo:

O kur aš pajutau, kad čia kažkas rimto... aišku, kad ir vietinėje spaudoje ir toje sąjunginėje, kai pradėjo spausdinti seniau uždraustus literatūros kūrinius, gulago atsiminimus ar tremtinių atsiminimus. Tuometinės „Vakarinės naujienos“ pradėjo spausdinti, tai ten iš didžiųjų kunigaikščių laikų pradedant nuo Mindaugo... kažkas panašaus, kas buvo prie Laptėvų jūros... tokių atsiminimų. Kažkas pajudėjo, kas liečia tik praeitį. (Interviu nr. 1, Vilnius, rusas, vyras, aukštasis išsilavinimas, švietimo ir kultūros sritis).

Neringa Klumbytė siūlo terminą „kritinis pilietiškumas“ kalbėdama apie sovietinės ekonomikos trūkumų kritiką, išreikštą

skaitytojų laiškuose sovietmečiu leistam satyros žurnalui „Šluota“ (Klumbytė 2017 b: 71). Klumbytė „kritinį pilietiškumą“ apibūdina kaip toleruojamą sovietinės valdžios, t. y. kritiškumą, leidžiamą tam tikromis temomis ir formomis (Klumbytė 2017 b: 44). Mūsų tyrimo dalyviai per interviu taip pat minėjo tam tikras iniciatyvas, interpretacijas, kurios buvo pasitelkiamos išreikšti pozicijų leistiniais būdais. Pavyzdžiui, tyrimo dalyvė prisimena, kaip XX a. pabaigoje jos darbovietėje vyko aktyvus visuomeninis gyvenimas, žmonės buvo įsitraukę į iniciatyvas ir Lietuvos nepriklausomybės atkūrimo palaikymo veiklas, pabrėžiamas dalyvavimas ir įtrauktis. Tyrimo dalyvė prisimena, kaip darbuotojai rašė M. Gorbačiovui ir siuntė į Maskvą telegramą, kurioje išreiškė savo palaikymą Sąjūdžiui ir jo idėjoms. Šie prisiminimai atskleidžia tam tikrą socialinę mobilizaciją ir kartu siekį išreikšti pozicijų pasitelkiant turimus poveikio instrumentus:

Laisvos minties galimybė... jau pajuto. Buvo fakultete susirinkimas, kur parašėme telegramą Gorbačiovui. Atsimenu, kad aš net tekstą rašiau <...> pilna salė žmonių. Mes pasirašėme visi. Mes siuntėme Gorbačiovui, tai čia perestroikos laiku buvo. <...> Darbuotojai siuntė telegramą palaikyti... t. y. palaikyti Sąjūdį ir prieš Gorbačiovą. Žinote, tais laikais aš ir mano draugės kalbėjome pastoviai apie tai. <...> Darbe kalbėjome, kalbėjome visą laiką. Buvo palaikymas, atviras dalyvavimas. (Interviu nr. 22, Vilnius / Kaunas¹⁴⁹, moteris, tautinių mažumų atstovė, švietimo sritis).

¹⁴⁹Šiuo atveju interviu atliktas Kaune, tačiau tyrimo dalyvė per interviu kalba apie įvairias Lietuvos vietas, taip pat ir Vilnių.

Panašus alternatyvių nuomonę leidžiantis išreikšti instrumentas galėjo būti ir Sovietų Sąjungos teisinių dokumentų citavimas: pavyzdžiui, tyrimo dalyvė iš Vilniaus prisimena, kad kalbėdama apie Lietuvos nepriklausomybės siekį ar žmogaus teises, pasitelkdavo Sovietų Sąjungos Konstituciją:

Visų pirma, aš cituodavau keletą Sovietų Sąjungos konstitucijos straipsnių, kad kiekviena respublika turi teisę atsiskirti. Ten buvo tai užrašyta. Tai kodėl gi ne? <...> Aš visada tai kalbėjau. Aš dar citavau straipsnį apie sąžinės ir tikėjimo laisvę. (Interviu nr. 16, Vilnius, moteris, rusė, kultūros srities darbuotoja, interviu rusų kalba).

Asmeniniai pasirinkimai buvo svarbūs ir galėjo turėti lemiamą reikšmę konkretaus žmogaus ateičiai, tačiau šie pasirinkimai suprantami tiek kaip socialinės kaitos rezultatas, tiek kaip variklis. Šie pasakojimai dar kartą patvirtina, kad individualios / asmeninės atmintys konstruojamos sąsajoje su platesniais socialiniais procesais, t. y. per asmenines patirtis užčiuopiami platesni socialiniai procesai (plg. Halbwachs 1980; Pettai 2011). Pavyzdžiui, tyrimo dalyvis pasakoja apie tai, kaip konkrečiame socialiniame kontekste vyko socialinis laisvėjimas, kito nerašytos elgesio normos:

TSKP dėstė toks atviras žmogus <...> Studentai kai kurie drąsesnius užduodavo klausimus... ar tikrai tada Aukščiausiosios Tarybos nariai... komunistai skaitė sakykim, Markso „Kapitalą“ – abejojome, taip girdėjome. Tai buvo drąsu ir pats dėstytojas buvo nustebęs, kad jo studentai taip pradeda praktiškai atakuoti tokiais klausimais. Anksčiau to taisyklės nerašytos neleisdavo. O dabar tu gauni ir jie nemoka reaguoti. Tas pats klausimas metamas auditorijoje tarp studentų keldavo tokią nuostabą... keisdavo truputį atmosferą. (Interviu nr. 14 Vilnius, vyras, rusas, švietimo ir kultūros sritis)

Daugumoje interviu pasikartoja pasakojimai **apie tuo metu dominavusį bendrumą – jausmą, kad priklausai didesniai kolektyviniam vienetai, solidarumą, pojūtį, kad dalyvauji istoriniuose įvykiuose** (plg. Klumbytė 2006, 2013). Mokslininkai, analizavę socialinius / kolektyvinius judėjimus, kalba apie pradinį tokių judėjimų etapą kaip esminę (angl. *fundamental*) patirtį ir sieja su nekasdiene būseną (Alberoni 1984). Panašiai struktūruojami tyrimo dalyvių pasakojimai – akcentuojamas bendrumas, procesų reikšmingumas. Pavyzdžiui, tyrimo dalyvis pasakoja, kad Sąjūdžio laikotarpiui būdinga kitokia kasdienybė, t. y. gyvenimas vyksta kitaip:

Ir šia prasme iš tikrųjų Sąjūdis atneša visiškai kitus standartus ir kasdienybės suvokimą. <...> man buvo įdomu, nes istorija vyksta už lango čia ir dabar. Jau gyvas istorijos supratimas, tu laikraščiuose matai, bet gali suvokti tai, kas vyksta visoje buvusioje Sovietų Sąjungoje Latvijoje, Estijoje ir čia pulsuoja ir mes esame to pulso dalis... ko dabar šito jausmo nėra dėl įvairių priežasčių. Tada bent atrodė, kad mes dalyvaujame kažkame svarbiame ir mūsų dalyvavimas yra reikšmingas ir svarbus. (Interviu nr. 14, Vilnius, vyras, rusas, švietimo ir kultūros sritis)

Sąjūdžio judėjimo pradžia tyrimo dalyvių apibūdinama kaip jungianti didelę dalį visuomenės, kai buvo atrastas idėjų bendrumas laisvėjimo ir permainų siekio pagrindu. Ne viename interviu tyrimo dalyvis(ė) pabrėžė, kad šiuo laikotarpiu etniškumas nebuvo svarbus, jog dalyvavo visi, ką vienijo Sąjūdžio idėjos. Kartu per interviu pabrėžiama ir įtrauktis: visuomenės solidarumas, lygybė, t. y. toks bendrabūvis, kai etniniai skirtumai nėra tokie svarbūs:

...ir žinokite, sakau, pats fainiausias momentas buvo tie Sąjūdžio mitingai Vingio parke... o Jėzau, kaip buvo gera. Tuomet niekas nežiūrėjo, ar tu rusas, ar tu lietuvis, ar tu lenkas. Susikibę rankomis visi dainavome. Jeigu kai kurie rusai būtų nuėję ir patektų į tą atmosferą, kuri tokia svaiginanti, tokia euforijos... gal jie kitaip žiūrėtų. (Interviu nr. 12 Vilnius, moteris, rusė, kultūros sritis).

Bendri siekiai atsiskleidžia ir pasakojant apie religinių lyderių vaidmenį kovoje su sovietų valdžia. Pavyzdžiui, tyrimo dalyvė Vilniuje akcentuoja stačiatikių bažnyčios lyderio vaidmenį vienijant visuomenę ir rusakalbę religingą jos dalį kovoje su sovietine valdžia:

Netgi mūsų bažnyčios vadovas (rus. Владыка) tuometinis Chri-zostomas taip pat kalbėjo televizijos laidoje. Ir kaip tik žiema 1991 m., nuo 1990 iki 1991 kažkur nuolatos kalbėjo televizijos laidoje, aš tai pamenu. Ir jis būtent kalbėjo apie tai, kad reikia susivienyti (rus. сплотиться), reikia būti drauge ir reikia kartu priešintis tam blogiui [sovietų valdžiai – aut. pastaba] ir kad nebūtų prievartos, kraujo praliejimo. Jis apie tai daug kalbėjo (Interviu nr. 16, Vilnius, moteris, rusė, interviu rusų kalba).

Nors ir pabrėžiamas visuomenės bendrumas, kuriamas bendrų siekių ir pasipriešinimo sovietų valdžiai, tačiau sykiu etninė tapatybė – rusiškumas nėra suprantama kaip pamirština – priešingai, kultūrinė etninė tapatybė vertinama kaip puoselėtina ir kaip ta erdvė, kurioje saugiai ir be politinių aspektų gali reikštis etnis ir kultūrinis identitetas:

Ir reikėjo įrodinėti žmonėms, kad iš tiesų... ir tuometiniai ir šandieniniai mano įsitikinimai, kad iš bet kurios tautinės kultūros bendras stuburas yra būtent kultūra, kalba, palaikymas tų tradicijų. Ne tik

palaikymas, bet ir vystymasis, be abejo, jei yra tokia galimybė. (Interviu nr. 4, Vilnius, rusė, moteris, švietimo ir kultūros sritis, interviu rusų kalba).

Sąjūdžio laikotarpis konstruojamas kaip kuriantis bendrumą, solidarumą vertybiniu požiūriu, kai šis solidarumas nuneigė daugybę socialinių, etninių skirčių – „visi laukė permainų“. Tyrimo dalyviai dažnai konstruodavo save kaip platesnio visuomeninio darinio dalelę, kai kiekvieno individualus įnašas yra reikšmingas ir būtinas konkrečiu momentu, t. y. prisiminimuose atsiskleidžia pilietiškumas, pilietinių iniciatyvų svarba:

Tyrimo dalyvė: visų pirma, tą dieną, kada buvo puolama televizija, ir televizija persikraustė į Kauną, suprantama, aš nulėčiau versti naktį, nes pamačiau, kad NN nesusitvarko su viskuo <...> Aš ketvirtą valandą paėmiau taksi, nulėčiau į televiziją, prisistačiau, nors jau žinojo, kad aš šiek tiek dalyvavau visur, prieš tai turėjau sinchroninio vertimo patirtį <...> Matau, kad čia reikia mano patirčių. Nulėčiau į televiziją ir verčiau nuo 4 ryto turbūt iki 12 valandos. Pirmas toks tarpas. Interviuotoja: Į rusų kalbą? Tyrimo dalyvė: Į rusų kalbą. Tada iš karto vertimas ėjo į rusų kalbą. Po to išėjau, atsimenu. Taip ryškiai prisimenu, kad išėjau iš televizijos ir visur bažnyčių varpai skambėjo. (Interviu nr. 22, Vilnius / Kaunas, moteris, tautinių mažumų atstovė).

Visagine, t. y. aplinkoje, kurioje dominavo rusų kultūra ir kalba, lietuvių tautybės tyrimo dalyviai lietuviškumą supranta kaip tam tikrą stigmą, o daugelyje interviu konstruojamas tam tikras visuomenės bendrumas turėtų būti vertinamas kontekstualizuotai ir priklausomai nuo to, kokiam socialiniame kontekste ir iš kieno žiūros taško yra matomas. Lietuvių tautybės tyrimo dalyviai Visagine kalbėdami apie Lietuvos valstybingumo atkūrimo laikotarpį minėjo tam tikras etnines tapatybe grįstas skirtis, kai lietuviškumas galėjo sąlygoti ir tam tikrą atskirtį to meto Visagino bendruomenėje:

Turėjo būti rinkimai į vietinę tarybą ir į rajono tarybą, nes mes dar tada įgalinai priklausėme. Staiga <...> man skambina ir sako: „NN [vardas – aut. pastaba] mums atnešė sąrašą žmonių, už kuriuos negalima balsuoti per rinkimus, ir jūs pirma esate įrašyta. Ką man daryti?“ Aš sakau: „Taigi tu negali to sąrašo nukabinti.“ Jinai: „Negaliu, nes mane iš darbo atleis.“ Sakau: „Palik tą sąrašą, tegu kabo. Jeigu tavęs

paklaus, ar pažįsti mane, tai gali pasakyti, kad aš nesu baisuoklis.“
(Interviu nr. 1, Visaginas, moteris, lietuvių, švietimo sritis).

Visagine užfiksuoti lietuvių tautybės gyventojų prisiminimai kai kuriais atvejais kontrastuoja su rusų tautybės gyventojų prisiminimais apie Lietuvos valstybės atkūrimo laikotarpį. Dažnai lietuvis(ė) tyrimo dalyvis(ė) per interviu pabrėžia žymiai didesnę lietuvių tautybės miesto gyventojų dalyvavimą Sąjūdžio veiklose ir istoriniuose įvykiuose nei kad kitų tautybių miesto gyventojų. Kita vertus, prisimenama, kad ir tuometinio Sniečkaus, vėliau Visagino, gyventojai dalyvavo Sąjūdžio veikloje ir važiavo į pirmus Sąjūdžio suvažiavimus bei dalyvavo visose organizuotose akcijose:

Tai prie tų įtampos metų. Aš atsimenu, kai aš atėjau į darbą sausio 13-ąją ir mes su tuo NN [pavardė – aut. pastaba] atsisėdome kabinete ir verkėme, kaip taip gali būti, kad tankiai šaudytų žmones? Dar prisidėjo lietuviška mokykla. Mes nuėjome prie savivaldybės... dar tada buvo Vykdomasis komitetas, mingavome. Visur Lietuvoje vakare vyks ta mingai, laužai, o pas mus nieko. Mes išreikalavome iš Vykdomojo komiteto pirmininko NN [pavardė – aut. pastaba], kad suorganizuotų ir vakare... draugė pasiūlo lietuvišką vėliavą. Mes su ta vėliava su juodu kaspinu. <...> Vieni atėjo dėl įdomumo pažiūrėti, nes nesuprato, kas čia vyksta, o lietuviška mokykla buvo visa, vaikus suvedė.
(Interviu nr. 1, Visaginas, moteris, lietuvių, švietimo sritis).

Kita vertus, vertybinių pagrindų formavosi skirtys: aktyvūs to meto dalyviai tą metą prisimena ir kaip tam tikrą **rusų bendruomenės skilimą**. Tyrimo dalyviai teigia, kad rusų bendruomenėje buvo įvairių pasirinkimų ir perspektyvų Lietuvos nepriklausomybės atkūrimo atžvilgiu, tačiau dažnai šios skirtys visų pirma matomos kaip sąlygotos socialinių charakteristikų (patirčių, išsilavinimo, įtraukties į visuomeninį gyvenimą), o ne etniškumo. Pavyzdžiui, per interviu pasakojant apie tam tikrą fragmentaciją Vilniaus rusų bendruomenėje, prisimenamas dabartiniame Vilniaus senajame teatre (buvęs Lietuvos rusų dramos teatras) vykęs visuomeninis susirinkimas, kurį organizavo Rusų kultūros centras. Per šį susirinkimą išsiskyrė bendratautiečių nuomonės: tyrimo dalyvė vienus iš susirinkusiųjų apibūdina kaip Sąjūdžio idėjų sekėjus, tačiau kitus kaip žmones, nesupratusius Sąjūdžio idėjų, nemokančius lietuvių kalbos, neintegruotus ir esančius kitoje barikadų pusėje. Kartu tie,

kurie aktyviai palaikė Sąjūdį ir Lietuvos nepriklausomybę, apibūdina-
dami kaip rusų bendruomenės mažuma:

*Aš atsimenu. Čia buvo susitikimas Rusų dramos teatre. Rusų kultūros centras bandė padaryti rusų Sąjūdžiui tokią paramą <...>. Kodėl tuo metu Rusų dramos teatre? Todėl kad NN ir NN jie buvo Sąjūdžio... neat-
simenu... ar tarybos nariais <...>. Vienu žodžiu, jie priklausė jau bran-
duoliui. <...> Kai tik pradėjo jie kalbėti apie tai, kad mūsų tauta siekia
nepriklausomybės ir mes turime ją palaikyti, tai Ivanovas ir visa ta šu-
tvė, nes ten buvo baisūs žmonės, mums atrodė klaikiai. Gal jie papras-
čiausiai nesuprato, gal tas kalbos barjeras. <...> Na, ir vienu žodžiu, jis
išvedė... ten vyko toks apsižodžiavimas ir viskas... ir skilo... Aš sakiau,
kad taip ir bus. <...> Bet visumoje mes negalime pasakyti, kiek palaikė
mūsų tas idėjas. Aš visada jaučiu, kad mes mažuma. Mes mažuma,
bet tuo metu buvo labai geri santykiai su lietuviais... suprantate <...>
(Interviu nr. 12, Vilnius, moteris, rusė).*

Panašiai skirtys konstruojamos ir kituose interviu: pabrėžiama,
kad buvo skirtingos perspektyvos ir reakcijos, kurios varijavo nuo
aktyvaus palaikymo iki pasipriešinimo:

*Buvo žmonių, kurie kategoriškai negalėjo to priimti, negalėjo to su-
prasti ir taip toliau. Buvo tokių žmonių. Dauguma prisitaikydavo... ku-
rie buvo aplink mane, jie man padėdavo ir mes kartu darydavome
kokius nors dalykus.*

*(Interviu nr. 5, Vilnius, rusė, iš mišrios šeimos, moteris, interviu
rusų kalba).*

Skirtys suprantamos kaip sąlygotos ne tiek etniškumo – rusas
ar rusakalbis – o socialinių aspektų, tokių kaip išsilavinimas, uži-
mamos pareigos, kalbos barjeras. Pavyzdžiui, tyrimo dalyvis Visa-
gine to meto nuomonių skirtumus sieja su tuo metu užimamomis
pareigomis ir įsitraukimu į partinę veiklą, o ne su etniškumu: tie,
kurie užėmė aukštas pareigas sovietinėse struktūrose ar ideologi-
jos propaguotojai prisimenami kaip grupės, kurios arba išvyko iš
Lietuvos, arba veikė prieš Lietuvos valstybingumo atkūrimą. Tyri-
mo dalyvio teigimu:

*...skirtingos socialinės grupės skirtingai reagavo, tačiau bendrą ten-
denciją labai gerai formavo Sąjūdžio žmonės <...> Taigi tie vadovai*

iš vakarų statybų padalinio [Sovietų Sąjungos institucija, koordinuojanti svarbių objektų statybas – aut. pastaba], kurie užėmė pareigas, pavyzdžiui, poskyrio vadovas, statybų vadovas... Jiems, aišku, čia nebesiklostė karjera, statyti nebebuvo ko, tad dėl savo profesinio pritaikomumo jie išvyko į statybas į Voronežo sritį. Po toėjo partinės nomenklatūros (rus. партийных функционеров) sluoksnis. Partinė nomenklatūra, aišku, kad audrino žmonės – „valio, mes Sovietų Sąjungoje. Mes turime gyventi Lietuvoje, bet Sovietų Sąjungoje“ <...> Socialinių sluoksnių apačioje buvo elektrikai, montuotojai, darbininkai. Jiems buvo tas pats, kur <...> Tad grupės, kurios čia buvo, pasiskirstė kaip negalintys susimaišyti skysčiai: žibalas su vandeniu nesusimaišo (rus. керосин с водой не смешивается). (Interviu nr. 18, Visaginas, tautinių mažumų atstovas, vyras, interviu rusų kalba).

Atliekant tyrimą buvo keletas interviu su lietuvių tapatybės tyrimo dalyviais, kurie kalbėdami taip pat konstruoja tam tikras skirtis, grįstas vertybinėmis nuostatomis, pavyzdžiui, tarp „naujųjų“ ir „senųjų“ komjaunuolių arba pertvarkos rėmėjų ir komunistų: pavyzdžiui, tyrimo dalyvio Kaune teigimu, „tai skilo į tuos pažangiečius perestroikininkus ir senuosius komunistus“. Keletas tyrimo dalyvių savo vaidmenį analizuojamuoju laikotarpiu vertino kaip tam tikro mediatoriaus, siekiančio suartinti susipriešinusias grupes – tiek rusų bendruomenėje, tiek rusus ir lietuvius. Konstruodami šiuos procesus retrospektyviai, tyrimo dalyviai savo etniškumą – rusiškumą – supranta kaip svarbų tapatybės elementą, kuris įgalintų dialogą tarp skirtingas perspektyvas turinčių rusų bendruomenės narių. Vyresnės kartos tyrimo dalyvis teigia, kad šias skirtis ir nuomonių skirtumus sąlygojo išsilavinimas, o per interviu pačias karščiausias diskusijas ir skirtis įvardija kaip buvusias mokyklose rusų mokomąją kalbą. Tyrimo dalyvio teigimu, šiose situacijose ypač svarbus buvo mediatorių vaidmuo, kurį jis apibūdina kaip „uždavinį nuraminti“:

Tikslas buvo nuraminti (rus. задача была успокаивать). Aš manau, kad daug mano bendražygių būtent dėl to turi būti man dėkingi. Aš atvažiuodavau į pačius karščiausias taškus ir tiesiog kalbėdavau si. Taigi aš puikiai suprantu, kad šie žmonės kenčia dėl nekultūringumo (rus. страдают от бескультурья), dėl savo aplinkos, kuri dar blogesnė nei jie patys ir apskritai rusų literatūroje tai vadinama

tamosos karalyste (rus. темное царство). Mano tikslas buvo padaryti taip, kad šie tamsūs instinktai kuo mažiau reikštųsi išorėje. Ir aš manau, kad apskritai, man tai pavyko <...> Manęs niekas niekur nesiuntė. Tiesa ta, jog tai išties buvo liaudies judėjimas. <...> Mes žinojome, kas vyko ne tik rusų mokykloje, tačiau Visagine [Sniečkujė - aut. pastaba] <...> Aš manau, kad tai buvo pats laimingiausias laikotarpis mano gyvenime. Nieko panašaus daugiau nesu patyręs. (Interviu nr. 13 Vilnius, rusas, vyras, kultūros sritis, interviu rusų kalba).

Sąjūdžio laikotarpiu leistas „Atgimimo“ atitikmuo rusų kalba buvo pavadintas „Soglasije“ ir tyrimo dalyvė šį sprendimą retrospektyviai interpretuoja kaip sąlygotą būtinumo ieškoti sąveikos tarp lietuvių ir rusų, užkirsti kelią konfliktams. Svarbu tai, kad per interviu dažnai pabrėžiamas tam tikras platesnis sąveikos laukas: kuriant progresyvius leidinius dalyvavo ne tik Lietuvos, bet ir Rusijos bei kitų Sovietų Sąjungos respublikų disidentai, aktyvūs žmonės. Tačiau įtrauktis ir dalyvavimas matomi kaip sąlygoti ne etniškumo, o pilietinių ir žmogiškų vertybių. Šia prasme per interviu etniškumas konstruojamas skirtingai: iš vienos pusės, kvestionuojama etninės tapatybės svarba įsitraukiant ir dalyvaujant visuomenės laisvėjimo ir Lietuvos nepriklausomybės atkūrimo procesuose ir pabrėžiama vertybiniai pasirinkimai. Kita vertus, etniškumas vertinamas kaip galintis sąlygoti konfliktus ir įtampas ir siekiama tai valdyti:

Aš maniau, kad tai labai svarbu. Kodėl svarbu? Todėl, kad rusų buvo mažai Lietuvoje, maždaug 6 procentai, bet vis dėlto buvo ir svarbu buvo, kad nekiltų kažkokio nors priešiško tarp rusų ir lietuvių. Mes pradėjome versti iš lietuvių kalbos, vėliau ėmėme leisti „Soglasije“ (rus. Сogласие), nes ten reikėjo labiau orientuotis į rusišką mentalitetą. Tuo momentu buvo įdomu, daugelis demokratų iš Rusijos taip pat ėmė atvažiuoti pas mus ir jie rašė mūsų laikraštyje ir atvažiuodavo... ir mes ėmėme platinti tą laikraštį Rusijoje taip pat. Mūsų buvo didelis tiražas. Siūdavome, žmonės netgi pirkdavo laikraštį ir t. t. Tai buvo toks momentas. Na, žinoma, dalyvavome visuose įvykiuose. Daug buvo įvairių įvykių. (Interviu nr. 5, Vilnius, rusė, iš mišrios šeimos, moteris, interviu rusų kalba).

Kaip svarbus skirčių rodiklis ir pasekmė interviu įvardijami emigraciniai procesai Lietuvai atkūrus nepriklausomybę. Emigracija

šiuo atveju matoma kaip tam tikra strategija tų žmonių, kurie turėjo rezervuotą ar neigiamą požiūrį į tuo metu vykčius procesus:

Na, labai daug mitingų buvo. Daug žmonių ir visada atsiranda žmonių, kurie bijo, kurie nebijo... rusų žmonės, kurie išbėgo į Rusiją, vėliau grįžo. Kaip aš sakau, geriausia priemonė nuo nostalgijos – tai nuvažiuoti į gimtinę. Tai aš sakau. Beje, padeda. (Interviu nr. 5, Vilnius, rusė, iš mišrios šeimos, moteris, interviu rusų kalba).

Daugelyje interviu prisimenami ekonominiai sunkumai, buvę atkūrus Lietuvos nepriklausomybę ir išėjus iš Sovietų Sąjungos. Ekonominiai pokyčiai identifikuojami kaip paveikę asmenis, šeimas, bendruomenes. Šis periodas interviu konstruojamas kaip priešingas Sąjūdžio pradžioje buvusiam emociniam pakilimui, bendrumui: akcentuojamos individualios ekonominio išgyvenimo strategijos. Pavyzdžiui, penkiasdešimtmetė moteris ilgus metus dirbusi kultūros ir švietimo srityje prisimena, kaip ekonominio nuosmukio ir nedarbo laikotarpiu šeima ieškojo įvairių būdų išgyventi:

Na sulaukėme mes permainų ir tada prasidėjo toks kasdienis gyvenimas, valstybė, vyriausybė, pas juos savos problemos, vienos problemos. Žiema, šalta, drėgna, alkana. Sienos dar buvo atidarytos. Iš Baltarusijos į turgų atveždavo kažkokias pakuotes mėsos, grietinę stiklainiuose, kažkokį sūrį, kuris į sūrį nepanašus. (Interviu nr. 16, Vilnius, moteris, rusė, kultūros ir švietimo sritis).

Per interviu visuomenėje vykstantys ekonominiai, socialiniai, kultūriniai procesai susiejami su miestuose kintančiomis erdvėmis, kurios nupasakojamos kaip ekonominio nestabilumo atspindys: pavyzdžiui, kaip nešvarios vietos, kuriose žmonės priversti parduoti įvairius daiktus (plg. Halbwachs 1980). Kita vertus, šie pasakojimai siejami su kasdienybės periodu,ėjusiu po politinio visuomeninio pakilimo, atvedusio į Lietuvos nepriklausomybę (plg. Turner 1991). Interviu analizė atskleidė, kad tyrimo dalyviai kalbėdami apie Sąjūdžio laikotarpį ir Lietuvos valstybingumo atkūrimo procesus minėdavo pakilimą, o vėliau – grįžimą į kasdienybę (plg. Klumbytė 2006, 2013). Mūsų monografijos atveju svarbu tai, kaip tam tikros etninės grupės nariai, aktyvūs to meto įvykių dalyviai iš šiandienos konstruoja minėtą laikotarpį. Dominuoja pasakojimas,

kai pabrėžiamos jungtys ir bendrumas, kuriamas idėjų, vertybių, išsilavinimo, o etniškumas tampa antriniu kriterijumi, sąlygojančiu įsitraukimą į judėjimą(us) (pertvarkos ir Sąjūdžio). Kita vertus, pabrėžiamos rusų ir rusakalbių bendruomenėje egzistavusios skirtys, kurios matomos kaip sąlygotos labiau socialinių, bet ne etninių aspektų.

4.1.2. Įvykiai

Šioje dalyje analizuojame, kokie įvykiai per interviu dažniausiai buvo įvardijami skirtingose vietovėse (Vilniuje ir Visagine) kalbant apie Lietuvos valstybingumo atkūrimo periodą. Autorės vadovaujasi atminties tyrinėtojų nuostatomis, kad tai, kas pamirštama, tiek pat svarbu kaip ir tai, kas prisimenama, nes atmintis yra selektyvi (Tonkin 1995, Connerton 2008, Šutinienė 2003; kt.). Pasakojimus traktuojame ne kaip objektyvias istorinių įvykių rekonstrukcijas, o kaip susijusius su pasakotojo(os) dabartimi ir tapatybe, tad svarbūs ne tik minimi ar pamirštami įvykiai ir datos, bet ir tai, kaip jie prisimenami ir kokio pobūdžio sąistymasis su Lietuvos visuomene konstruojamas per interviu. Eva-Clarita Pettai akcentuoja, kad būtini tyrimai siekiant išsiaiškinti, kokios atmintys konstruojamos žmonių lygmeniu, t. y. „iš apačios“ ir kaip jos sąveikauja su dominuojančiu diskursu (Pettai 2011: 3–4). Tad šios monografijos autoriams svarbu išsiaiškinti, ar ir kokios datos ir įvykiai, siejami su Lietuvos valstybingumo atkūrimo procesu / laikotarpiu, įvardijami per interviu ir kaip apie šiuos įvykius pasakojama. Interviu metu tyrimo dalyviai dažnai prisimindavo dalyvavimą tokiuose visuomenę vienijančiuose renginiuose kaip mitingai, Baltijos kelias, tačiau dažniausiai ir detaliesiai pasakojo apie Lietuvos Nepriklausomybės paskelbimą 1990 m. kovo 11 d. ir tragiškus 1991 m. sausio 13 d. įvykius.

Lietuvos Nepriklausomybės paskelbimas 1990 m. kovo 11 d. vienas dažniausiai interviu minimų įvykių. Pasakojant apie šią datą susipina kolektyvinė ir individuali atmintys (plg. Halbwachs 1980). Tyrimo dalyviai detalai prisimindavo, kokiose situacijose jie buvo prieš daugiau nei trisdešimt metų kai išgirdo apie Lietuvos nepriklausomybės atkūrimo paskelbimą ir kokios emocijos juos

lydėjo tuo metu. Dažniausiai per interviu prisimenamos pakilios, nekasdienės, nepamiršamos emocijos, o pats nepriklausomybės paskelbimas vertinamas kaip istorinis sprendimas:

Atsimenu tik tiek, kad aš važiauvau Kaune. <...> Aš atsimenu, kad visas autobusas, mes vakare važiovome, autobusas iš Kauno buvo pilnas, mes girdėjome, kaip eina balsavimas. Reiškia, transliavo tą balsavimą ir buvo tokia mirtina tylą. Visi laukė. Nu, ką... sulaukėme, bet mes jau buvome įsitikinę, kas bus. Mes buvome Sąjūdyje.... (Interviu nr. 12, Vilnius, rusė, moteris, kultūros sritis).

Staiga, kažkokių momentu Landsbergis pasiūlė „mes išeiname iš Sovietų Sąjungos“. Mes buvome pirmi, kas tai pasakė. Ir štai ši Landsbergio drąsa brangiai kainuoja (rus. дорого стоит). Aš manau, kad jį reikia sugretinti su šventaisiais (rus. возвести в ранг святых), nes turėti tokią drąsą šioje šalyje, kur visada visko bijodavo. Kaip bebūtų, bet tai smegenyse visada buvo (rus. в мозгу всегда сидело). Tai brangiai kainuoja. Tai buvo toks momentas, kai jis pasakė „ponios išeina“ (rus. дамы выходят). Na, prasidėjo mitingai, daug mitingų ir panašiai. Tai buvo istoriniai laikai. Iš vienos pusės, baisus laikas, nes pirmiausia Lietuvoje buvo sovietų kariuomenė, stovėjo karinės bazės ir visa kita. (Interviu nr. 5, Vilnius, rusė, iš mišrios šeimos, moteris, interviu rusų kalba).

Tyrimo dalyvė kalba ne tik apie pakilimo jausmą, entuziazmą, tačiau ir apie tam tikrą netikrumą dėl ateities, tad šiame interviu pakilimo ir netikrumo jausmai konstruojami kaip sumišę, susipynę:

Aš noriu pasakyti, kad net mitingai...bendras jausmas be abejonių buvo entuziastingas ir be abejonių pakilus ir be abejonių taip, Lietuva turi būti nepriklausoma. Interviuotoja: Jūs buvote už Lietuvos nepriklausomybę? Tyrimo dalyvė: Be abejonių. Tai be abejonių. Bet žinote, buvo kažkoks susirūpinimas. Interviuotoja: Kokio pobūdžio? Tyrimo dalyvė: Jis buvo labai neaiškus (rus. смутные). Kaip pavyks, kad atsiskirs, Lietuva bus nepriklausoma. Buvo pojūtis to, kad ar bus viskas taip romantiška kaip įsivaizduojame. (Interviu nr. 20, Vilnius, moteris, rusė, švietimo sritis, interviu rusų kalba).

Kalbant apie Lietuvos nepriklausomybės paskelbimą, per interviu reflektuojamos ir skirtingos visuomenės grupių pozicijos dėl nepriklausomybės paskelbimo, tam tikras kai kurių grupių nepasitikėjimas ir netikrumas dėl ateities. Žvelgiant iš dabarties pozicijos, šios skirtys tyrimo dalyvių siejamos su Lietuvos istorijos (ne)išmanymu, kalbiniu barjeru, t. y. aiškinamos kaip nulemtos nepakankamos kultūrinės integracijos į Lietuvos tuometinę visuomenę. Šios interpretacijos rodo, kad kalbėdami pašnekovai siekia paaiškinti kai kurių visuomenės narių ir bendrataučių nesupratimą, nepalaimą, kartu dar kartą akcentuodami savo, kaip stovėjusių ir stovinčių už Lietuvos nepriklausomybės idėją, poziciją:

Interviuotoja: Aš norėjau paklausti apie praeitį. Kai paskelbė Lietuvos nepriklausomybę, kaip jūs reagavote? Gal atsimenate? Tyrimo dalyvė: Labai aiškiai. Kažkas džiaugėsi, kažkas šaipėsi, skirtingi žmonės skirtingai priėmė. Vat dabar, praėjus tiek metų, jau visas matosi kitaip. Dabar net juokinga. Labai daug žmonių nepasitikėjo šiuo sprendimu. Aš negalėčiau sakyti, kad Visagine visi tiesiog šaukė „valio“. Visagine tokių, kurie suprato šio sprendimo reikalingumą, palaikė, buvo nedaug... buvo skirtingos pozicijos ir mūsų [palaikiusiųjų sprendimą – aut. pastaba] nesuprato. (Interviu nr. 11 Visaginas, rusė, moteris, kultūros sritis, interviu rusų kalba).

Tyrimo dalyvis kalba apie tam tikrą stigmą, kurią jis kaip visaginiečiai jautė tada, kai Visagino atstovas Seime nepasirašė dokumento už Lietuvos nepriklausomybės paskelbimą – per interviu interpretuojama, kad šis Visagino atstovo sprendimas nepalaikyti Lietuvos nepriklausomybės simboliškai konstravo skirtį tarp Visagino ir Lietuvos. Tačiau pats sprendimas nepalaikyti nepriklausomybės siejamas ne su etnine tapatybe, o su neįvykusia integracija, kalbiniu, socialiniu, kultūriniu barjeru:

...sušaukiama Lietuvos Respublikos Aukščiausioji taryba, kuri priėmė Lietuvos nepriklausomybės deklaraciją. Pirma, šis suvažiavimas buvo renkamas. <...> Jie [komunistai – aut. pastaba] iškelė tokį vaikiną, kuris atominėje jėgainėje dirbo meistru. Na, toks aktyvus partinis. Jis nemokėjo lietuvių kalbos, jis buvo atvykęs iš Rusijos. <...> Atkuriamasis Seimas pasirašė dokumentą dėl Lietuvos nepriklausomybės, o Visaginas nepasirašė. Ir ką dabar apie

mus turi galvoti Lietuvos žmonės... kad mes nenorėjome Lietuvos nepriklausomybės. Jūs šiandien sukūrėte priešus mūsų miestui ilgiems metams į priekį. Jūs idiotai, ką jūs darote (rus. творите). (Interviu nr. 9, Visaginas, rusas, vyras, interviu rusų kalba).

Viename interviu tyrimo dalyvė pasakodama apie Lietuvos valstybingumo atkūrimo laikotarpį prisimena tam tikras baimes ir nežinomybės jausmą. Akcentuojama, kad baimė kilo iš to, jog neliko „sovietinės ideologijos“, kuri buvo Sovietų Sąjungos pamatas, o kai nebeturi ideologinio pagrindo po kojomis, pasak jos, neaišku, kaip gyventi ir ką (apie kokias vertybes) pasakoti savo vaikams. Taip pat ta baimė susijusi ir su atsiradusiomis sienomis tarp šalių ir nebegalėjimu laisvai važinėti Sovietų Sąjungos teritorijoje bei aplankyti tėvų:

Aš dirbau mokykloje. Aš žinau, ant ko pastatyta ideologija (rus. на чем идеология построена). Galvoju, viskas, ideologijos nėra, kaip aš savo vaikus auklėsiu. Mus juk auklėjo pionieriai, komjauniočiai... taip juk? Aukštosiose mokyklose taip pat ten sava tvarka (rus. свои порядки), būdinga Sovietų Sąjungai. Galvoju, o kaip aš toliau gyvensiu. Man buvo labai baisu. Kaip gyvensiu, va, gims vaikas, o ką aš jam sakysiu. Vėliau visa tai nuėjo, nuvažiavo. Mes netikėjome, kad bus kokios nors sienos. Netgi kai atsirado sienos, mums buvo sunku patikėti, kad tai įvyko. Vėliau įvedė visas ir t. t. (Interviu nr. 5, Visaginas, tautinių mažumų atstovė, moteris, švietimo ir kultūros sritis, interviu rusų kalba).

1991 m. sausio 13 d. įvykiai, sovietinės armijos teroras prie TV bokšto, Radijo ir televizijos komiteto Vilniuje, taip pat žmonių žūtys per interviu minimi kaip trauminiai įvykiai, lūžiniai momentai. Mokslininkai, tiriantys, kaip atsimenami trauminiai įvykiai, pabrėžia, kad šioms atmintims būdinga tam tikras žodynas, kūno kalba pasakojant, pats žmogus įvardija tai kaip traumą arba istorijos net negali papasakoti dėl patirto emocinio krūvio (Benezzer 2014; Šutinienė 2003). Dažnai per interviu labai aiškiai atsimenama, ką tyrimo dalyvis(ė) veikė šią dieną ar per šiuos įvykius. Pasakojant pabrėžiamos išgyventos emocijos – šokas, liūdesys, neteisybės jausmas, skausmas. Šios dienos įvykiai ne viename interviu apibūdinami kaip tam tikras lūžinis momentas, kai griuvo paskutinės turėtos iliuzijos apie Sovietų Sąjungą, kaip valstybę, ir vieningai

įvardijami kaip nepriimtini, nesuderinami su žmogiškumu. Interviu pabrėžiamas vieningumas ir bendrumas ne etniniu, o vertybiniu pagrindu. Šiuose pasakojimuose asmeninės patirtys siejamos su grupės / visuomenės patirtimis:

Aš papasakosiu apie sausio 13-ąją. Aš tuo metu dirbau energetikos srityje. Kabinete stovėjo televizorius. Aš jį atnešiau į darbą ir jis ten buvo. Ten žiūrėjome žinias. Ir va, kai visa tai prasidėjo, tai buvo siaubinga. Tai buvo toks šokas. Lietuvius mes slėpėme. Tai buvo šokas visiems. Ir vieniems, ir kitiems buvo šokas. Turbūt mums tai buvo toks lūžinis momentas, kada galutinai žlugo mūsų įsivaizdavimai apie Sovietų Sąjungą. (Interviu nr. 11, Visaginas, moteris, rusė, kultūros sritis, interviu rusų kalba).

Sausio 13-ąją aš buvau ligoninėje. Mes jau iš ten girdėjome. Mes klausėmės Laisvės radijo. Mes gyvenome netoli Šiaurės miestelio. Tu įsivaizduok, mano dukra miega, o naktimis iš ten važiuo tie tankai. Buvo tankų žymės ant šaligatvio, išverstos plytos ir t. t. kai jie naktį važiuoja, tai... reikėjo sėdėti prie dukters, nes jai buvo baisu, nes naktis ir šitie garsai. Tai aš prisimenu. Čia jau ne dienos įvykiai, bet nakties įvykiai. (Interviu nr. 9, Vilnius, rusė, moteris, aukštasis išsilavinimas, švietimo ir kultūros sritis).

Tyrimo dalyviai prisimena tam tikrus simbolius, emocijas, įvykius, kurie nutiko ar buvo reikšmingi šiuo lūžiniu momentu: tuo metu populiarių dainų žodžius, tam tikrą aplinkinių reakciją. Pavyzdžiui, tyrimo dalyvis sausio 13 d. apibūdina kaip lemtingą, kaip tokią, kurią „labai gerai prisimena“, įvardija Eurikos Masytės dainą apie laisvę, kuri buvo svarbi simboline prasme, jungianti ir paveiki emociškai:

O jeigu sugrįžtant prie sausio 13-osios įvykių, tai labai gerai prisimenu. Dar studijavau, atrodo, kad artėjau prie diplominio rašymo. Tada jau dirbau. Kaip tik dirbau... sargavau naktį ir ta įmonė buvo Vingio parke priešais televizijos bokštą. Visus tuos įvykius prisimenu. Jau ir tada įtampa jautėsi. Su draugais bendrabučiuose eidavome į mitingus, bet kaip tikėjome kitą dieną... po sausio 13-osios. Sausio 13-ąją aš budėjau, kai viskas įvyko. Tai, ką prisimenu... Masytės daina apie laisvę, kuri buvo iki ašarų. Ji tada skambėjo labai reikšmingai. Nors jau šiandien yra banalybė, o tada taip nebuvo. Tada tikrai buvo tikėjimas, kad mes

išsilaikysim. <...> Masytės daina... aš radiją visą laiką turiu ir klausiausi. Girdžiu, karinė mašina važiuoja ir Burokevičius leidžia idėją, kad įvedama karinė padėtis... ir skambinu į gamyklos... kur pagrindinis budintis sėdi ir ką aš girdžiu... atsakymą rusiškai „tak vam fašisti i nado“ [liet. taip jums, fašistai, ir reikia]. Sakau „durnė“ ir padėjau ragelį... ne į ragelį, o sau... ir supratau, kad žmonių reakcija gali būti įvairi. Išėjęs iš būdelės pamačiau, kad tankų salvės ir fejerverkai iš televizijos bokšto... kai šaltinius gauni, tu daugiau supranti, kas vyksta... Ta naktis buvo tokia lemtinga. Šia prasme tai buvo toks išbandymas nakties, bet kiekvienas individualiai renkasi, kaip toliau elgtis. To ryžto nesustabdė. (Interviu nr. 14, Vilnius, vyras, rusas, kultūros ir švietimo sritis).

Per interviu ne vienas tyrimo dalyvis(ė) reflektuoja apie tuo metu paaštrėjusį kolektyvinės atsakomybės (rusų) jausmą ir pasirinktą tarpininkavimo strategiją siekiant kaip įmanoma sušvelninti įtampas ir sustabdyti prievartą. Šie prisiminimai apie mediatorių, tarpininkų vaidmenį tarp nepriklausomybės siekiančios Lietuvos visuomenės dalies ir rusakalbės priešiški pokyčių atžvilgiu nusiteikusių visuomenės dalies (pavyzdžiui, laikinai čia gyvenusių kariškių) išryškėjo dalyje interviu ir sykiu rodo, kad tyrimo dalyviai vertina save kaip aktyvius veikėjus, sąmoningai prisidedančius prie visuomenės stabilumo ir laisvės siekio:

Paskui ta sausio 13-oji. Aš net sunkiai spėjau susigaudyti, kur čia kas įvyko. Kadangi tie kariškiai Karmélavoje buvo, tai valdžia suprato, kad reikia ieškoti dialogo su tais vietiniais kariškiais, kad konfliktas neperaugtų... <...> Pagrindinis klausimas „ką jūs darysite, jeigu lieps pulti?“ Supranta, kad čia jų šeimos gyvena. Negalima gi kariauti. Jie ir patys tą puikiai suprato. <...> mes leidome tokį laikraštuką, kaip jau minėjau – apylinkės provincijos žinios. Nusprendėme, kad reikia rusų kalba išleisti laikraštį Karmélavoje – „Golos svobody“. Vienintelis numeris toks A4 formato... (Interviu nr. 6, Vilnius, lietuvis, iš mišrios šeimos, vyras).

Tyrimo dalyvė konstruoja pasakojimą apie sausio 13 d. įvykius prie televizijos bokšto tvirtindama juos buvus nekasdieniškus, nesusijusius su taikiu įprastu gyvenimu, baisius, kuriuos buvo sunku iš karto suprasti, o kartu kalba apie padarytą racionalų greitą sprendimą, kad reikia paaiškinti rusams ir rusakalbiams, kas vyksta, ir užsitikrinti jų palaikymą:

Mes su juo buvome Seime, po to aš nuvažiavau namo miegoti, o jis man skambina ir sako „aš dabar prie tavo namų privažiuosiu, kelkis, tankai važiuoja link televizijos... link bokšto“. <...> Jis privažiavo ir mes išvažiavome... privažiuojame, matome – tankai. Jis sako „jie šauda į žmones“. Aš tiesiog iš karto nesupratau, kas vyksta. Bet tai buvo toks momentas, kai ... tai baisu buvo iš tiesų, nors greta tarši buvo taikus gyvenimas. Va šis momentas, kai tu matai, kad tankai šauda – tai baisu. Mes grįžome į Seimą, o tuo momentu jau užėmė mūšų televiziją ir viskas persikėlė į Seimą. Aš sakau „eime, man reikia padaryti rusų radijuje, kol dar neprasidėjo... kad rusai nebūtų prieš“. Na, kad suprastų, kas dedasi, kad jie klausytų ir taip toliau. (Interviu nr. 5, Vilnius, rusė, iš mišrios šeimos, moteris, interviu rusų kalba).

Kai kurie rusų tautybės tyrimo dalyviai kalbėdami apie sausio 13 d. įvykius kalbėjo, kad tuo metu jautė tam tikrą jausmą, kurį apibūdino žodžiu „gėda“ arba kolektyvinę atsakomybę dėl sausio įvykių Lietuvoje ir žmonių žūties. Šia prasme etniškumas siejamas su stigma šių istorinių įvykių kontekste. Iš kitos pusės – etninė tapatybė matoma kaip tam tikra rizika, kad sovietai, keršydamai už Lietuvos nepriklausomybės siekio palaikymą, visų pirma nubaus Sąjūdį palaikančius rusus:

Aš buvau pikta ir man buvo taip gėda. Žmonės gi skandavo „gėda, gėda“ šitiems karininkams. Man buvo čia taip baisu, kad jie tai rusai... na, toks siaubingas jausmas. Paskui šovė tankas ir visi taip prie žemės palinko, nes labai baisu. Buvo ten tų šovinių ar nebuvo, bet vis tiek buvo baisu. Mes ten praleidome kokią valandžiukę. Aš nežinojau, kad ten žuvo žmogus... ir negalėjome išeiti. Mes buvome tame sodelyje prie Pietario gatvės. Tada mes nubėgome į Nepriklausomybės aikštę – ir NN pasakė, kad mus pakars pirmus. Jeigu viskas pasisuks blogai, tai mus, rusus tikrai pakars [sovietai – aut. pastaba] demonstratyviai ant pirmo stulpo (rus. точно повесят на первом столбе показательно). (Interviu nr. 12, Vilnius, moteris, rusė, kultūros sritis).

Aš pamenu, kad mes su vyru prieš miegą išėjome pasivaikščioti. <...> Mes vaikščiojome ir išgirdome tokį triukšmą laukinį (rus. гул совершенно такой дикий). Buvo aišku, kad važiuoja technika. Mes grįžome namo ir pradėjome žiūrėti žinias. <...> Mes greitai nubėgome į Konarskio. <...> Koks jausmas? Žmonių buvo daug, nors ir naktis. Tyla. Suprantate, va,

tokia tyła. <...> Žmonės buvo tokie, nežinau kaip teisingai pasakyti, pasimetę. Juk niekas nesitikėjo šaudymo <...> Kai kurios moterys verkė. Aš sutikau savo kaimyną <...> Aš sakiau, kad man gėda, kad aš rusė. (Interviu nr. 16, Vilnius, moteris, rusė, kultūros ir švietimo sritis, interviu rusų kalba).

Per interviu Lietuvos nepriklausomybės paskelbimas 1990 m. ir 1991 m. sausio 13 d. įvykiai išskiriami kaip vieni svarbiausių: tyrimo dalyviai aiškiai prisimena, kokias emocijas išgyveno, ką veikė šią dieną konkrečiu metu ir tai rodo, kad net ir praėjus daugiau kaip trisdešimčiai metų šie istoriniai įvykiai svarbūs, prisimenami ir individualios patirtys siejamos su kolektyvinėmis (plg. Halbwachs 1980). Pasakojant dar kartą patvirtinamas saistymasis su Nepriklausomos Lietuvos idėja ir jos siekiu. Tik viename iš visos imties interviu tyrimo dalyvis kvestionavo dominuojančią sausio 13 d. įvykių interpretaciją išreikšdamas abejones dėl šių įvykių realumo. Tokio pobūdžio nuomonę interpretuotumėme kaip grįstą konspiracijos teorijomis, tačiau kartu tai atskleidžia tam tikrą nepasitikėjimą Lietuvos valstybe ir atsiribojimą nuo dominuojančio istorinio pasakojimo, o tai suponuotų ir tapatinimosi su Lietuvos visuomene ir valstybe problematiškumą.

1991 m. rugpjūčio mėn. vykęs pučas Maskvoje minimas kaip tam tikras laikotarpio pabaigos momentas, demokratijos pergalė, kuris žymėjo tam tikro etapo pabaigą. Tyrimo dalyvė aiškiai ir tiksliai prisimena šią dieną – kur buvo, ką veikė, kaip sužinojo, o tai parodo įvykio svarbumą:

1991 metais rugpjūtį aš buvau Maskvoje. Aš atvažiavau tada, kada pirmoji tokia Jelciniška tokia demokratinė banga pirmą kartą surinko visus emigrantus visų rusų emigracijos bangų... jie pirmą kartą susirinko Maskvoje, viešbutyje „Rusija“. Tai buvo fantastinis... tai buvo pirmas tėvynainių kongresas (rus. конгресс соотечественников). <...> Mes atvažiavome rugpjūčio 18 d. ir man skambina brolis iš NN vėlyvą naktį arba vėlyvą vakarą netgi. <...> Aš sakau, „taip, atvažiuok, aš Maskvoje, mes pasimatysim“. Jis sako „kaip ir perversmas pas mus.“ (Interviu nr. 4, Vilnius, rusė, moteris, kultūros sritis, interviu rusų kalba).

Visagine atliktuose interviu išryškėjo atominės elektrinės svarba ir įvykiai, susiję su šios elektrinės eksploatavimu: tyrimo dalyviai **minėjo žaliųjų organizuotus žygius Visagine**. Jane Dawson

(1996) interpretuoja XX a. pabaigoje žaliųjų ekologinio judėjimo organizuotus žygius Visagine kaip tam tikrą ekonacionalizmo išraišką, t. y. akcentuoja ekologinių ir tautinių idėjų glaudžią sąveiką šiame kontekste. Dawson teigimu, Žaliųjų judėjimas siekiant sustabdyti atominės jėgainės plėtrą vertintinas kaip išreiškiantis antikolonistines Lietuvos visuomenės nuotaikas Rusijos atžvilgiu (Dawson 1996: 52). Tuo tarpu Visagino gyventojams atominė elektrinė glaudžiai siejosi su jų ekonomine gerove ir su profesiniu bei asmeniniu identitetais (Kavaliauskas 2003; Sliavaite 2005). Rusams arba rusakalbiamis Visagine žaliųjų judėjimo suorganizuotas atominės apkabinimas yra svarbus įvykis, daugiausia interpretuojamas neigiamai, nes daugelis iš jų dirbo atominėje elektrinėje ir jos veiklos ateitis buvo svarbi jų asmeninei, šeimos ir miesto gerovei. Šios žaliųjų akcijos iš dabarties perspektyvos tyrimo dalyvių interpretuojamos kaip nenaudingos Lietuvai, tačiau kartu ši interpretacija atskleidžia pašnekovų sąsismą su Lietuva, nes nauda Lietuvai pateikiama kaip svarbiausias argumentas:

Na, čia prasidėjo tie judėjimai po Černobylio. Tai – Baltijos kelias, po to šitas aplink atominę jėgainę... kad uždaryti jėgainę. Tai buvo visos gerai organizuotos akcijos. Be to, tos akcijos buvo prieš Lietuvą, bet tie, kas tai organizavo, to nesuprato. Kodėl? Aš trumpai noriu jums paaiškinti. Daugelis iki šiol nesupranta, kas įvyko. Planavo pastatyti jėgainę – keturi blokai, plius vėliau dar du. Iš keturių – du veikė, o trečias blokas... koks jis ten buvo... aš neprisimenu. Kai ėmė uždarinėti jėgainę, trečias blokas buvo pastatytas 80-čia procentų <...> kai prasidėjo ta perestroika, kai Lietuva tapo nepriklausoma ir, man atrodo, 1991 metais Lietuva juridiškai susitvarkė savo teises valdyti Ignalinos atominę jėgainę (rus. оформила свое владение). Pasirašė sutartį su Rusija ir tapo šeimininkais. Ir kai ėmė uždaryti, mes negalėjome suprasti, kas vyksta. Kaip galima papjauti vištą, kuri deda auksinius kiaušinius. (Interviu nr. 9, Visaginas, rusas, vyras, interviu rusų kalba).

Kalbant apie tai, kas per interviu nebuvo akcentuojama ar paminėta, galima paminėti prosovietinės organizacijos Jedinštvos organizuotus mitingus Vilniuje: tarp tyrimo dalyvavusių žmonių šie įvykiai yra nesvarbūs ir su jais nesitapatinama, dažniausiai jie nebuvo minimi. Vienas svarbių istorinių to laikotarpio įvykių – Visagine įvestas tiesioginis valdymas nuo 1991 iki 1995 m. (Lietuvos Respublikos Aukščiausioji Taryba 1991), tačiau tyrimo dalyviai

tiesioginio valdymo laikotarpį ir jo priežastis prisimena menkai. Pavyzdžiui, tiesioginio valdymo Visagine sprendimas per interviu konstruojamas kaip teisingas ir interpretuojamas kaip neteisingų miesto tarybos sprendimų padarinys:

Buvo tada miesto taryba. Mes tada... Visaginas dar nebuvo savarankiškas miestas, jis buvo priskirtas Ignalinos rajonui. Tada buvo kaimo taryba (rus. поселковый совет), nes Visaginas dar neturėjo miesto statuso. <...> kažkoks tai ten buvo veikėjas, komjaunimo vadovas... ar tai Pirožkovas, ar tai Prohorenko... ir jis paėmė ir pasirašė už Valstybinį nepaprastosios padėties SSRS komitetą [rus. ГКЧП – Государственный комитет по чрезвычайному положению в СССР – aut. pasta-ba]. Be to, jis netgi nesušaukė tos tarybos. Jis apvažinėjo ir iš kažko tai paėmė, o iš kažko tai nepaėmė parašų. Va, tokio posėdžio, kad visi balsuotų ir pakeltų rankas nebuvo. Jis pats kažkaip tai priėmė tokį sprendimą. Atseit, privažiavo „pasirašyk“ ir kažkas pasirašė. Matyt, daugumą balsų surinko ir viskas. Po to buvo įvestas tiesioginis valdy-mas. Tai buvo vyriausybės įgaliotinis. Man atrodo, Algis Lapėnas buvo. (Interviu nr. 2, Visaginas, rusė, moteris, interviu rusų kalba).

Kaip ir minėjome, tiriant atmintis svarbu ne tik tai, kas prisime-nama, bet ir tai, kas pamirštama, nes užmarštys gali būti daug ką pasakančios apie pasakotojo(os) šios dienos tapatybę kaip ir at-mintys (Tonkin 1995; Šutinienė 2003). Irena Šutinienė (2003) ana-lizuoja, kaip buvusio sovietinės valdžios rėmėjo gyvenimo istorija nepriklausomoje Lietuvoje yra perkonstruojama „pamirštant“ ar minimizuojant tuos gyvenimo etapus ir asmenines veiklas, kurios neigiamai vertinamos nepriklausomos Lietuvos visuomenėje. Ma-nytume, kad panašiai galima vertinti minėtas „užmarštis“ Visagino bendruomenėje: tam tikrų įvykių prisiminimai nepriklausomoje Lie-tuvoje būtų siejami su tam tikra bendruomenės stigma. Iš kitos pu-sės, tyrimo dalyviams šie įvykiai iš tiesų galėjo būti menkai žinomi ir relevantiški.

Apibendrinant galima teigti, kad tyrimo dalyviai(ės) per inter-viu kaip pačias svarbiausias datas ir įvykius Lietuvos valstybingu-mo atkūrimo laikotarpiu išskyrė Lietuvos nepriklausomybės pa-skelbimą 1990 m. kovo 11 d., 1991 m. sausio 13 d. įvykius ir 1991 m. rugpjūčio pučą Maskvoje. Visagine minimi šioje vietovėje vykę įvy-čiai – žaliųjų žygiai, siekę sustabdyti trečiojo atominės elektrinės bloko statybas. Per interviu išskiriant įvykius ir juos interpretuojant

dar kartą pabrėžiamas saistymasis su Lietuvos valstybe ir jos konstruojamu dominuojančiu istoriniu pasakojimu.

4.1.3. Veikėjai: spauda, institucijos, organizacijos

Interviu analizėje siekiame identifikuoti, kokie veikėjai (suprantami kaip institucijos ar organizacijos) bei organizavimosi formos dažniausiai minimi kaip buvę svarbūs rusų ir rusakalbių bendruomenėje atkuriant Lietuvos valstybingumą. Interviu analizė atskleidė tam tikras pilietinio organizavimosi formas (įvardijamas kaip kuopelės, grupelės) darbovietėse ir sykiu **socialinių ryšių**, kuriamų tarp demokratiškai orientuotų gyventojų Lietuvoje ir kitose Sovietų Sąjungos vietovėse, svarbą (plg. Kavaliauskaitė, Ramonaitė (red.) 2011). Daugelyje interviu tam tikros tarpusavio ryšių, dalijimosi „iš rankų į rankas“ formos siejamos su sovietmečiu: prisimenama, kaip sovietmečiu skirtingose vietovėse (Vilniuje, Visagine) buvo dalijamasi pagrindiniais leidiniais, platinama spauda (rus. *самиздат*), perspausdintomis knygomis, kartu įgyjant galimybę susipažinti su alternatyvia literatūra ir mintimi:

Na, ką aš galiu papasakoti. Spausdino slapta, darė kopijas ir dalinosi. Duodavo nakčiai paskaityti. Net Bulgakovą duodavo nakčiai...Meistrą ir Margaritą. <...> Tai 1980 m. ir vėliau. Na, buvo tam tikras ratas, kuo galėjai pasitikėti. (Interviu nr. 11, Visaginas, moteris, rusė, kultūros sritis).

Taip, žinoma, dėl literatūros, tai taip, kiek tada skaitydavo, tiek dabar tai lyg pamiršta praeitis. Knygomis dalindavomės. (Interviu nr. 16, Vilnius, moteris, rusė, švietimo ir kultūros sritis).

Spauda per interviu identifikuojama kaip žiniasklaidos institucija, kuri buvo svarbi tarp rusų ir rusakalbių platinant informaciją suprantama kalba. Spaudos ir laisvo žodžio reikšmingumas tyrimo dalyvių iliustruojamas tokiais pavyzdžiais, kaip spaudos sklaida sovietų kariuomenėje: tyrimo dalyvio teigimu, „stebėjosi, kodėl tiems Pabaltijo vaikinams siunčia ne dešras, o laikraščius, kad čia yra kažkas ne taip“. Socialiniai ryšiai palaikomi su bendraminčiais visuomenininkais kitose Sovietų Sąjungos vietovėse, kai kurie leidiniai buvo platinami ne tik Lietuvoje, bet ir Rusijoje ar kitose Sovietų

Sąjungos vietovėse. Pavyzdžiui, tyrimo dalyvė, aktyvi visuomenininkė prisimena, kad vieno spaudos leidinio įkūrimas buvo tiesiogiai susijęs su kontaktais Rusijoje ir nors leidžiamas Lietuvoje, bet vežamas į Rusiją, t. y. Lietuva buvo kaip tam tikra vieta skleisti informaciją kitose Sovietų Sąjungos vietose:

Bet tuo metu visą tą tiražą, kuris čia buvo leidžiamas, viską išgabendavo kurjeriai į Rusiją. Tai buvo grynai, kad neplatiname Lietuvoje, o platiname tenai. <...> Daugiausia mes vertėme iš lietuvių Sąjūdžio spaudos. Interviuotoja: Bet į Rusiją? Tyrimo dalyvė: Į Rusiją, tiktai į Rusiją. (Interviu nr. 12 Vilnius, moteris, rusė).

Žiniasklaidos svarba atkuriant Lietuvos valstybingumą minima daugelyje interviu. Pavyzdžiui, leidinys „Atgimimas“ rusų kalba (rus. *Возрождение*) buvo platinamas ir laukiamas ne tik Lietuvoje, bet ir kitose Sovietų Sąjungos vietovėse:

Visų pirma šis laikraštis... jo pirmoji ir svarbiausia užduotis buvo suteikti viltį, o Rusija, kaip pasakyti, tai labai didelė šalis ir žmogui labai nepasisekė, jei jis gimė kur nors Krasnojarske. Nuo jo iki kultūros centro, iki Maskvos ar Piterio, iki Čeliabinsko... tai atstumas, kur tris kartus gali Europa tilpti. Pinigų, kad važiuoti, nėra. Reikėjo sukurti kažkokį židinį, kaip skleisti viltį tose vietose. Ir tai pavyko. Atvykdavo emisarai, paimdavo, mūsų laikraštis trečdaliu buvo lietuviškas. Jis atspindėjo vietines realijas, o visa kita buvo bendražmogiška informacija. (Interviu nr. 13, Vilnius, rusas, vyras, interviu rusų kalba).

Tyrimo dalyviai per interviu prisiminė ir įvardijo tokius, jų požiūriu, tuo metu reikšmingus laikraščius rusų kalba kaip „Soglasije“ ir „Kaunasskij Vestnik“. Šių leidinių darbuotojai matomi kaip turėję galimybę naujienas iš svarbių įvykių teikti tiesiogiai demokratiškai orientuotai Rusijos spaudai ir kartu būti tam tikrais mediatoriais-tarpininkais tarp įvairių kalbinių ir etninių bendruomenių. Pavyzdžiui, tyrimo dalyvė per interviu pasakoja, kaip apie sausio 13 d. įvykius tiesiogiai kas valandą pranešinėjo Maskvos žiniasklaidos priemonėms:

Aš greitai susisiekiu su NN <...> Jis mane momentiškaai sujungė su radijo stotimi Maskvoje <...> mes su jais susitarėme, kad kiekvieną valandą aš išėisiu į gatvę, pasižiūrėti, kas ten vyksta, grįžti namo ir pasakoti.

Pasakoti tiesioginiame eteryje, ką aš matau. Pas mane tik virtuvės langas išėjo į Laisvės prospekto pusę. Aš įsijungiau televizorių, pas mane buvo mažiukas Šilelis. Aš mačiau, kas ten vyko televizijoje. Aš kalbėjau, kokie duomenys yra, paprasčiausiai versdavau iš ekrano tai – ką galima buvo pastiprinti mano įspūdžiais iš gatvės. Tai labai svarbu tokiems dalykams, tavo asmeniniai... kažkokie liudijimai. <...> Soglasije (rus. *Согласие*) buvo svarbus laikraštis, ir ne tik Lietuvai. Tai buvo faktiškai toks pirmas leidinys ir jį po to naudojo... jį skaitė visoje Sovietų... (Interviu nr. 4, Vilnius, rusė, moteris, interviu rusų kalba).

„Kaunasskij Vestnik“ tyrimo dalyvio vertinamas kaip turėjęs galimybę ir tikslą vienyti rusakalbių bendruomenę Lietuvoje ir skatinti juos palaikyti Lietuvos nepriklausomybę, t. y. tyrimo dalyvis priskiria leidiniui mediatoriaus, tarpininko vaidmenį:

Iš tikrųjų tas laikraštis telkdavo tuos žmones... juos pritraukdavo. Buvo tas traukos centras. Jie ateidavo dėl skirtingų motyvų... vieni dėl to, kiti dėl kitko. Vieni ateidavo pareikšti savo nuomonę, kiti pasidalinti, padaryti įtaką. Buvo ir su dvasininkija, kuri ten šalia.... kur yra Vytauto parke cerkvė. Ten bendraujama buvo <...> Per sausio įvykius jie tą laikraštį išleido turbūt 70 tūkst. egzempliorių tiražu. Kas iš viso yra kosmosas. Didžioji dalis buvo išvežta į Rusiją. Tiesiog ten prašė „atsiųskite mums laikraštį, atsiųskite, kas vyksta Lietuvoje“. (Interviu nr. 6, Vilnius, lietuvis, iš mišrios šeimos, vyras).

Visagine minimas demokratiškas vietinis laikraštis „Alternatyva“, kuris pristatomas kaip publikavęs tekstus aktualiausiais klausimais ir siekęs daugiau nei keturių tūkstančių egzempliorių tiražą (Interviu nr. 11, Visaginas, moteris, rusė, interviu rusų kalba). Per interviu minimos ir **valstybinės institucijos**, svarbios rusams ir kitoms tautinėms mažumoms. Viena iš tokių organizacijų 1989 m. įkurtas Tautybių departamentas¹⁵⁰, kuriam vadovavo ir kartu kūrė mokslų daktarė ir diplomatė Halina Kobeckaitė, tautinių mažumų atstovė, kuri aktyviai dalyvavo Sąjūdžio veikloje. Tautybių departamentas prisimenamas kaip turėjęs didelę įtaką užtikrinant tautinių mažumų Lietuvos nepriklausomybės idėjos palaikymą:

¹⁵⁰1989 metais buvo įsteigtas Tautybių departamentas ir jo vadove paskirta Halina Kobeckaitė. Vėliau Tautybių departamentas pervadintas į Regioninių problemų departamentą, 1997 metais departamentas buvo pertvarkytas į Tautinių mažumų ir išėivijos departamentą. Tautinių mažumų ir išėivijos departamentas buvo uždarytas 2010 metais, bet atkurtas 2015 m. kaip Tautinių mažumų departamentas (Tautinių mažumų departamentas prie LR Vyriausybės..).

Mes ten pradėjome rinkti medžiagą, NN [vardas – aut. pastaba] buvo labai aktyvus, statistiką ir visa šita mes jau turėjome ir kai 1990 metų sausio mėnesį atvažiavo Gorbačiovas, tai jau aš turėjau statistiką. <...> jis atvažiavo sausio 11-ą į Vilnių ir tą patį vakarą Katedroje buvo surengtas Sąjūdžio mitingas. Tikslas buvo, kad visi žmonės palaiko tą nepriklausomybės idėją. Veiksmas vyksta 1990 metų sausio mėnesį, o 1989 metų gruodžio mėnesį komunistų partija atsiskiria nuo SSSR komunistų partijos. Tai buvo pagrindinė priežastis, kodėl Gorbačiovas atvažiavo. Norėjo įtikinti, mes čia blogai darome. Tas mitingas buvo, kad žmonės palaiko. Žmonės tikrai tada labai palaikė tą žingsnį partijos, kad jie atsiskyrė. (Interviu nr. 3, Vilnius, tautinių mažumų atstovė, moteris).

Tautybių departamentas interviu apibūdinamas kaip fokusavęsis į svarbiausias tuo metu tautinių mažumų problemas ir politinius jų sprendimo būdus: kalbos, pilietybės klausimai, tautinių mažumų įstatymas. Į Tautybių departamento veiklą būdavo įtraukiami pačių mažumų atstovai ir institucijos veikla vertinama kaip svarbi siekiant išsaugoti tautinių mažumų grupių tapatybes ir įgalinti jų integraciją. Tautybių departamento padalinys buvo įkurtas ir Visagine. Tautybių departamentas organizavo ir tarptautinį bendradarbiavimą: kvietėsi mažumų atstovus bendradarbiauti ar organizavo išvykas į Vakarų Europos šalis pasidalyti patirtimi, į Europos Sąjungos šalis, joms atstovaujančias institucijas, susitikimus su Europos komisarais pasisemti patirties sprendžiant tautinių mažumų klausimus:

Taip. Ten teko labai artimai bendradarbiauti ir turėti ten visokių kontaktų su Europos komisarais, kurie čia atvažiudavo arba departamentas specialiai organizuodavo tokias išvykas ant sienos prie Vokietijos ir Danijos. Ten toks pavyzdingas miestas, kad gatvė prasideda Vokietijoje, o baigiasi Danijoje, ir kaip ten sprendžiami klausimai, kokia kalba yra užrašai, gatvių pavadinimai ir visa kita... kaip ten žmonės bendrauja, kad mes ten ir su sovietiniais gyventojais pabendrautume, su vokiečių bendruomenės atstovais, su danais Vokietijoje ir t. t. (Interviu nr. 1, Vilnius, vyras, rusas, švietimo ir kultūros sritis).

Atkuriant Lietuvos nepriklausomybę labai svarbų vaidmenį suvaidino ir tautinių mažumų **nevyriausybinių organizacijų**.

Daugelis tada įkurtų organizacijų vis dar vykdo savo veiklas ir pasitelkdamos etniškumą propaguoja etninę kultūrą, tradicijas, kalbą, istorinę atmintį, religiją (Frėjutė-Rakauskienė 2016, 2018; Frėjutė-Rakauskienė, Sasunkevich, Šliavaitė 2021). Nevyriausybinių organizacijos (lenkų ir rusų) turi būti matomos kaip svarbūs veikėjai formuojant etninį identitetą ir kaip instrumentas etninių mažumų grupių pilietinei ir politinei mobilizacijai (Frėjutė-Rakauskienė 2016; Frėjutė-Rakauskienė, Sasunkevich, Šliavaitė 2021). Pirmosios tautinių mažumų (baltarusių, rusų, karaimų ir totorių) organizacijos, pasak informantų, susikūrė prie Lietuvos kultūros fondo, dar 1987 m. įsteigto mokslininko, visuomenės ir politinio veikėjo Česlovo Kudabos iniciatyva, o vėliau buvo kuriamos prie Tautybių departamento, siekiant atgaivinti, išsaugoti ir plėtoti savo tapatybę ir kultūrinę veiklą:

Visų pirma, buvo klausimas sudaryti sąlygas, kad tos tautinės grupės galėtų kažkokiu būdu pradėti savo kultūrinę veiklą ir atstatyti savo tapatybę. Buvo įvairių tautybių žmonių... pagal sąrašą 109 tautybės. Organizacijų tiek daug nebuvo. Organizacijų buvo 16 tautybių. Pačios pirmosios susikūrė. Tai pirmiausia tos, kurios nuo seno Lietuvoje gyveno. Tai, žinoma, rusai, lenkai, latviai, vokiečiai, žydai, totoriai, karaimai, baltarusiai, ukrainiečiai. (Interviu nr. 3, Vilnius, tautinių mažumų atstovė, moteris).

Rusų ir rusakalbių bendruomenėje minima 1988 m. įkurta visuomeninė organizacija „Rusų kultūros centras“. Ši organizacija tyrimo dalyvių apibūdinama kaip palaikiusi Lietuvos nepriklausomybę, o sykiu siekusi puoselėti rusų kultūrą. Interviu atskleidžia, kad kai kurie tyrimo dalyviai rusų kultūrą visų pirma siejo su iki-sovietine kultūra, kuri priešpastatoma sovietmečiu propaguoti rusų kultūrai ir matoma kaip neautentiška ir užgožianti „tikrąsias rusų kultūros tradicijas“. Tyrimo dalyvis kalbėdamas apie sovietinę kultūrą, kaip neautentišką, kartu pabrėžia savo neigiamą požiūrį į sovietmetį:

Tuomet ir sugalvojome, kad įkursime tokią rusų visuomeninę organizaciją, kuri iš vienos pusės palaikys Lietuvos nepriklausomybę, o iš kitos kažkaip pasistengs puoselėti tikrąsias rusų kultūros tradicijas, nes ir aš, ir tie rašytojai jie kažkaip tai savo kailyje pajuto, per savo tą ideologinę priespaudą ir visa kita. Jeigu taip bandyti suformuluoti,

kad ta sovietinė rusų kultūra buvo didelė dalimi apkarpyta ir kažkokia neautentiška, kad autentiška rusų kultūra siejasi bent jau su Lietuvos prieškarine rusų veikla čia Lietuvoje... arba prieš spalio revoliuciją... (Interviu nr. 1, Vilnius, vyras, rusas, švietimo ir kultūros sritis).

Kai kurie tyrimo dalyviai konstruoja tam tikras skirtis tarp „prolietuviškų“ ir „prorusiškų“ visuomeninių organizacijų, veikusių Lietuvos nepriklausomybės atkūrimo laikotarpiu ir Lietuvai jau atkūrus nepriklausomybę. Skirtis brėžiama akcentuojant ideologinių pažiūrų skirtingumą ir tarptautinio bendradarbiavimo kryptis. Interviu minima, kad tuo metu Lietuvoje susikūrė ir tokios rusų nevyriausybinių organizacijų, kurios jungė vadinamuosius „Rusijos bendrapiliečius“ ir buvo remiamos Rusijos Federacijos ambasados Lietuvoje:

Nors jeigu pažiūrėti į rusų bendruomenę šiandien, ji taip pat... pagal seną atmintį (rus. – по старой памяти) galima pasakyti, kad yra prorusiška ir prolietuviška, ir tas balansas, jis niekur nedings. Kol gyva ši senoji karta ir tas, kas gyvenime susidūrė su šiom permainom (rus. – на чью жизнь пришли эти перемены). (Interviu nr. 2, Vilnius, rusė, iš mišrios šeimos, moteris, švietimo ir kultūros sritis, interviu rusų kalba).

Tyrimo dalyvių teigimu, tautinės mažumos ir jų organizacijos vaidino svarbų vaidmenį palaikant Lietuvos valstybingumo atkūrimą komunikuojant ir kooperuojantis su valstybinėmis institucijomis. Pagrindinis jų vaidmuo, pasak tyrimo dalyvių, buvo sutelkti tautinių mažumų atstovus palaikyti Lietuvos valstybingumo atkūrimą ir gebėti komunikuoti problemas (pvz., kalbos, švietimo, identiteto išlaikymo), svarbias jų bendruomenėms. Pavyzdžiui, rusų tapatybės tyrimo dalyviai teigia, kad kultūriškai orientuotos organizacijų veiklos ir Lietuvos valstybingumo atkūrimo palaikymas paskatino suformuoti valstybės ir jos institucijų palankų ir lankstų požiūrį į tautinių mažumų atstovus ir priimant įtraukų pilietybės įstatymą:

Rusų kultūros centrą mes pristatėme Solženicyno centre Maskvoje. Čia irgi toks aukšto lygio... ten buvo būtent ta vieta, kur mes galėjome pristatyti. <...> Būtent dėl to, kad Rusų kultūros centras buvo vienas iš tokių labai stambių... ir aš kartais pagalvoju, kad mūsų tas nulinis

pilietybės variantas iš dalies buvo parengtas ir priimtas, kad Lietuvoje buvo Rusų kultūros centras. Kodėl aš apie tai sakau. Nes šitas Rusų kultūros centras buvo toks lyderis tarp tų organizacijų arba tarp tos tautinės mažumos rusų, kuri labai aiškiai pasisakė už nepriklausomybę. (Interviu nr. 9, Vilnius, moteris, rusė, švietimo ir kultūros sritis).

Tyrimo dalyviai Visagine kalbėdami apie 1989–1991 m., tam tikrą vaidmenį priskiria M. Gorbačiovo idėjas palaikiusio demokratų klubo *Demklubo* įsikūrimui: teigiama, kad ši organizacija jungė kelias dešimtis dalyvių, joje dalyvavo ir aktyvūs politiniai bei visuomenės veikėjai iš Kauno ir Vilniaus. Prisimenama, jog tautinės mažumas Visagine jungė ir pertvarkos idėjoms pritarė Tautinių kultūrų centras, įkurtas 1990 metais. Visagine prie Tautinių kultūrų centro buvo įsteigta daug įvairių tautinių mažumų bendrijų ir organizacijų (pvz., rusų, baltarusių, armėnų, totorių, vokiečių, latvių ir kitos).

4.2. Pasirinkimai ir interpretacijos

Šiame poskyryje analizuojame, kaip tyrimo dalyviai kalbėjo apie savo pasirinkimus esminiais momentais ar įvykiais Lietuvos valstybingumo atkūrimo procesuose. Per interviu apie praeitį kalbama iš dabarties perspektyvos, o teorinėse diskusijose sutariama, kad analizuojant atmintį svarbu ne tik tai, kas prisimenama ar pamirštama, bet ir tai, kaip dabarties situacija sąlygoja konstruojamą praeitį (Tonkin 1995; Klumbytė 2010, 2013). Tonkin interviu mato kaip tam tikrą socialinį veiksmą (angl. *social action*), kai pasakodamas apie praeitį tyrimo dalyvis(ė) konstruoja pasakojimą atsižvelgdamas į pasakojimo kontekstą ir interviu situacijos dalyvius (Tonkin 1995). Pasakojant atsiskleidžia pašnekovo konstruojamas identitetas ir santykis su praeitimi (Tonkin 1995; Šutinienė 2003). Pasakojant išgyventiems įvykiams ir pasirinkimams siekiama suteikti dabarties momentu konstruojamas reikšmes ir pasiekti tam tikrą nuoseklumą interpretuojant gyvenimo istoriją (Skultans 1998; Šutinienė 2003, 2016 b).

Mūsų tyrimo atveju siekėme tyrimo imtyje identifikuoti pasikartojančius santykio su praeitimi konstruktus, atskleidžiančius, kaip tyrimo dalyvis(ė) pasakoja apie savo veiklas (angl. *agency*)

Lietuvos valstybingumo atkūrimo laikotarpiu (plg. Skultans 1998; Šutinienė 2016 b). Analizuojant interviu išryškėjo trys pagrindinės laikysenos praeities atžvilgiu: pagrindinė didžiausia tyrimo dalyvių grupė save konstravo kaip aktyvius Lietuvos nepriklausomybės atkūrimo procesų ir įvykių dalyvius: tai iš dalies sąlygojo ir pasirinkta tyrimo dalyvių – aktyvių analizuojamojo laikmečio visuomenininkų – atranka. Šiuose interviu dominavo temos, susijusios su sovietinės valstybės kritika. Šiuose interviu „aš“ konstruojamas kaip aktyviai dalyvavęs(usi), besitapatintis(i) su minimu laikotarpiu ir palaikantis(anti) Lietuvos valstybingumo atkūrimą. Antroji grupė – atsitraukęs(usi) nuo politinių įvykių ir visuomeninių procesų, save pristatantis(i) kaip labiau įsitraukęs(i) į kitas sritis, pvz., ekonomiką ar profesiją. Vienas interviu atstovauja trečiajam marginaliam mūsų imtyje variantui – kritiškam ar nepalaikančiam santykiui su procesais, vykusiais Lietuvoje XX a. pab.

4.2.1. Aktyvus valstybingumo atkūrimo procesų dalyvis(ė) ir sovietinės valstybės kritika

Didžioji dalis tyrimo dalyvių per interviu konstravo save kaip aktyvius Sąjūdžio ir Lietuvos nepriklausomybės atkūrimo procesuose. Žvelgiant iš dabarties perspektyvos praeitis konstruojama kaip nuoseklus pasakojimas, kai pasakojant pabrėžiamas tam tikras santykis su sovietmečiu ir sovietine santvarka, kuris pateikiamas kaip tiesiogiai susijęs su XX a. pabaigos įvykių ir procesų vertinimu. Sovietmetis šios grupės interviu visų pirma siejamas su socialine prievarta ir su socialine neteisybe, siejamas su neefektyviu valdymu ir nedemokratinėmis sistema. Pabrėždami socialinės prievartos, neteisingumo, nedemokratiškumo aspektus sovietinėje valstybėje, tyrimo dalyviai priešpastato demokratines vertybes, asmens laisvės ir teisingumą.

Tyrimo dalyviai prisimena šeimos patirtis sovietmečiu, kai tam tikri valdžios sprendimai šeimos narių atžvilgiu dabarties situacijoje matomi kaip neteisingi ir pateikiami kaip negarantavę teisingumo. Kalbėdama apie sovietmetį tyrimo dalyvė per interviu Vilniuje susitelkia į savo tėvo patirtis: informantė prisimena, kad 1980 m. jos tėvo, profsąjungos lyderio, nekonfrontavusio su sovietine

valdžia, neleido išvykti iš Vilniaus į Maskvą, kur tuo metu vyko olimpiada. Per interviu tyrimo dalyvė tai apibūdina taip:

Čia buvo labai sovietmetis. Jo, būtent dėl to. Jam buvo kaip įžeidimas. Jį labai gerbė ten gamykloje, kur jis dirbo. Jis buvo ten kažkoks profsąjungos lyderis. Šiaip buvo linksmas žmogus ir muziką mėgdavo. O čia taip tau per galvą... (Interviu nr. 11, Vilnius, moteris, rusakalbė, švietimo sritis).

Tyrimo dalyvė pasakodama apie šį įvykį pateikia jį kaip tam tikrą sovietmečio iliustraciją, kai net su sovietine valdžia nekonfrontavę piliečiai bet kada galėjo patirti sistemos neteisingumą ir kontrolę. Kalbėdama apie šį šeimos epizodą tyrimo dalyvė prisimena, kad tuo metu ji šio epizodo nevertino kaip atskleidžiančio sovietinės sistemos neteisingumą piliečių atžvilgiu, tačiau žvelgiant iš dabarties šis šeimos įvykis pateikiamas kaip svarbus momentas, iliustruojantis kintantį santykį su sovietine valstybe.

Vieda Skultans (1998) analizuodama latvių tremtinių gyvenimo istorijas atskleidžia, kaip per interviu tyrimo dalyvių pasitelkiami kultūriniai resursai (literatūros kūriniai, istorijos, pasakojimai) individualioms patirtims iliustruoti ir šiuo būdu asmeninės atmintys susiejamos su platesniu socialiniu kultūriniu kontekstu. Mūsų tyrimo dalyviai per interviu konstravo paraleles su literatūros kūriniais siužetais. Pavyzdžiui, paralelės daromos su literatūros kūriniais, kuriame pasakojama, kaip carinės rusų armijos karininkas liepia kareiviams mušti prasikaltusį žmogų: tam tikra prasme tyrimo dalyvis(ė) kalba apie valdžią turinčiųjų ir neturinčiųjų santykį, kuris nepriimtinas žvelgiant iš dabarties. Šis literatūros kūrinio siužetas tyrimo dalyvės pasitelkiamas iliustruoti sovietinės valdžios ir piliečių santykį:

Žinote, aš esu rusų kalbos mokytoja... ir Tolstojus yra parašęs tokią apysaką, kuri vadinasi „Po balius“. Aš atsimenu, kai su vaikais dažnai kalbėdavau apie tokį jauną karininką, kuris įsimylėjo jauną mergaitę ir buvo baliuje. Buvo labai gražu, jos tėvas pulkininkas ir jinais šoko su tuo tėvu.... ir jis ryte, eidamas jau namo tas karininkas išgirdo tokius būgnus ir jis sako „aš priėjau“. Tai buvo 6 val. ryte „ir aš pamačiau“... taip būdavo rusų armijoje, o ne sovietų. Jeigu būdavo koks bėglys, tai jį praleisdavo pro visus stovinčius kareivius ir kiekvienas jam turėdavo suduoti per nugarą. Jis sako „aš

sustojau, matau tą ir matau, kad visam tam vadovauja tos merginos tėvas“. <...> man į tai žiūrėti buvo baisu ir meilė paskui kažkur išgaravo. Tai va, mano galvoje tuo metu buvo, kad buvo priežastis. (Interviu nr. 11, Vilnius, moteris, rusakalbė, švietimo sritis).

Šiame interviu tyrimo dalyvė paaiškina šeimos patirtis ir santykį su sovietine valstybe pasitelkdama literatūros kūrinį (plg. Skultans 1998) ir pabrėžiamas valdžią turinčiųjų ir neturinčiųjų santykis sovietmečiu, kaip atvedęs į tam tikrą kritišką ir neigiamą santykį su sovietine sistema. Šeimoje perduodamos atmintys apie sovietmečio represijas: per interviu reflektuojama, kad sovietmečiu patirtos represijos nebūtinai buvo papasakojamos ar suprastos, tačiau tyrimo kontekste atliekamame interviu jos tampa svarbios, kaip leidžiančios suprasti tyrimo dalyvio(ės) pasirinkimus Sąjūdžio metais ir santykį su sovietine sistema. Tyrimo dalyvė pasakoja apie senelių patirtas represijas Stalino valdymo metais ir kad šeimoje apie tai nebuvo kalbama (plg. Jackson 2013), o sovietmetis ir jo tvarka tiesiog buvo priimama kaip savaime suprantama, apie represijas buvo papasakota tik po tam tikro laiko:

Interviuotoja: *Norėjau pasitikslinti. Jūs sakėte, kad jūsų tėvai ar seneliai patyrė represijas? Tyrimo dalyvė:* *Seneliai. Žinokite, ypatingai nieko nepapasakosiu, nes vienas dalykas, nebuvo kam pasakoti, o antras dalykas, mama yra iš Polocko. Jiniai ką man pasakojo... buvo keturi vaikai šeimoje... gal buvo ir daugiau, nes žinote, kaip anksčiau mirdavo. Ką aš noriu pasakyti. Jos tėvas, kaip jiniai sako „jis buvo paprastas batsiuvys“ (rus. он был простым сапожником), bet vieną dieną <...> jis buvo išvežtas, o jiniai net nežinojo kur. Kai jįsi grįžo, jau buvo po Stalino mirties ar prieš. Jiniai sako, kad tai buvo senis, senis, bet jam buvo 36 metai. Mama sako, mes vaikai, bijojome prie jo prieiti, nes jo barzda... ir jis pragyveno gal porą metų ir mirė. Tai vienintelį kartą aš žinau apie tai, kas vyko. Dar kartą sakau, kad jie niekada nepasakojo, mama jos... ir žinau tiktai vieną dalyką, kaip prasidėjo karas, tai jie pėsčiomis ėjo iš Polocko. Kaip sakė, kad vežė žmones... nė figa, nevežė. Sakė, kad ėjo pėsčiomis, o jiniai turėjo dar dvi seseris vyresnes ir visai mažas broliukas. Pradėjo šaudyti ar ką ir mama ją prarado. Minia žmonių buvo ir, ačiū dievui, kad ėjo kaimynai, o jiniai sėdėjo <...>* **Interviuotoja:** *O sovietmečiu pasakojo apie tas patirtis ar jau vėliau? Tyrimo dalyvė:* *Suprantate, kas yra įdomu. Aš sakau, kad sovietmečiu mano tėvas buvo partinis, o mama ne. Tada*

buvo taip, kad darbininkams galima buvo įstoti į partiją. Tėvas buvo labai gabus žmogus, bet niekada neturėjo aukštojo išsilavinimo nei jis, nei mama. Apie jokių aukštąjį iš viso nebuvo kalbos. Kaip sakyti, turėjo išgyventi ir viskas. Jie priėmė sovietmeį kaip normalų dalyką. Matyt, jeigu šeimoje dar būtų gyvi kažkokie seneliai, apie tai kalbėta, bet... sakau, aš net neprisimenu, kad būtų kažkokia kalba apie tai. (Interviu nr. 11, Vilnius, rusė, moteris, švietimo sritis).

Pasakojimuose apie asmeninius pasirinkimus ir santykį su Sąjūdžio vertybėmis ir siekiais tyrimo dalyviai pabrėždavo šeimos vaidmenį: reflektuojamos tam tikros šeimoje formuotos vertybės (religinės, požiūris į valdžią), kurios sąlygojo pasirinkimus, susijusius su politiniais ar visuomeniniais procesais (plg. Ramonaitė 2013). Pavyzdžiui, tyrimo dalyvė Visagine cituoja tėvo žodžius, kuriuos vertina kaip svarbius jos sprendimui netapti Komunistų partijos nare:

Mes augome būdami pionieriais. Aš buvau komjaunimo lyderė mokykloje. O kuomet mes atvykome čia, aš nebebuvo komjaunime. Kodėl? <...>Tėtis man kažkada pasakė: „dukrele, niekada neįlipk nei į mėšlą, nei į partiją (rus. – никогда не вступай не в говно, ни в партию)“ (Interviu nr. 11, Visaginas, moteris, rusė, kultūros sritis, interviu rusų kalba).

Tyrimo dalyvė Vilniuje mini šeimos nario nuomonę, kaip pačią pagrindinę jos pasirinkimui nestoti į Komunistų partiją:

Direktorius mokyklos atvyko pas mano mamą, kad ši pritartų mano stojimui į partiją. Mama išklausė ir pasakė: „žinoma, aš šio klausimo negaliu išspręsti, jį sprendžia mano duktė, ji suaugęs žmogus. Jei ji nori įstoti į partiją, tai jos reikalas, bet iš savo pusės aš taip pasakysiu – kol aš gyva, tik per mano lavoną <...> Kadangi mama taip pasakė, tad taip ir yra. Man mama buvo didžiausias autoritetas ir bendrai aš nemačiau prasmės stoti į partiją. (Vilnius 20, moteris, rusė, švietimo sritis, interviu rusų kalba).

Šeimos narių pozicija sovietinės valdžios atžvilgiu įvardijama kaip svarbi formuojant vertybes ir santykį su sovietine sistema, o sykiu per šeimos patirtis suvokiamas sovietinės sistemos

represyvumas ir laisvo žodžio ribojimas (plg. Ramonaitė 2013). Kultūros ir žiniasklaidos srityje dirbusi tyrimo dalyvė Vilniuje prisimena:

Мама buvo tokia visiškai antisovietinė (rus. вообще антисоветчица). Jinai nekenė... pas mus, kai savas namas, mes turėjome Иллюстрированная Россия (liet. Iliustruotoji Rusija) visus tuos emigrantų leidinius. Pilsudskį jie kažkodėl tai sunaikino bijodami tarybų valdžios. Juokinga, bet buvo keli raštai... sunaikino. Sudegino ar kažką... Bet šitie emigrantų laikraščiai... ten Иллюстрированная Россия su karikatūromis, ten Lenino karikatūros... viskas buvo išsaugota ir per karą nedingo. Jinai nekenė tarybų valdžios. Ji tiek buvo arši, kad negalėjo laikyti liežuvio už dantų, kad tėvas jai pasakė: „žinai, mane išstems, sėdėk namuose“. (Interviu nr. 12, Vilnius, moteris, rusė, kultūros sritis).

Per interviu minimi ir įtaką turėję visuomenininkai ar įvairiose srityse sutikti žmonės, kurie gebėjo pateikti kitokią Lietuvos istorijos viziją (plg. Ramonaitė 2013). Tyrimo dalyviai kalbėdami apie savo požiūrį į sovietinę valstybę ir ideologiją mini šeimos narių partitis represinėje sovietinėje sistemoje: artimiausias socialinis ratas (šeimos nariai, draugai) apibūdinami kaip ugdantys kritinį mąstymą ir formuojantys vertybes bei santykį su sovietine sistema, ideologija, o kartu turintys poveikį pasirinkimams Lietuvos valstybingumo atkūrimo laikotarpiu:

Na, pas mus buvo tokia kompanija. Mane taip auklėjo. Pas tėvus virtuvėje vyko visokie pokalbiai. Mano dėdė visada sakė „mokykis skaityti tarp eilučių“, kažkaip taip. Mano tėtis darbo reikalais dažnai važinėdavo ir jis tam tikruose sluoksniuose buvo, Sacharovas kaip tik Gorkyje, dabar Nižnij Novgorodas <...> Ir mano vyras buvo toks, kaip kad buvo tais laikais toks žaidimas – dosidentas ir otsidentas (rus. досидент и отсидент), t. y. jis buvo jau šiek tiek otsident, t. y. jau nukentėjęs. (Interviu nr. 16, Vilnius, moteris, rusė, švietimo ir kultūros sritis, interviu rusų kalba).

Kai kuriuose interviu šeimos narių pozicija apibūdinama kaip išreikšta verbaliai, kituose – kaip perduodama per tradicijas, svietimas sovietmečiui, ir per pagarbų santykį su tomis gyvenimo sferomis (pvz., religija), kurios sovietinės sistemos buvo naikinamos:

Visų pirma, iš senelio ateina tas tylus... turbūt ta neišsakyta kritika. Senelis buvo sentikis. Kito senelio neturiu, nes jis mirė 1946 metais... tėčio senelis. Senelis, kuris buvo tradicionalistinis sentikis, bet jis nekritikavo valdžios. Jis tik atsargiai sakė, kad su religija ne viskas tvarkoje. Tai tą dozę gaunu ir iš tenai. (Interviu nr. 14, Vilnius, rusas, vyras, švietimo sritis).

Daugelyje interviu minima sovietmečio ekonomika, kuri apibūdinama kaip netenkinusi minimalių poreikių, neefektyvi. Interviu prisimenamas kasdienis gyvenimas ir išgyvenimo strategijos „trūkumų ekonomikoje“ (Verdery 1996), t. y. tokioje ekonominėje sistemoje, kuri negebėdavo tenkinti minimalių piliečių poreikių. Mokslininkai, tyrę kasdienybę Vidurio ir Rytų Europoje sovietmečiu, pabrėžia darbo vietas / institucijas kaip prieigos prie produktų ir paslaugų svarbą (Hohnen 2003; Nielsen 1999; Verdery 1996; Berdahl 1999). Katherinos Verdery teigimu, sovietinė valstybė kūrė „socialistinę tautą“ (angl. *socialist nation*), t. y. piliečiai buvo matomi kaip partijos perskirstytų resursų gavėjai (Verdery 1996: 63). Tyrimo dalyvė prisimena, kaip sovietmečiu prieiga prie prekių ir paslaugų būdavo suteikiama per darbovietes, tačiau konstruoja pajuokiamą kritinį santykį su šia sistema, pavadindama perskirstymą „pajuoka“:

Visada stovėdavome ilgiausiose eilėse. Būdavo mėsos ir gėrimų kažkokių... prabangesnių. Atsimenu kaip šiandien, Porto vynas. Dabar aš jo niekur nematau, o tada būdavo. Kartais būdavo tokių importinių visokių prekių. O paskui... jau vėliau padarė maisto daivinius. Gal jie buvo ir visur, bet Visagine juos gaudavome dažniau negu kitur. <...> Per darbovietes... dalindavo profsąjungos atstovas ar kas tuos talonėlius. <...> Su tuo talonėliu galėdavai eiti į atskirą parduotuvę, kurią vadindavome pajoko išdavimo punktas... tai daivins. (Interviu nr. 17, Visaginas, lietuvė, moteris, švietimo sritis).

Per interviu pabrėžiama socialinė neteisybė ir socialinė stratifikacija, sąlygota asmens priklausymo tam tikrai socialinei grupei: priešingai nei ideologiškai deklaruota lygybė sovietinėje visuomenėje, sovietinės nomenklatūros nariai, Komunistų partijos nariai matomi kaip turėję daugiau teisių ir geresnį ekonominį aprūpinimą:

Interviuotoja: su kuo jums asocijuojasi dvidešimtojo amžiaus pabai-
gos įvykiai? **Tyrimo dalyvis:** Asmeniškai man šie įvykiai asocijuoja-
si su džiaugsmu. Aš nelabai gerą santykį turėjau su sovietų valdžia.
Pas mane tai giminės atmintis. Aš skaičiau, kad Sovietų Sąjungos
griūtis ir tai, jog komunistų partija prarado valdžią, buvo didžiu-
lis gėris visoms respublikoms. Kai aš čia [i Visaginą – aut. pastaba]
atvykau, aš pastebėjau, jog čia etniniai rusai šiek tiek skiriasi nuo
rusų Rusijos gilumoje. Ir paaiškėjo, jog dauguma jų gyveno mies-
tuose už spygliuotų vietų [specialaus statuso miestuose Sovietų Są-
jungoje – aut. pastaba] <...> Jie jautėsi daug geresni nei kiti žmo-
nės, kurie su šlapiais paltais stovėdavo eilėse bilietų, pvz., i Sočj.
(Interviu nr.18, Visaginas, rusas, vyras, techninė sritis, interviu
rusų kalba).

Tyrimo dalyvis per interviu konstruoja socialines skirtis sovie-
tinėje visuomenėje – priklausantieji ar nepriklausantieji tam tikrai
ideologizuotai organizacijai, – kuri sąlygojo skirtingas prieigas
prie prekių ir paslaugų. Per interviu šios socialinės skirtys, kurios,
tyrimo dalyvio nuomone, kontrastavo su ideologiškai konstruoja-
ma socialine lygybe, buvo svarbios formuojant tyrimo dalyvio po-
žiūrį į Sąjūdžio judėjimą ir tikslus.

Tyrimo dalyvė sovietinę valdžią mato kaip skirstančią piliečius
pagal jų numanomą santykį su sovietine valdžia – į „patikimus“ ir
„nepatikimus“ piliečius – remdamasi jų tėvų ir senelių kilme, gyve-
nimo istorija, patirtimis, bet neatsižvelgiančia į piliečio atsidavimą
darbui ar pasiekimus. Šis valdžios santykis su piliečiais atliekant
interviu vertinamas kaip neteisingas ir tyrimo dalyvė jį sieja su So-
vietų Sąjungos griuvimu:

*Tai turėjo nutikti... tai teisinga tai, kas atsitiko, nes aš nepriklausau
tai kategorijai, kuri palaiko Sovietų Sąjungą, nes pas mane apie tai
yra savi požiūriai ir ne požiūriai (rus. свои взгляды и не взгляды) <...>
Mano vienas senelis... jį nukankino vokiečiai, o antras senelis pas
mane buvo... kai vokiečiai atėjo, tai buvo vakarų Ukrainoje... jis tris
kartus buvo [represuojamas atimant turtą – aut. pastaba (rus. раску-
лачивали)], po to buvo badmetis (rus. голодомор). Mano močiutė
po eilinių represijų (rus. раскулачивания) buvo sumušta, ji buvo nės-
čia ir numirė. Vėliau, kai atėjo vokiečiai,... komendantu išrinko mano*

senelį. Kai išlaisvino nuo vokiečių, tai ji sušaudė ir įrašė į... sąrašus. Mano tėvas slapstėsi ir kažkaip tai <...> Va tai man viską papasakojo <...> ir pasakė „jūs neturite teisės važiuoti į uždara miestą [ji kartu su vyru kariškiu besilaukianti važiavo gyventi į karinį įslaptintą miestą Urale – aut. pastaba].“ <...> Visa tai buvo pastatyta ant baimės ir tai yra Sovietų Sąjunga. <...> Tuo labiau aš visada ir visur buvau pirma. Netgi kai aš mokiausi technikume, aš buvau komjaunimo organizatore (rus. комсомол). Aš mokiausi, kaip teisingai dirbti, kaip teisingai vykdyti planą. Kodėl aš staiga tapau tokia nepatikima.“ (Interviu nr. 4, Visaginas, rusė, moteris, interviu rusų kalba).

Verdery (1991) apibūdina sovietinę valstybę kaip silpną valstybę (angl. *weak state*) visų pirma dėl jos neligitimumo piliečių akyse ir dėl didžiulio represinio aparato, kuris suardė visuomenines saviorganizacijos formas. Interviu citata atspindi tiek sovietinės sistemos represyvumą, tiek visuomenės diferencijavimą ideologiniais pagrindais. Sovietmetis prisimenamas kaip laikotarpis, kuris neigė etnines, kultūrinės tapatybes ir kūrė visuomenę, kurioje skirtys ir neteisnumas buvo ne tik dėl priklausymo ar nepriklausymo sistemai, bet ir priklausymo etninėms mažumoms:

Aš asmeniškai sovietmetį atsimenu labai blogai, kadangi tik nepriklausomybė man viską davė. Ir mano vaikui davė viską, kadangi dukra studijavo užsienyje. Kitaip nebūtų, jeigu nebūtų nepriklausomybės. <...> Nežinojome, nieko nežinojome. Man atrodo, kad aš aplamai apie NN visą istoriją sužinojau tik universitete. Prieš tai buvo uždrausta tema vadovėliuose ir visur, o tėvas tiesiog saugojo mus, kad mes neprasitartume, kad niekur negalima kalbėti. (Interviu nr. 22, Vilnius / Kaunas, moteris, tautinių mažumų atstovė).

Ne vienas tyrimas atskleidė, kad sovietmetis tam tikrose visuomenės grupėse prisimenamas su nostalgija ir kaip garantavęs ekonominį stabilumą ir gerovę (Klumbytė 2004, 2006; Ramonaitė 2013; Leinartė et al 2014; Frėjutė-Rakauskienė, Klumbytė, Šliavaite 2018). Mūsų tyrimo dalyvių grupėje dominuoja sovietmečio, kaip sukūrusio elementarių poreikių negalinčių patenkinti ekonomiką, pasakojimas, o kartu sovietmetis siejamas su socialiai neteisinga, lygių galimybių neužtikrinančia ir represyvia sistema. Šis santykis su sovietine valdžia ir sistema tampa svarbia tema tyrimo dalyvių interviu apie jų veiklą ir pasirinkimus Lietuvos valstybingumo

atkūrimo laikotarpiu: Sąjūdžio idėjoms, Lietuvos nepriklausomybei šioje tyrimo dalyvių grupėje pritariama ir jos aktyviai palaikomos. Tai atliepia Ainės Ramonaitės įžvalgą, jog „dalyvavimas Sąjūdyje bet kokiū statusu, palyginti su nedalyvavusiais, padidina antiso-vietinės laikysenos tikimybę“ (Ramonaitė 2013: 278). Be abejo, turime apibendrinti, kad daugelis tyrimo dalyvių šioje grupėje yra švietimo, kultūros srityje dirbę(antys) Lietuvos gyventojai.

4.2.2. „Politika man nerūpėjo“: atsiribojęs pasakotojas ir pasyvus veikėjas

Antrasis išryškėjęs būdas konstruoti savo įsitraukimą ir aktyvumą Lietuvos valstybingumo atkūrimo procesuose galėtų būti įvardytas kaip nedalyvavimas arba atsiribojimas, stebėjimas iš šalies. Nedidelė dalis tyrimo dalyvių konstravo pasakojimą apie XX a. pab. ir save, kaip susikoncentravusius į ekonomines situa-cijas, šeimą, profesinę karjerą, bet ne į visuomeninius pokyčius ir Lietuvos valstybingumo atkūrimą. Dauguma šio pobūdžio inter-viu buvo atlikti Visagine ir tokio pobūdžio atmintis lemia ir tai, kad ieškant tyrimo dalyvių šiame mieste buvo susidurta su tam tikrais iššūkiais, nes dažniausiai lietuvių tautybės Visagino gyventojai buvo nurodomi kaip aktyviai rėmę Sąjūdžio idėjas ir Lietuvos ne-priklausomybės siekius. Kita vertus, Visagino miestas kūrėsi ir buvo statomas sovietmečiu ir dauguma ten gyvenusių žmonių sovietme-čio pabaigoje buvo atvykę iš įvairių Sovietų Sąjungos vietovių, tad XX a. pabaigoje jų santykis su Lietuva ir jos visuomene bei istori-ja buvo kitoks nei ilgiau ir lietuviškesniame kontekste gyvenančių rusų ir rusakalbių. Šia prasme tyrimo dalyvių santykis su Lietuvos valstybingumo atkūrimo procesais „per atstumą“ yra paaiškina-mas objektyviomis istorinėmis patirtimis.

Šiuose interviu neišryškėja toks kritiškas santykis su sovietiniu laikotarpiu ir sovietine valstybe kaip interviu su aktyviai Sąjūdžio idėjas rėmusiais tyrimo dalyviais. Interviu kontekste tyrimo daly-viai(ės) save konstruoja kaip esančius tam tikra prasme nuošalyje nuo to laikotarpio politinių įvykių, šie įvykiai svarbūs tiek, kiek pa-liečia šeimos gyvenimą, profesinę karjerą. Pavyzdžiui, keletas tyri-mo dalyvių Visagine Lietuvos nepriklausomybės atkūrimo patirtis vertina per ekonominius procesus, tiesiogiai palietusius šeimą, o save apibūdina kaip atsiribojusius nuo politikos, darydami skirtį

tarp „paprastų žmonių“ ir „politikų“, o „paprastų žmonių“ interesus siedami išimtinai su ekonomine šeimos gerove (plg. Klumbytė 2006). Interviu išryškėja tam tikras kritinis santykis su posovietmečiu vykdytomis ekonominėmis socialinėmis transformacijomis, kurios vertinamos kritiškai ir kartu kvestionuojami Sąjūdžio kelti visuomeniniai ir politiniai reikalavimai. Tyrimo dalyvis Visagine – darbininkas, rusakalbis, atvykęs į Visaginą XX a. pab. iš Ukrainos, pasakoja:

Jūs žinote, kažko tokio čia nebuvo, mitingų nebuvo. Vat sesers vyras, jis buvo už Sąjūdį, už Landsbergį. Jis ten važiuodavo, kai prie televizijos bokšto buvo, jie kažko norėjo, galvojo, kad bus geriau. O kai jis pabuvo, o paskui viskas sugriuvo, geriau juk netapo. Gamyklos pradėjo griūti, žmonės atleido, žmonės neteko darbo. Galvojo, kad laisvė ir bus geriau gyventi. Netapo geriau. <...> Žmonės buvo užsiėmę tuo, kad pragyventi dieną, mėnesį, metus. Nebuvo darbo ir ką tu darysi. Pagyvenai iš santaupų, o paskui <...> Aš galvoju, kad politikai iš neturėjimo ką veikti kažką prisigalvoja. O darbo žmogus negalvoja apie politiką. Jis galvoja kaip pragyventi, kaip šeimą išmaitinti, kaip išauginti bulves, kaip jas surinkti. (Interviu nr. 16, Visaginas, vyras, rusakalbis, interviu rusų kalba).

Klumbytė panašų santykį su praeitimi aprašo analizuodama tyrimo Lietuvos kaimiškose vietovėse XXI a. pradžioje duomenis: antropologės tyrimo dalyviai taip pat kalbėjo apie fermų ir kolūkių griūtį (Klumbytė 2004, 2006, 2010, 2013). Klumbytė šiuos pasakojimus apie praeitį interpretuoja ne kaip siekį, kad sugrįžtų sovietinė valdžia, o kaip kritišką santykį su dabarties procesais (Klumbytė 2004, 2006, 2010, 2013). Mūsų tyrimo dalyviai pristato save dabartyje kaip sėkmingus Lietuvos visuomenės dalyvius, kai kurie į interviu susitikimą atėjo įsisebę simbolinius ženklus – Lietuvos valstybės vėliavos spalvų seges. Tad tam tikras savęs pristatymas kaip atsiribojusio(s) nuo politinių procesų interpretuotinas kaip tam tikro visuomeninio aktyvumo stoka, tačiau nebūtinai signalizuojantis nesisaistymą su Lietuvos valstybe.

Kita išryškėjusi perspektyva – kai gyvenimo istorija ir Lietuvos valstybingumo atkūrimo laikotarpis konstruojamas susitelkiant į profesinį kelią. Šiame interviu tyrimo dalyvis gyvenimo istoriją struktūroja profesinės karjeros etapais ir Lietuvos valstybingumo atkūrimo etapas susijęs su nauju profesinio kelio etapu. Toks

pasakojimas taip pat kuria tam tikrą atstumą ir neįsitraukimą į visuomeninius ir politinius procesus Lietuvos valstybingumo atkūrimo laikotarpiu:

Interviuotoja: *O pokyčiai, nepriklausoma Lietuva, ar tai kokių nors pasekmių jums turėjo? Tyrimo dalyvis:* Aš buvau nuošalyje nuo viso šito. Man buvo svarbiausia užtikrinti atominės jėgainės saugumą. <...> Na, aš be problemų, iš karto paėmiau Lietuvos pilietybę, aš neketinau kur nors išvykti. Kodėl? Bet kalbos man išmokti nepavyko. Kodėl? Todėl kad nuo septynių ryto iki septynių vakaro darbe, o ten lietuvių nėra. (Interviu nr. 13, Visaginas, vyras, rusas, buvęs atominės darbuotojas, interviu rusų kalba).

Tyrimo dalyvis(ė) per interviu konstruoja savo tapatybę išimtinai pasitelkdamas profesinį kelią – atsakingą darbą atominėje elektrinėje. Kita vertus, konstruodamas pasakojimą apie saugumą užtikrinimą atominėje tyrimo dalyvis kryptingai pabrėžia to svarbą Lietuvos visuomenei ir žmonijai. Šia prasme tyrimo dalyvio konstruojama tapatybė susitelkiant į profesinę karjerą gali būti interpretuojama kaip pasirinkta interviu strategija siekiant neįtraukti temų iš platesnio politinio socialinio konteksto ir galbūt suponuoja tam tikrą nepasitikėjimą tyrimo vykdytoja. Kita vertus, tai gali būti interpretuojama kaip strategija, atskleidžianti identitetą, visų pirma pagrįstą profesiniais laimėjimais. Šie tyrimo dalyviai dabartyje konstruodami pasakojimą apie savo patirtis Lietuvos valstybingumo atkūrimo laikotarpiu pabrėždavo ekonominius klausimus, kaip svarbiausius, ir konstravo skirtį tarp „paprasto žmogaus“ ir valdžios arba tarp „šeimos interesų“ ir visuomenės, t. y. konstravo save kaip neįsitraukusį(ią) ar mažai įsitraukusį(ią) į visuomeninius procesus Lietuvos valstybingumo atkūrimo laikotarpiu ir susikoncentravusius į ekonominio išgyvenimo klausimus.

4.2.3. Nepalaikantis: susikertančios vertybės

Visoje tyrimo imtyje vienas tyrimo dalyvis(ė) išreiškė aiškiai poziciją, kad XX a. pab. Lietuvos valstybingumo atkūrimą vertino neigiamai ir šios iniciatyvos nepalaikė. Šiame interviu sovietmetis vertinamas kritiškai, kaip laikotarpis, kuris iškraipė komunizmo idėjas, ir tyrimo dalyvis(ė) save konstruoja kaip žmogų, kuris sovietmečiu

dažnai konfrontuodavo su valdžia, nes siekė tikrųjų komunistinių vertybių. Per interviu pabrėžiama, kad tikėta komunistinėmis idėjomis ir tyrimo dalyvis(ė) save apibūdina kaip siekusį pakeisti šią sistemą, tobulinti, t. y. kaip turėjusį aktyvų kritinį santykį su sistema. M. Gorbačiovo inicijuota pertvarka sutikta kaip laisvėjimo galimybė: tyrimo dalyvis(ė) dirbo kultūrinėje srityje, todėl prieiga prie sovietmečiu draustų kūrinių, tekstų vertinama teigiamai:

Viešumas. Tada pasirodė knygos, tai yra tai, kas buvo uždrausta. Staiga atsirado. Pasirodė pjesės, Bulgakovo pasakojimai. Tarkime, „Šuns širdis“. Tai yra tai, ką aš skaičiau perspausdintą ir pasislėpęs su žibintuvėliu. Visa tai atsirado ir, žinoma, kad buvo pats didžiausias džiaugsmas. (Interviu nr. 15, Vilnius, rusas, vyras, kultūros sritis, interviu rusų kalba).

Tyrimo dalyvis(ė) išreiškia kritišką santykį su sovietine sistema ir identifikuoja šioje sistemoje egzistavusią socialinę nelygybę. Kita vertus, sovietmetis matomas kaip garantavęs ekonominį stabilumą ir todėl Sąjūdžio idėjos buvo vertinamos kaip atvesiančios į Lietuvos atsiskyrimą nuo Sovietų Sąjungos ir asmeninio ekonominio stabilumo griūtį:

Iš kitos pusės, žinote, kada jau tu esi laive, jau kažkoks stabilumas atsirado, jau gali lengviau gyventi, jau lengviau gyventi, tad keisti jį kažką. Aš pasakysiu paprasčiau. Komunizmas jau horizonte. Nes visą laiką jį ėjau, ėjau, bet kažkodėl komunizme gyvena tik tie, kas viršūnėse. Jie jau ten seniai, o tu vis statai ir statai. Jei tai jau kažkiek viskas stabilizavosi, tai keisti jį kitą versiją, kurios dar nėra, ne kiekvienam norisi. Aš tiesiog iš karto sakau savo poziciją. Kai tik man pasakė apie Sąjūdį, aš sakiau „čia jau eina kalba apie Sovietų Sąjungos sugriuvimą“, čia dar 1989 kai jie tik pradėjo rinktis, aš iš karto pasakiau, kad kalba eina apie tai. Patikėkite, palaikyti pertvarką yra viena, o čia jau yra kitas reikalas. Ir, žinoma, aš niekada nebuvau Sąjūdyje. Aš kaip tik buvau kategoriškai prieš sugriuvimą būtent todėl, apie ką jau sakiau. Jau buvo tam tikras stabilumas, statusas, kilo alga. (Interviu nr. 15, Vilnius, vyras, rusas, kultūros sritis, interviu rusų kalba).

Tad sovietmetis vertinamas kaip garantavęs ekonominį stabilumą, o Lietuvos nepriklausomybė, kaip neišvengiamai vedusi į nestabilumą. Tyrimo dalyvis pabrėžia, kad palaikė tam tikros autonomijos variantą Sovietų Sąjungos sudėtyje:

Aš nebuvo prieš nepriklausomybę. Aš maniau, kad turi būti kažkokia kita sąjungos forma. Ten sąjunga, kai tau iš centro liepia ir tu privalai...tai blogai. Kažkokia kita forma turėtų būti, bet jį neatsirado ir visi išsiskirstė. O juk iš principo mes visi gyvenome labai draugiškai... ir Ryga, ir Talinas. Juk milijoną miestų esu apvažiavęs ir visur sutikdavo apsikabindami. Gaila buvo sugriauti tokią draugystę, tokius žmogiškuosius santykius. (15 interviu, Vilnius, vyras, rusas, kultūros sritis, interviu rusų kalba).

Šis interviu yra vienintelis visoje imtyje ir jame atsiskleidžia tam tikra mokslininkų užfiksuota dabartyje įsivaizduojamam gyvenimo būdui ir bendruomeniškumui sovietmečiu kuriama nostalgija (Leinartė et al 2014), kuri turėtų būti vertinama ne kaip teisingas ir objektyvus praeities vaizdinys, o kaip atspindintis santykį su dabarties situacija (Klumbytė 2004, 2010). Kita vertus, tyrimo dalyvis(ė) jaučiasi saugus(i) demokratinėje visuomenėje, kurioje garantuota žodžio laisvė ir nesibaimina išsakyti savo perspektyvų, kartu suvokdamas(a), kad ši nuomonė yra marginali.

4.3. „Mes vs jie“?: etniškumo dimensija pasakojimuose apie XX. a. pabaigos procesus

Šiame poskyryje analizuojame, ar ir kokios per interviu išryškėja temos, susijusios su etniškumu, etniniais santykiais, t. y. kokiuose kontekstuose etniškumas (rusiškumas) matomas kaip svarbus struktūruojant socialinę sąveiką. Apžvelgiame, kaip tarpetniniai santykiai, t. y. rusų, rusakalbių ir daugumos (lietuvių) sąveika ir jos transformacijos konstruojamos retrospektyviai per interviu kalbant apie Lietuvos visuomenę sovietmečiu bei atkuriant Lietuvos valstybingumą. Šis skyrius dalijamas į kelias dalis, kurios išryškėjo interviu analizėje: a) tarpetniniai santykiai sovietmečiu; b) „atrandant“ etniškumą ir etniškumus Lietuvos valstybingumo atkūrimo laikotarpiu; c) konstruojant ir nuneigiant okupanto sąvoką / sampratą.

4.3.1. Etniškumo raiška ir tarpetniniai santykiai sovietmečiu

Antropologė Katherina Verdery knygoje „What was socialism and what comes next“ (liet. Koks buvo socializmas ir kas buvo

vėliau) mini kai kurių vakarų žurnalistų požiūrį, kad sovietmečiu etninės įtampos buvo išspręstos valstybės ir tik griuvus sovietinei sistemai, tarsi nuėmus dangtelį nuo garuojančio arbatinuko, iškilo etniniai konfliktai (Verdery 1996: 83). Verdery kritikuoja šią perspektyvą analizuodama, kaip sovietmečiu skirtingose regiono valstybėse buvo (ne)sprendžiami tarpetniniai klausimai ir kaip sovietmečiu vykdyta represijų politika, socialinių ir etninių grupių deportacija sąlygojo tarpetnines įtampas ir konfliktus posovietmečiu (Verdery 1996). Latvių antropologė Daze Dzenovska posovietmečiu fiksuotas ksenofobijos, rasizmo apraiškas Latvijos visuomenėje sieja su sovietmečiu vykdyta valstybės politika, kai išoriškai „kitas“ dažnai buvo nematomas net ir dėl sistemos sudarytų sąlygų užsieniečiams gyventi atskiroje erdvėje (Dzenovska 2010). Kitais žodžiais tariant, mokslininkai kvestionuoja mitą, kad sovietinė valstybė išsprendė bet kokias tarpetnines įtampas ir tik posovietmetis grįžo su nacionalizmo apraiškomis.

Šioje monografijoje analizuojamuose interviu išryškėja kritiškas požiūris į etniškumo politiką sovietmečiu ir tarpetninius santykius sovietinėje valstybėje. Dalis tyrimo dalyvių sovietmetį mato kaip izoliacijos, kultūrinės įvairovės nepažinimo ir nepripažinimo, istorinio paveldo neįvertinimo laikotarpį. Pavyzdžiui, kultūros ir švietimo srityje dirbusi tyrimo dalyvė, mažumų atstovė prisimena, kad rusų tautybės žmonėms svarbus istorinis paveldas iš pažinimo lauko buvo sovietinės valdžios eliminuotas ir atrastas tik posovietmečiu nepriklausomoje Lietuvoje. Tyrimo dalyvė rusų kilmės mokslininko Levo Karsavino likimą vertina kaip tapatų lietuvių kilmės kultūrinio elito likimui, o sovietinė sistema matoma kaip veikusi prieš tam tikrą žmonių sluoksnį, o ne etninę grupę:

Kokia izoliacija buvo... man baisu pagalvoti. Aš norėčiau jums papasakoti.... apie Karsaviną. Levas Karsavinas gyveno Laisvės pradžioje. Už trijų namų buvo jo namas. Kaune jis buvo 12 metų, dirbo universitete. Turėjo savo gyvenimą. Kažkas gi turėjo likti atmintyje. Niekas... universitete antrame kurse... trečiame... ypatingai penktame... kada modernizmą studijavome, kada sidabrinį amžių studijavome. Kalbėjome apie Karsaviną, apie tai, kad jis paliko tokį palikimą, kad jis religinis filosofas ir t. t. Nežinojome... gėda... nežinojome, kad jis Lietuvoje gyveno tiek metų, kad jis su Lietuva susietas, kad jo likimas toks baisus buvo, kaip ir viso lietuvių elito. (Interviu nr. 22, Vilnius / Kaunas, moteris, tautinių mažumų atstovė).

Refleksyvus permąstymas tarpetninių santykių ir tarpetninių hierarchijų sovietmečiu išryškėjo dalyje interviu. Tyrimo dalyviai akcentuoja bendras sovietmečio patirtis – skirtingų tautinių mažumų arba kultūrinio visų tautų elito – sovietinėje sistemoje. Neringa Klumbytė analizuodama sąlyčio taškus tarp rusų, rusakalbių ir lietuvių, šiems pasakojant apie Antrojo pasaulinio karo ir jo baigties patirtis, mini bendrus išgyvenimus, bendras netektis (Klumbytė 2017 a, 2018; plg. Šliavaitė 2020). Mūsų tyrimo dalyvė kalba apie sovietinę valstybę, kaip represavusių įvairias tautas, ir kad įvairių tautų žmonės nukentėjo nuo represinio sovietinės sistemos mechanizmo:

Ar jūs žinote tokį kūrinį „Snaudė aukso debesėlis“? Jis kaip tik buvo neseniai išėjęs prieš perestroiką, gal 80-ųjų antroje pusėje. Tai buvo apie čečėnų išvežimą iš Čečėnijos. Kaip vežė, kaip trėmė ir t. t. Pradėjau pasakoti. Pradėjau pasakoti būtent apie tą kūrinį. <...> Tokių pat istorijų, kaip Lietuvoje, buvo kituose kraštuose. Krymo totorius išsiuntė, sunaikino, ir kalmukus, ir čečėnus. Šitas kūrinys būtent apie Čečėnijos du vaikus, kurie vežami be tėvų. Tėvai sušaudyti, o jie vežami vagone. Šitos tautos buvo vežamos ne į Sibirą, o į pietus... į Uzbekiją, Kazachiją. (Interviu nr. 22, Vilnius/Kaunas, moteris, švietimo sritis, tautinių mažumų atstovė).

Ši interviu citata yra vienas pavyzdžių, kaip tyrimo dalyviai konstruodami savo pasakojimą apie Lietuvos valstybingumo atkūrimo laikotarpį pasitelkdavo nuorodas į literatūros kūrinius ieškodami tam tikrų istorijos procesų paaiškinimo ir savo asmeninių ar šeimų patirčių (plg. Skultans 1998). Tautinių mažumų – lietuvių, kitų grupių – patirtys sovietmečiu konstruojamos kaip sąlygotos buvimo mažumos grupė ir kartu siejamos su stigma ir atskirties patirtimis. Vyresnio amžiaus moteris prisimena sovietinėje visuomenėje konstruojamas skirtis tarp įvairių etninių grupių kartu kvestionuodama dažnai rusų ir rusakalbių bendruomenėje konstruojamą pasakojimą apie tautų draugystę:

Tyrimo dalyvė: Manęs kaip rusės niekas nepriimdavo. Ne rusė, o nacmenas, kaip aš jums aiškinau. Национальное меньшинство [liet. tautinė mažuma – aut. pastaba], bet tas nacmenas buvo su neigiamą konotacija, negeras dalykas. <...> Gal iki 1960 metų buvo tokia atskirtis, kad jie gi lietuviai, su jais nereikia draugauti kieme. Jie laksto savo

kieme, mes bėgiojame savo kieme, kadangi jie lietuviai. Arba, jie žydai, bet juos galima priimti. Žydus galima į savo kompaniją priimti, nes lyg ir ne savi, bet ne tokie ne savi kaip lietuviai. **Interviuotoja:** Čia vaikų sąmonė? **Tyrimo dalyvė:** Vaikų sąmonė. Taip buvo iki 1959–1960 metų. (Interviu nr. 22, Vilnius / Kaunas, moteris, švietimo sritis, tautinių mažumų atstovė).

D. Dzenovska mini tokias kasdienio rasizmo sovietmečiu formas kaip niekinamieji epitetai, naudojami kasdieniame žmonių bendravime kai kurių šiaurės ir Azijos tautų atžvilgiu (Dzenovska 2010: 505–507). Mokslininkė tai aptaria kaip vieną pavyzdžių, kaip sovietinėje valstybėje ir visuomenėje kasdienio rasizmo formos buvo toleruojamos ir įtvirtinamos kasdienybėje (Dzenovska 2010). Tyrimo dalyvė Visagine per interviu prisimena ir kritiškai vertina tai, kaip sovietmečiu įvairių tautų atžvilgiu tarp rusų buvo vartojami neigiami epitetai:

Aš su nuostaba, jei galima taip pasakyti švelniai, pradėjau suprasti, kad didysis rusų šovinizmas buvo visada. Jis buvo visada, nes čia tarnavo kareivėliai, statė atominę, iš Uzbekistano, Gruzijos, Ukrainos, Baltarusijos, iš visur. Vat kaip armijoje elgėsi „tu chochlas, tu gogi, tu ara“. <...> Čiurka, tai uzbekas, chochlas – ukrainietis, ara – armėnas ir t. t. (Interviu nr. 11, Visaginas, moteris, rusė, kultūros sritis, interviu rusų kalba).

Dalis tyrimo dalyvių – kultūros, švietimo srities darbuotojai – konstruoja kritišką santykį su ideologizuotu naratyvu apie tautų draugystę sovietmečiu: prisimenamos etniškai konstruojamos ir patiriamos skirtys, kasdienės netolerancijos formos. Kartu sovietmetis matomas kaip represyvi sistema ne tik lietuvių atžvilgiu, tačiau ir kitų tautinių mažumų (totorių, kt.), taip pat rusų kilmės kultūrinio elito.

4.3.2. Bendrumo paieškos:

„atrandant“ ir nuneigiant etniškumą

Dalis rusų ir rusakalbių tyrimo dalyvių kalbėdami apie Lietuvos valstybingumo atkūrimo laikotarpį mini tam tikrą tautiškumo ir tautinių klausimų atradimą. Tautiškumo – lietuviškumo atgimimas

siejamas su aistringumu, chonais, kaip sugebėjusiais sujungti lietuvių tautą:

...chorai, kada susirenka didelis kiekis žmonių ir dainavo lietuviškas tautines dainas. Ir šios vibracijos darė poveikį etniniams lietuviams ir įkvėpė juos.

(Interviu nr. 18, Visaginas, vyras, rusakalbis, techninė sritis).

Lietuvių tautinis atgimimas apibūdinamas kaip užbūręs, netikėtas, aistringas, stiprus. Kita vertus, per interviu dažnai pasabrėžiamas vertybinis bendrumas, kuris jungė žmones veikti prieš sovietinę sistemą ir etniškumas šiuo atveju nematomas kaip svarbiausias kriterijus: pavyzdžiui, per vieną pokalbį buvo papasakotas siužetas apie močiutę, kuri po 1991 m. sausio 13 d. įvykių prie parlamento pastato budinčius žmones kviesdavo vaišintis arbata trimis kalbomis – lietuvių, rusų ir lenkų (*arbata, chai, herbata*). Šis epizodas buvo papasakotas akcentuojant, kad Lietuvos valstybingumo atkūrimo dalyviai buvo jungiami idėjų ir vertybių, o ne etninės kilmės.

Etniškumo, kaip svarbiausio visuomeninės veiklos ir siekių struktūruojančio ar socialines grupes mobilizuojančio, svarba buvo kvestionuojama įvairiuose interviu. Nuneigdami etniškumo, kaip svarbiausio vienijančio ir mobilizuojančio veiklai kriterijaus, svarbą tyrimo dalyviai akcentuodavo individų socialinę padėtį sovietmečiu, vertybines nuostatas, socialinius tinklus:

Tie, kas užėmė aukštesnes administracines vietas, tie išvyko į kitas atomines. Jie iš karto gavo geras pareigas. Koks jiems skirtumas, juk „mano adresas ne namai ir ne gatvė, mano adresas Sovietų Sąjunga“. Jiems tas pats kur gyventi. (Interviu nr. 18, Visaginas, vyras, rusas, atominė elektrinė, interviu rusų kalba).

Etninių stiprių barjerų nebuvo. Su Sąjūdžiu ateina tas atvirumas ir tas kaip tik kvietimas greičiau demokratiškai nusiteikusių rusų „ateikite, kartu su mumis būkite“. Ir ta dvasia visgi buvo. Ivanovas buvo dinosauros bent jau mano aplinkoje. <...> Tai ta aplinka, kurie irgi buvo demokratiškai nusiteikę. (Interviu nr. 14, Vilnius, vyras, rusas, švietimo sritis).

Mes su vyru buvome nuvažiavę prie Seimo. Man tai buvo... žinote, aš labai gerai prisimenu. Kaip prie Seimo buvome nuvažiavę ir matėme, kad eina žmonės ir buvo ukrainietiška vėliava, buvo rusiška vėliava. Tarp kitko buvo filmas, kuris vadinosi – Vėliavos. Dabar aš negaliu jo rasti, bet prisimenu, kad žmonės nežiūrėjo nei į tautybę. Suprantate, aš tada tą jaučiau. (Interviu nr. 11, Vilnius, moteris, rusakalbė, švietimo sritis).

Tačiau kartu tyrimo dalyviai akcentuoja, kad rusiškumas tapo matomas ir dažnai suvokiamas jų pačių, jog kasdienėje komunikacijoje išryškėjo mes – jie skirtys, konstruojamos socialinės aplinkos pasitelkiant kalbą (pavyzdžiui, kalbant tik lietuviškai) ar kitas taktikas. Tyrimo dalyvė prisimena atvejį, kai tam tikra simbolika buvo pasitelkiama tautoms priešinti, įtampai kelti. Tyrimo dalyvė akcentuoja siekį paaiškinti situaciją ir užkirsti kelią konfliktams etniniu pagrindu ieškant bendrumo tiek patirtyse, tiek tiksluose:

Tyrimo dalyvė: *Kaune buvo tokia labai baisi demonstracija, ėjo Gedimino gatve ir priekyje nešė pakartą rusų vėlavą. Interviuotoja: Čia 1993? Tyrimo dalyvė: Taip, 1993. Man buvo baisu dėl tų rusų... nu... dėl tų rusakalbių tikrai buvo baisu, gaila, kad nepasidėtų kokių susidūrimų. Tada, jeigu jūs atsimenate <...> tą dieną vakare Brazauskas kalbėjo per televiziją ir jis buvo toks susikaukęs, jis buvo toks rimtas ir kalbėjo labai rimtai „mes visi Lietuvoje ir savų žmonių skriausti nereikia...“. Reikia ieškoti kažkokių susitarimų. (Interviu nr. 22, Vilnius/Kaunas, moteris, tautinių mažumų atstovė, švietimo sritis).*

Per interviu prisimenama kasdienė etninių grupių, naujos daugumos (lietuvių) ir naujos mažumos (rusų ir rusakalbių) sąveika, kai svarbiausiu kriterijumi tampa etniškumas. Per interviu dažniausiai prisimenama situacijos, kai kasdieniauose kontekstuose pasitelkiama kalba (rusų, lietuvių) akcentuojant ar įgalinant atskirtį, išskyrimą, simbolinį pabrėžimą kitoniškumo ir išskyrimo iš naujai besikuriančios politinės tautos:

Mano aplinkoje buvo daug skirtingų tautybių žmonių, bet niekada nebuvo svarbu, kad tu rusas, lietuvis ar lenkas. Buvo osetinai, žydai, paskui daug jų išvyko. <...> Buvo toks momentas, kada aš atėjau į parduotuvę, be to, parduotuvė buvo netoli ir darbuotojai nesikeitė,

ta parduotuvė nuo mano gimimo buvo. Tai rusiškai, tai lietuviškai, kaip išeina. O dabar aš užėinu į parduotuvę ir su manimi tik lietuviškai. <...> Taip, ir kažkaip kaip siena, tai mane taip pribloškė. (Interviu nr. 16, Vilnius, rusė, moteris, švietimo ir kultūros sritis, interviu rusų kalba).

Tyrimo dalyvė: *Jausmas gatvėje buvo nemalonus. Rusiškai geriau buvo nekalbėti. Man buvo rūpesčiai, man 1990 metais gimė sūnus, todėl aš buvau užimta. Interviuotoja:* Ir netgi Vilniuje taip buvo? **Tyrimo dalyvė:** *Taip. Geriau buvo nekalbėti, nes priedurnių užteko. Mano kaimynai lietuviai buvo labai optimistiškai nusiteikę, ypač pirmosiomis dienomis, bet gatvėje, troleibuse ir autobuse geriau buvo nekalbėti rusiškai. Galima buvo kalbėti hebrajų, idiš, bet rusiškai ir lenkiškai geriau buvo nekalbėti. Ypač rusiškai. Situacija pasikeitė 1993 metais, kai išvedė kariuomenę. Tada jau buvo galima laisvai kalbėti rusiškai. (Interviu nr. 2, Vilnius, rusė, iš mišrios šeimos, moteris, švietimo ir kultūros sritis, interviu rusų kalba).*

Lietuviai tyrimo dalyviai Visagine per interviu pabrėžė lietuviškumą kaip tam tikrą stigmą rusakalbėje aplinkoje tiek sovietmečiu, tiek vėlesniais laikotarpiais:

Pačiame mieste tai lietuviškai niekur nepakalbėsi. Parduotuvėje tavęs niekas nesupranta. Visi atvažiavę iš Rusijos glūdumos. O vaikai... pagal lietuvišką tvarką... aš dabar neatsimenu, nuo kurios klasės, bet turėjo mokytis lietuvių kalbos, kaip vietinės valstybinės kalbos. Tai čia visokių būdų sugalvodavo, kad tik jos nereikėtų mokytis <...> Iš tikrųjų būdavo atviros patyčios.... atviros. Man įstrigo tokia buvo NN... labai arši buvo. <...> Atsimenu kaip šiandien... sėdi kelios, laiptais lipi, o jos „kaip dainuoja lietuviška varna... kar... kar“ (rus. как поет литовская ворона... кар, кар...). (Interviu nr. 17, Visaginas, lietuviė, švietimo sritis).

Tyrimo dalyviai konstravo skirtingas etniškumo sąlygotas patirtis – per interviu prisimenami tiek lietuviškumo, tiek rusiškumo sąlygotos atskirties ar stigos patirtys. Šie pasakojimai konstruojami abipusiškai – tiek iš lietuvių, tiek iš rusų ir rusakalbių perspektyvų. Kita vertus, greta konstruojamas naratyvas apie bendrumą, bendras patirtis, sovietmečiu sąlygotas socialinio sluoksnio, išsilavinimo, o ne tautybės. Panašiai kaip kalbant apie Antrojo

pasaulinio karo patirtis ieškoma sąlyčio taškų ir supratimo tarp įvairių etninių grupių (Klumbytė 2017 a, 2018; Šliavaitė 2020).

4.3.3. Okupanto sampratos

Sąvoka *okupantas* išryškėjo dalyje interviu kaip sąvoka, kuri viena svarbiausių konstruojant savo santykį su Lietuva. *Okupacijos* samprata yra glaudžiai susijusi su Antrojo pasaulinio karo pabaigos interpretacijomis. Moksliniai tyrimai atskleidžia, kad gegužės devintoji yra svarbi pačių rusų tapatybei konstruoti ir taip pat pasitelkiama Rusijos Federacijos konstruojant tautinį pasakojimą (Frėjutė-Rakauskienė 2011; Klumbytė 2017 a, 2018). Kita vertus, etninių lietuvių, latvių, estų istoriniame pasakojime gegužės devintoji visų pirma siejama su okupacija (Klumbytė 2017, 2018). Ammonas Cheskinas tiria jaunosios rusų kartos Latvijoje atmintis ir pabrėžia, kad šios kartos Antrojo pasaulinio karo atmintys yra kitokios nei vyresnės kartos, nes jie veikiami Latvijos žiniasklaidos (Cheskin 2016). Mokslininkai identifikuoja skirtingus Antrojo pasaulinio karo pabaigos ir su ja susijusios simbolikos vertinimus (Arlauskaitė Zakšauskienė et al 2016; Klumbytė 2017 a, 2018; Šliavaitė 2020). Simbolikos, susijusios su Antrojo pasaulinio karo pabaiga, kuriamos tarptautinės įtampos identifikuojamos ir mūsų tyrimo dalyvių. Kadangi tyrimo dalis vyko prasidėjus Rusijos karui Ukrainoje, tad tyrimo dalyviai minėdavo dabartinių laikų Putino režimo palaikomą simboliką ir reflektuodavo savo santykį su tokiomis simboliais kaip Georgijaus juostelė. Pavyzdžiui, tyrimo dalyvė tokių simbolių vartojimą tiesiogiai sieja su pasirinkimu saistytis arba nesisaistyti su Lietuvos Respublika:

Jeigu sąžiningai, tai aš į Georgijaus juostelę taip pat žiūrėti negaliu. Su ja vaikšto Donbaso liaudies respublikoje. Su jomis vaikšto tie, kurie kankina maniškius... Aš taip pat turiu savo asmeninę nuomonę. Kodėl mes turime jų asmeninės nuomonės klausytis. Suprantate? Aš negaliu į ją žiūrėti. Jie užsikabina [Georgijaus juostelę – aut. pastaba] ir eina plėšti namų. <...> Va pas rusus kai kuriuos... jeigu tu gyveni Lietuvoje ir negerbi šios šalies, jeigu pas tave didelė meilė Rusijai, važiuok ten ir gyvenk. Man sako „kaip tu rusė, gali taip kalbėti“.
(Interviu nr. 4, Visaginas, rusė, moteris, interviu rusų kalba).

Tyrimo dalyviai refleksyviai konstravo kintančią asmeninę tapatybę politinių įvykių kontekste ir kintantį santykį su Lietuvos istorija ir savo statuso kaita. Vienuose interviu Lietuvos okupacijos faktai pateikiami kaip sukėlę tam tikrą šoką, kaip netikėtumas. Kituose teigiama, kad tikroji istorija buvo atrasta palaipsniui ir Lietuvos nepriklausomybės siekis nebuvo netikėtumas. Pavyzdžiui, tyrimo dalyvė Visagine kalba apie tikrosios Lietuvos istorijos atradimą, kaip skausmingą, ir sykiu per interviu konstruoja savo santykį su rusų ir rusakalbių sovietinio laikotarpio istorija, kaip susijusią su moraline problema. Šioje interviu citatoje kalbama apie savo identiteto permąstymą ir patvirtintą santykį su Lietuva, istorinių faktų sužinojimas siejamas su individualiomis / asmeninėmis refleksijomis ir asmeninės tapatybės kaita:

Bendrai tai buvo sunku visa tai priimti. Buvo labai sunku išgirsti žodį – okupantas. Buvo labai skaudu, nes mes... jei nebūtų šito, jei nešauktų „rusai lauk“, kad mes okupantai. Mes juk atvykome ne su tikslu okupuoti Lietuvą. Iš tiesų, suprantu dabar, kad niekas mūsų čia nelaukė, prikibome. <...> Atvykome dirbti. Atvykome geresnio gyvenimo. Tai atvirai, tai tiesa. O kas neieško geresnio gyvenimo savo vaikams. <...> Buvo labai sunku priimti ir reikėjo daug su savimi dirbti, daug skaityti. <...> Vat tokie disidentai kaip Solženycinas, Sacharovas, manau kad jie padėjo susidoroti su tuo moraliai. (Interviu nr. 11, Visaginas, moteris, rusė, kultūros sritis, interviu rusų kalba).

Kai kovo 11 išaušo – aš prisimenu tą dieną. Aš nuėjau prie ežero ir man buvo labai liūdna. Mes čia atvažiavome, ne patys važiavome, mus paskirstė. Aš tada aiškiai supratau, kad visa tai ne mūsų... tai kita šalis, ir ežeras šitas ne mūsų, va žolė ir visa kita... visa ta gamta. (Interviu nr. 2, Visaginas, rusė, moteris, interviu rusų kalba).

Vieda Skultans (1998) analizavo, kaip iš tremties Sibire grįžę Latvijos gyventojai gyvenimo istorijų pasakojimuose siekė paaiškinti tuos dalykus, kurie jiems nutiko, ir dažnai būdavo referuojama į tam tikrus motyvus iš literatūros kūrinių, tautosakos. Kai kurie tyrimo dalyviai taip pat pateikdavo nuorodų į tam tikrus literatūros kūrinius, kurie leidžia suprasti lietuvių, lenkų santykį su Rusija per istorines karų ir okupacijų patirtis: rusas mužikas apibūdinamas kaip dėl asmeninės gerovės išdavęs lenkų sukilėlių ir jo šeimą ir tam

tikra prasme tai matoma kaip istoriškai pasikartojantis veiksmas, sąlygojantis lenkų, lietuvių požiūrį į Rusiją:

Suprantate, rusui pakanka atidžiai perskaityti Tolstojų, kad viską suprasti apie Lietuvą ir apie Lenkiją. Nereikia net Solženicino, nereikia. <...> Mano tėvas davė man paskaityti Tolstojaus tekstą, kurio nebuvau skaitęs. Ir ten yra tokia apybraiža „Už ką“ <...> Ją galima perskaityti per penkias minutes. Tai apie tai, kaip lenko sukilėlio žmona vyksta pas savo vyrą, kuris giliai Sibire, prie Baikalo. Ji vyksta su juo pasimatyti ir suorganizuoja pabėgimą. Toje karietoje, kuria ji vyksta, ji veža lagaminą ir slepia jį jame. Per visą Rusiją. Tada reikėjo pusantro mėnesio vykti nuo Irkustko iki Peterburgo ar Maskvos. Ir su jais vyksta vežėjas, paprastas rusų muzikas, kuris vidury kelionės supranta, kas vyksta, ir praneša žandarams. Ir pasakojimas vadinasi „Už ką“. Vat jums jūs išgirtasis rusų muzikas ir taip toliau. Vat jis norėjo pasirodyti prieš valdžią ir sugriovė šeimas dvi, gal visam laikui. O kuo kaltas tas lenkas, kuris buvo disidentas visą laiką, kaip jis nekentė rusų valdžios. (Interviu nr. 13, Vilnius, vyras, rusas, kultūros sritis, interviu rusų kalba).

Okupanto stigma reflektuojama ir kartu kvestionuojama – individualiu lygmeniu atvykimas į Lietuvą konstruojamas kaip priverstinis arba natūrali migracija Sovietų Sąjungos ribose. Kartu okupanto etiketė suprantama kaip įžeidžianti ir neatitinkanti tikrovės konkrečių gyvenimo istorijų kontekste: šeimos istorijos pateikiamos kaip atskleidžiančios skirtingus atvykimo į Lietuvą kelius ir kartu paneigiančios okupanto etiketę:

Paskui mes tapome okupantais. O kaip mes tapome okupantais. Mano mama, jai buvo dvidešimt aštuoni metai, ji jau gyveno savarankiškai. Jie gyveno netoli nuo Maskvos ir baigė medicinos studijas, dirbo pamaskvėje. <...> po to ją iškvietė ir liepė per dvidešimt keturias valandas vykti į Lietuvą, į Vilnių, o jei ne – jūsų tėvams bus problema. O pasirodo, kad jos dėdė pervedė į Vilnių. Viskas. Štai ir okupacija. Viską mesk ir nori nenori – važiuok. (Interviu nr. 16, Vilnius, moteris, rusė, kultūros ir švietimo sritis, interviu rusų kalba).

1989 m. Lietuva priėmė pilietybės įstatymą, kuriuo suteikė galimybę gauti pilietybę visiems nuolatiniams Lietuvos gyventojams (Lietuvos TSR Aukščiausioji Taryba 1989). Lietuvos Respublikos

pilietybės priėmimas per interviu minimas kaip veiksmas, kuris įprasmino sąsistymąsi su Lietuva ir jos visuomene ir kartu neigė okupanto stigmą. Įtraukūs pilietybės įstatymas, priimtas Lietuvoje, tyrimo dalyvių vertinamas kaip svarbus momentas, kuris rusų ir rusakalbių situaciją Lietuvoje padarė kitokią ir geresnę nei kaimyninėse Baltijos šalyse (Estijoje ir Latvijoje):

Mano požiūriu Lietuva tuo momentu pravedė normalią ir išmintingą politiką. <...> Ramiai davė pilietybę, ko negalima pasakyti apie kaimyninę Latviją. Ten kita specifika. Ten daug rusakalbių ir bijojo. O Estijoje davė ar ne... aš neprisimenu. Aš pasakysiu, kad tai labai padėjo. <...> Aš galvoju, kad tai išlygino (rus. сгладило) kažkokius tai dalykus... neišskyrė žmonių. (Interviu nr. 6, Visaginas, tautinių mažumų atstovas, vyras, interviu rusų kalba).

Tyrimo dalyvis kalbėdamas apie įtraukų Lietuvos pilietybės įstatymą sieja šį sprendimą su siekiu kurti įtraukią ir įvairias socialines etnines grupes sujungiančią Lietuvos visuomenę.

Šiame monografijos skyriuje analizuojame interviu su tyrimo dalyviais, kurie tapatinasi su rusais ir / ar rusakalbiais Lietuvoje. Keletas tyrimo dalyvių atstovavo kitoms tautinėms mažumoms. Žvelgiant iš sociologijos, antropologijos perspektyvos, interviu analizė atliekama siekiant suprasti, kaip tyrimo dalyvių pasakojimuose sąveikauja praeitis–dabartis, kokios atsiskleidžia identifikavimosi tendencijos (Tonkin 1995), tad šioje prieigoje fokusas yra ne istorinių faktų ar tikslų įvykių paieškos ir rekonstrukcijos, o analizė ir interpretacija, kaip atmintys pasitelkiamos konstruojant šiandienos tapatybes. Pirmajame poskyryje aiškinamės, kokie procesai, įvykiai ir veikėjai dažniausiai minimi per interviu, taip pat keliam klausimą, kas neminima / pamirštama ir kodėl. Tam tikra prasme šis poskyris apima horizontalią interviu analizę siekiant identifikuoti pagrindinius atminties momentus. Daugumoje interviu buvo minimi šie procesai – transformacijų kryptys: visuomenės laisvėjimo, visų pirma siejamo su žodžio laisvė; socialinis aktyvumas ir bendrumas – susijęs su dalyvavimu socialiniuose kultūriniuose

procesuose ir įvairiuose renginiuose, kurie dažnai per interviu apibendrinami vienu žodžiu – mitingai; skilimas(ai) ir skirtys – tyrimo dalyviai per interviu identifikavo tam tikrus skirties procesus rusų bendruomenėje ar platesnėje visuomenėje, sąlygotus skirtingų pasirinkimų ir požiūrių į politinius įvykius ir procesus. Žvelgiant iš to meto aktyvių visuomenininkų – tyrimo dalyvių – perspektyvų, Lietuvos nepriklausomybės atkūrimo laikotarpis buvo įtraukus, jungiantis idėjų, lūkesčių pagrindus. Per interviu individualios patirtys siejamos su kolektyvinėmis patirtimis ir kartu konstruojamas bendras pasakojimas (Halbwachs 1980). Tyrimo dalyviai(ės) per interviu kaip pačias svarbiausias datas ir įvykius Lietuvos valstybingumo atkūrimo laikotarpiu išskyrė Lietuvos Nepriklausomybės paskelbimą 1990 m. kovo 11 d., 1991 m. sausio 13 d. tragiškus įvykius, 1991 m. rugpjūčio pučą Maskvoje. Visagine minimi šioje vietovėje vykę Žaliųjų judėjimo žygiai, siekę sustabdyti trečiojo atominės elektrinės bloko statybas. Dalis įvykių, pavyzdžiui, prosovietinės organizacijos Jėdinstvos (*Vienybė-Jėdinstvo-Jėdnosć*) veikla, neminama arba minima siejant su kitomis socialinėmis grupėmis nei tyrimo dalyviai. Per interviu išskiriant įvykius ir juos interpretuojant dar kartą pabrėžiamas saistymasis su Lietuvos valstybe ir jos konstruojamu istoriniu pasakojimu.

Antrajame poskyryje siekiame išsiaiškinti, kaip iš dabarties perspektyvos konstruojamas „aš“ Lietuvos nepriklausomybės atkūrimo laikotarpiu. Šioje analizėje pasitelkėme autorių įžvalgas apie tai, kaip pasakojimo metu pasakotojas(a) perkonstruoja gyvenimo istoriją (Skultans 1998; Šutinienė 2003, 2016 b). Skultans (1998) akcentuoja, kad šiuose pasakojimuose galimi skirtingi „aš“ konstruktai – tiek kaip herojaus / aktyvaus veikėjo, tiek kaip pasyvaus. Šia prasme mums svarbu, kaip konstruojami mūsų tyrimo dalyvių retrospektyvūs pasakojimai apie Lietuvos valstybingumo atkūrimo laikotarpį ir kodėl. Analizuojant interviu išryškėjo trys pagrindinės laikysenos praeities atžvilgiu: pagrindinė didžiausia grupė save konstravo kaip aktyvius Lietuvos nepriklausomybės atkūrimo procesų ir įvykių dalyvius ir šiuose interviu dominavo temos, susijusios su sovietinės valstybės kritika. Šiuose interviu „aš“ konstruojamas kaip aktyviai dalyvavęs(usi), besitapatintis(i) su minimu laikotarpiu ir palaikantis(anti) Lietuvos valstybingumo atkūrimą. Šie tyrimo dalyviai apibūdintini kaip atstovaujantys išsilavinusiam visuomenės sluoksniui, dirbę(antys) kultūros ar švietimo srityse, išties buvę aktyvūs Lietuvos nepriklausomybės atkūrimo

jvykių dalyviai. Antroji laikysena konstruojant pasirinkimus ir veiklumą Lietuvos nepriklausomybės atkūrimo laikotarpiu apibūdinama kaip atsitraukęs(usi), save pristatantis(i) kaip labiau įsitraukęs(i) į kitas sritis, pvz., ekonomika ar profesija. Trečioji laikysena / konstruktas būdingas vienam pasakojimui – kritiškas ar nepalaidantis santykis su procesais.

Trečiajame poskyryje aiškinamės, kaip tyrimo dalyviai kalba apie etniškumą ir tarpetninius santykius įvairiais istoriniais momentais, ir siekiame pateikti išryškėjusių konstruktyvų interpretacijas. Tyrimo dalyviai konstravo skirtingas etniškumo sąlygotas patirtis – per interviu prisimenami tiek lietuviškumo tiek rusiškumo sąlygotos atskirties ar stigmos patirtys. Šie pasakojimai konstruojami abipusiškai – tiek iš lietuvių, tiek iš rusų ir rusakalbių perspektyvų. Kita vertus, greta konstruojamas naratyvas apie bendrumą, bendras patirtis sovietmečiu, sąlygotas socialinio sluoksnio, išsilavinimo, o ne tautybės. Panašiai kaip kalbant apie Antrojo pasaulinio karo patirtis ieškoma sąlyčio taškų ir supratimo (Klumbytė 2017 a, 2018; Šliavaitė 2020). Sąvoka *okupantas* išryškėjo dalyje interviu kaip sąvoka, kuri viena svarbiausių konstruojant savo santykį su Lietuva. Lietuvos Respublikos pilietybės priėmimas per interviu minimas kaip veiksmas, kuris įprasmino sąsąsą su Lietuva ir jos visuomene ir kartu neigė okupanto stigmą. Įtraukus pilietybės įstatymas, priimtas Lietuvoje, tyrimo dalyvių vertinamas kaip svarbus momentas, kuris rusų ir rusakalbių situaciją Lietuvoje padarė kito-kią ir geresnę nei kaimyninėse Baltijos šalyse (Latvijoje, Estijoje).

V

Atmintys, pasirinkimai, interpretacijos: Lietuvos lenkai

KRISTINA ŠLIAVAITĖ,
MONIKA FRĖJUTĖ-RAKAUSKIENĖ

Šiame skyriuje analizuojame interviu su tyrimo dalyviais, kurie tapatinasi su lenkų bendruomene Lietuvoje. Interviu vyko keliose pasirinktose vietovėse: Šalčininkų rajone (Šalčininkuose, Dieveniškėse) ir Vilniuje. Šalčininkų rajone XX a. pabaigoje dalis gyventojų dalyvavo teritorinės autonomijos siekusiame judėjime (Sirutavičius 2017), tad tyrimo vykdytojoms buvo svarbu išsiaiškinti, kaip šį laikotarpį ir minėtus procesus prisimena vietos gyventojai. Tyrimo vykdytojos siekė atlikti interviu su tais tyrimo dalyviais(ėmis), kurie(ios) buvo aktyvūs visuomeniniai veikėjai įvairiose srityse – kultūros, politikos, ekonomikos, švietimo ir kitose. Mūsų tyrimo dalyviai priklauso vyresnei ir vyriausiai kartai, t. y. dauguma jų yra vyresni kaip penkiasdešimtys metų amžiaus.

Interviu analizėje buvo siekiama identifikuoti pasikartojančias – aktualiausias temas tyrimo dalyviams kalbant apie Lietuvos valstybingumo atkūrimo laikotarpį. Dalis temų koreliuoja su tomis, kurios išryškėjo analizuojant interviu su tyrimo dalyviais, besitapatinančiais su rusais ar rusakalbiais Lietuvoje. Tačiau sykiu yra ir esminių skirtumų, kaip prisimenamas Lietuvos valstybingumo atkūrimo laikotarpis ir svarbiausi procesai ir įvykiai šiuo laikotarpiu. Interviu analizė leidžia tyrėjams identifikuoti, kokie įvykiai matomi kaip svarbiausi ir kaip jie interpretuojami žvelgiant iš pasakotojo dabartinėje situacijoje konstruojamos perspektyvos (Tonkin 1995). Tad ši analizė atskleidžia tyrėjams dabartyje konstruojamus identitetus ir saistymosi formas, o ne siekia rekonstruoti praeitį¹⁵¹.

¹⁵¹ Istorinius tyrimus apie lenkų – lietuvių santykius XX a. pabaigoje žr. pvz., Sirutavičius 2017.

Interviu susipina prisiminimai, susiję su tyrimo dalyvio(ės) individualiomis patirtimis, procesais konkrečioje vietovėje (Vilnius, Šalčininkų r.) bei procesais ir įvykiais, kurie matomi kaip svarbūs grupei (per interviu tyrimo dalyviai minėjo lenkų kategoriją), t. y. susipina individualios ir kolektyvinės atmintys (plg. Halbwachs 1980). Individualios patirtys, atmintys ir jų perteikimas visada yra susiję su konkrečiu socialiniu, politiniu, kultūriniu kontekstu (Tonkin 1995; Connerton 1999; Skultans 1998). Atmintis suprantama kaip selektyvi ir pasitelkiama konstruojant tapatybę (Tonkin 1995; Connerton 1999). Kadangi Lietuvos valstybingumo atkūrimo laikotarpiu svarbų vaidmenį vaidino procesai, vykę Šalčininkuose ir Šalčininkų rajone, tad didelė dalis tyrimo dalyvių susiję su šiomis vietovėmis ir prisimena įvykius šiame regione. Kartu interviu atspindi, kad vietos ir nacionalinis lygmuo buvo glaudžiai susiję tarpusavyje.

Šis skyrius suskirstytas į tris poskyrius. Pirmajame analizuojame, kas ir kaip per interviu prisimenama apie Lietuvos valstybingumo atkūrimo laikotarpį, t. y. laiką nuo Sąjūdžio veiklos iki XX a. dešimtojo dešimtmečio vidurio, kai buvo panaikintas tiesioginis Šalčininkų rajono valdymas ir įvyko rinkimai į vietos tarybą. Šiame poskyryje analizuojame, kokie procesai, įvykiai ir veikėjai (institucijų prasme) dažniausiai minimi per interviu. Antrajame poskyryje analizuojame, kaip tyrimo dalyviai iš šios dienos perspektyvos kalba apie savo ar bendruomenės (lenkų) pasirinkimus esminiais su Lietuvos valstybingumo atkūrimu susijusiais įvykiais. Trečiajame poskyryje analizuojame, kaip per interviu konstruojami tarptautiniai santykiai (lenkai – lietuviai) retrospektyviai ir dabartyje.

5.1. Atminčių ir užmarščių kontūrai

Šiame poskyryje analizuojame, kas ir kaip tyrimo dalyvių pasakojimuose prisimenama apie Lietuvos valstybingumo atkūrimo procesus, įvykius ir veikėjus (Tonkin 1995; Connerton 1999). Per interviu užfiksuoti pasakojimai analizuojami suprantant, kad pasakojimas vyksta konkrečioje socialinėje (tyrėjo(os) – tyrimo dalyvio(ės) sąveika) ir istorinėje (bendras istorinis politinis kontekstas, tyrimo dalyvio(ės) gyvenimo momentas) situacijoje (Tonkin 1995). Tad atmintis analizuojama kaip kintanti ir susijusi / atskleidžianti tyrimo dalyvio(ės) tapatybę, o ne kaip objektyvus faktais paremtas pasakojimas. Šioje prieigoje mums svarbu identifikuoti, kokie procesai, įvykiai ir instituciniai veikėjai minimi kalbant apie analizuojamą laikotarpį, ar ir kaip tai, kas prisimenama ar pamirštama, sąveikauja su pasakotojo(os) etnine bei kitomis socialinėmis tapatybėmis. Šis poskyris suskirstytas į dalis, analizuojančias a) procesus, b) įvykius ir c) veikėjus (institucijas), per interviu įvardytus kaip svarbius Lietuvos valstybingumo atkūrimo laikotarpiu.

5.1.1. Procesai

Interviu analizė atskleidė, kad kalbėdami apie Lietuvos valstybingumo atkūrimo procesus tyrimo dalyviai visų pirma minėjo lenkų tautinį atgimimą, t. y. galimybę praktikuoti tautinę (lenkų)

kultūrą, vykti į Lenkiją, etninės kultūros pagrindų kurti ansamblius ir kolektyvus. Pavyzdžiui, tyrimo dalyviai pasakoja apie XX a. 9-ojo dešimtmečio pab. – 10-ąjį dešimtmetį, kai kūrėsi etninės kultūros būreliai mokyklose, darbovietėse ir žmonės jungėsi bendros (lenkų) kultūros pagrindų. Tyrimo dalyvė Šalčininkuose prisimena lenkų tautinį atgimimą kaip procesą, kai mokyklose, kitose organizacijose ar įstaigose, kuriami ansambliai, vykstama koncertuoti į Lenkiją, kai buvo „galima dainuoti jau lenkiškai“. Pavyzdžiui, 1987 m. įkuriamas lenkų kultūrą puoselėjantis ansamblis Solčane, mokyklose buriasi chorai. Tad tyrimo dalyviai(ės) XX a. pabaigą visų pirma sieja su Lietuvos lenkų tautinio atgimimu, kuris vyko greta lietuvių tautinio atgimimo:

...mokyklose ir visur, lenkų draugija, aš jau įsitraukiau į tai. Paskui pradėjo atgimti ansambliai. Į lenkų sąjungą devyniasdešimtaisiais, o paskui 1987 buvo įkurtas dainos ir šokio ansamblis „Solčane“. Jis susikūrė iš chorų, kurie buvo profsąjungose. <...> o 1988 mes jau išvažiuavome į pirmąjį koncertą [į Lenkiją – aut. pastaba]. (Interviu nr. 17, Šalčininkai, moteris, lenkė, interviu rusų kalba, visuomenininkė).

Lenkų tautinis atgimimas tyrimo dalyvių siejamas ne tik su ansambliais, chonais, bet ir su mokyklų lenkų mokomąja kalba kūrimu. Mokyklų lenkų mokomąja kalba kūrimas matomas kaip spartus dėl bendruomenės aktyvumo, įsitraukimo, finansavimo, skiriamo iš Lenkijos fondų. Sykiu švietimas lenkų mokomąja kalba, t. y. gimtąja kalba, laikomas prioritetu, palyginti su kitais poreikiais. Mokyklos lenkų mokomąja kalba kūrimas matomas kaip atsvara rusifikacijai, t. y. tautinis atgimimas, lenkiškumo puoselėjimas vertinamas ne kaip alternatyva lietuvių atgimimui ir lietuviškumui, o kaip atsvara sovietmečiui vykdytai rusifikacijai:

Čia kaip tas Atgimimas prasidėjo, tai prasidėjo ir lenkų bendruomenės atgimimas... ir tos tautinės savimonės toks atgaivinimas. Pradėjo kurtis klasės lenkų kalba. Sumažėjo tas potraukis į rusišką mokyklą leisti. Atsirado tos klasės miegamuosiuose rajonuose Vilniuje, ko nebuvo. <...>. Toks visuomenės poreikis atsirado, kad atsirastų Vilniuje nauja mokykla. Čia 90-ųjų pradžia. (Interviu nr. 8, Vilnius, vyras, lenkas, švietimo srities darbuotojas).

Tautiniai atgimimai – lietuvių ir lenkų – matomi kaip turėję tą patį priešą – sovietinę sistemą. Šia prasme tyrimo dalyviai konstravo sava–svetima brėždami ribas, jungiančias lietuvius ir lenkus bendrų interesų pagrindu. Tyrimo dalyvis Šalčininkuose prisimena, kad kalbant apie lenkų ir lietuvių santykį buvo tikimasi, jog „tiesiog mes dainuosime lenkiškai, jie dainuos lietuviškai ir mes kartu dainuosime. Po to mes dainuosime lietuviškai, o jie lenkiškai“. Tyrimo dalyvis lietuvius ir lenkus sovietmečiu mato kaip vienodai kentėjusius nuo sovietinio režimo ir rusifikacijos ir atgimimo pradžių vertina kaip tam tikrą periodą, kai tautiniai lenkų bendruomenės siekiai buvo suprantami lietuvių, t. y. tautinių atgimimų pradžia vertinama kaip jungiama bendrų siekių ir kartu įgalinanti supratimą tarp įvairių tautinių bendruomenių Lietuvoje:

Mūsų atgimimas prasėdėjo kartu su lietuvių atgimimu ir tada atsirado lenkaitė su savo rūbais, tada pradėjo dainuoti ne Tarybų Sąjungos himną, o savo dainas iš scenos <...> [sovietmečiu – aut. pastaba] reikėjo kalbėti rusiškai, rusiškai dainuoti ir biesą dar šlovinti. Tai buvo tie sekretoriai mokyklose, per Kalėdas ėjo po langais ir stovėjo, arba mus gaudydavo prie bažnyčios. Taigi mes dabar išmesime iš mokyklos už bažnyčios lankymą, o mokytoją iš darbo. Stebėjo, jeigu mokytojai gimė vaikas, tai kad nebūtų krikštyną. Tai žinote, čia buvo laisvė. Pradžioje mes buvome įsitikinę, kad jokių neatsiras momentų, kur būtų nors šešėlis nepasitikėjimo. Aišku, valstybė buvo jauna, buvo ta Lenkijos didelė kaimynystė ir dalis inteligentų... nors dalis tos senos kartos... aš nepažįstu nei vieno lietuvių, kuris nekalbėtų lenkiškai (Interviu nr. 14, Šalčininkai, vyras, lenkas, buvęs visuomenininkas).

Lygiagrečiai pasakojimui apie lenkų ir lietuvių tautinį atgimimą ir bendrumą, sąlygojamą bendrų laisvės siekių, pasakojimuose akcentuojamos tautiniu pagrindu kilusios **įtampos tarp Lietuvos lenkų ir lietuvių**. Per interviu sava–svetima skirtys konstruojamos etniniu pagrindu ir matomos kaip sąlygotos išimtinai tautinių aspektų ir naujos etninės daugumos (lietuvių) santykio su etnine mažuma (lenkais). Ši skirtis identifikuojama interviu su absoliučia dauguma tyrimo dalyvių, besitapatinančių su lenkų bendruomene Lietuvoje, o tai leidžia teigti, kad šiuo atveju ne tyrimo dalyvio(ės) išsilavinimas, socialinė padėtis, amžius ar kiti kriterijai, o būtent etninė tapatybė glaudžiai susijusi su sava–svetima skirčių konstruktui. V. Sirutavičiaus tyrimai patvirtina, kad lenkų bendruomenei

XX a. pabaigoje esminiai buvo tautinės tapatybės ir lenkų kultūros klausimai, o lietuvių politinio elito susitarimas dėl lietuvių kalbos statuso buvo neigiamai vertinamas lenkų bendruomenės aktyvisty ir suvokiamas kaip iššūkis tautinėms mažumoms (Sirutavičius 2013: 144). Mūsų tyrimo dalyviai retrospektyviai konstruoja XX a. pabaigą, kaip susijusią su tarpetiniais santykiais, ir identifikuoja kalbų vartojimo ir statuso klausimus, kaip vienus jautriausių:

...vat kai Lietuva atgimė ir mes pradėjome savo kultūrą atgaivinti, tuomet mus pradėjo žeminti (rus. унижать). Čia buvo aštuoniasdešimt procentų lenkų rajone, žinoma, kad mes norėjome kažką savo turėti. Aš jums sakau, aš vykau į Lenkiją, į Punską ir mačiau ten užrašus vokiečių, vokiečių-lenkų, dvigubus. <...> Na, kai čia pradėjo, nu kuo tos lentelės maišė. Naktį atvažiuodavo ir nuimdavo, gąsdindavo žmones <...> vat tai kažkaip užpykdė. Viskas būtų gerai (Interviu nr. 17, Šalčininkai, moteris, lenkė, visuomenininkė, interviu rusų kalba).

Tyrimo dalyvis: Murzininkai [nacionalistinė organizacija – aut. pasta] čia eina ir sako „plausim kiekvienam burną, kad lietuviškai nekalba“. **Interviuotoja:** Kada čia... kurie metai? Čia vėliau nei 1990 metai. **Tyrimo dalyvis:** Čia buvo panašiai... Žmonės mato „aha, plaus burną“. Na, va tokie dalykai. O kiti „norėjote laisvos Lietuvos... plausime burną... Sovietų Sąjungoje šito nebūtų“... o... iš tikrųjų. (Interviu nr. 13, Šalčininkai, vyras, lenkas, buvęs visuomenininkas).

Tyrimo dalyviai kalbėdami apie tam tikras skirtis matė jas, kaip kylančias etniniu pagrindu, visų pirma tarp lietuvių ir lenkų. Per interviu konstruojamos ir skirtys lenkų bendruomenėje, t. y. ši bendruomenė Lietuvos valstybingumo atkūrimo laikotarpiu vertinama kaip nevienalytė ir kartu turinti skirtingus požiūrius į Lietuvos valstybingumo atkūrimą. Šalčininkuose atliktuose interviu akcentuojamos išryškėjusios **skirtys tarp tautinio atgimimo idėjomis gyvenusių lenkų ir tų, kurie per interviu apibūdinami kaip „nomenklatūrininkai“¹⁵² ar „jedinštveninkai“¹⁵³**. Lietuvos nepriklausomybės rėmėjai ir lenkų bendruomenės kultūros atgimimo dalyviai siejami su išsilavinusiu sluoksniu, o prieštaravę

šiems procesams – su partine nomenklatūra arba su naujaisiais migrantais į Šalčininkų rajoną iš Baltarusijos. Šia prasme požiūrių į

¹⁵² Komunistų partijos atstovai ar valdžios sistemoje dirbę valdininkai.

¹⁵³ Žmonės, dalyvavę judėjime prieš Lietuvos nepriklausomybės atkūrimą ar jį palaikę.

tam tikrus politinius procesus XX a. pab. skirtumai interpretuojami kaip sąlygoti ne paties etniškumo, o socialinių ekonominių charakteristikų – užimamos socialinės padėties, santykio su sovietine ideologija ir sistema, išsilavinimo arba istorinių šaknų – saistymosi su vietove. Tyrimo dalyvių skirtys konstruojamos per interviu:

Tyrimo dalyvis: Nepriklausomybės norėjo visi inteligentai. Interviuotoja: Nepriklausomybės Lietuvos? Tyrimo dalyvis: Taip. Visi inteligentai, bet atmeskime tą visą partinę... ten visi tie sekretoriai, be abejonių. Jie iki šiol yra prie Paleckio. Kas liko čia gyvas, tai su Algirdu Paleckiu ir dabar. (Interviu nr. 14, Šalčininkai, vyras, lenkas, buvęs visuomenininkas).

Labai abejojo tomis mūsų naujovėmis komunistai iš kolūkio. Buvo toks partinis organizatorius... Jis labai bijojo, kad jam bus galas. Sako, kad jis savo dokumentus sunaikino... sudegino... čia, netoli nuo namo. Žmonės sako „viskas, jau savo dokumentus sunaikino“. Labai bijojo, o paskui su žmona išvažiavo į Baltarusiją. (Interviu nr. 6, Šalčininkų r., moteris, lenkė, švietimo srities darbuotoja).

Tie veikėjai, kurie susilaukė, tai vienas iš jų buvo mūsų tas deputatas. <...> Buvo prokomunistiniai ir jų buvo gana daug. Šalčininkai yra miestas 6 km. iki Baltarusijos. Čia yra tokia tautų virtuvėlė. Migracija iš Baltarusijos 1970 metais buvo labai didelė. Daugiausia jų čia atvažiuodavo dirbti į statybų sektorių... statybinę organizaciją. Čia buvo taip vadinama sava statybinė organizacija. Tai jie ir atvažiavo čia... Šalčininkuose kaip tik buvo daugiausia baltarusių. <...> Todėl čia taip ir susiklostė... gatvėse daugiausia čia rusų kalbos ar baltarusių kalbos kaip tik Šalčininkuose. (Interviu nr. 14, Šalčininkai, vyras, lenkas, buvęs visuomenininkas).

Tyrimo dalyviai Šalčininkuose pabrėždavo socialinius ekonominius, o ne etninius klausimus, kaip įgalinusius prorusiškai orientuotos organizacijos *Jedinstvo* veiklą vietovėje. Šiuose interviu konstruojama išryškėjusi skirtis tarp labiau ir ne taip išsilavinusių rajono gyventojų ir jų požiūrio į Lietuvos nepriklausomybės atkūrimą: menčiau išsilavinę, labiau susiję su žemės ūkio veikla rajono gyventojai matomi kaip paveikesni prosovietinių organizacijų. Šia prasme tyrimo dalyviai šiandienos perspektyvoje kaip Sąjūdžio palaikytojus konstruoja vietos lietuvius ir vietos išsilavinusių žmonių sluoksnį:

70–80-jų pabaiga... tai kaimuose buvo... tam tikras jau standartas buvo. Jau nebuvo tokio totalaus bado. Tai jie jau surado tą stabilizavimą. Dabar taip – kalbos nebus, vaikai niekur neįstos, Lenkija... kas su ja bus irgi niekas nežino... ir žemės ūkio reforma. Buvo baimė, nes dauguma iš jų dirbo žemės ūkio įstaigose. <...> Todėl jų pagrindinis šaltinis buvo žemė ir jie nelabai tikėjo, kad kada nors tą žemę atgaus. <...> Šiame fone buvo bandoma Jėdinstvo organizuoti, kačkokuos mitingus. Kaip tik Šalčininkuose vyko bandymas surasti kuo daugiau žmonių <...> Inteligentija... visas jaunimas... lietuviai vietiniai... čia turbūt tie, kurie jau čia gyvena. Tai jie 90 procentų už Sąjūdį, už nepriklausomybę. <...> Jiems Jėdinstvo buvo absoliučiai svetimas faktorius, nes jie kovojo su rusais iki penkiasdešimt kačkurių metų. (Interviu nr. 14, Šalčininkai, vyras, lenkas, buvęs visuomenininkas).

Per interviu minimi **socialiniai ekonominiai klausimai ir procesai** sovietmečiu ir ankstyvuojų Lietuvos nepriklausomybės laikotarpiu. Tyrimo dalyviai pasakoja apie ekonomines socialines transformacijas ir kasdienius iššūkius, išgyvenimo strategijas ir prisitaikymą. Sykiu konstruojamos skirtys tarp „valdžios“ ir „paprastų žmonių“ (plg. Klumbytė 2006), t. y. prisimenami ekonominiai iššūkiai Lietuvai atkūrus nepriklausomybę:

Štai tie kooperatyvai, kolchozų griūtis. Žmonėms tai buvo šokas. Aš prisimenu, kai sugriuvo kolchozai, buvo tokie kooperatyvai. Aš prisimenu, kad mus, vaikus, siuntė rinkti bulvių Sovietų Sąjungoje. Jau prie šitų kooperatyvų laisvoje Lietuvoje mes šitas bulves rinkome. Vėliau jie sugriuvo. Ir štai turto pasidalinimas. Tai neteisinga. Ir štai vieni neša krėslą, kiti stalą tempia ten į kontorą, o kai kas kombainą gavo. Suprantate, kas prie lovio buvo, tas ir laimėjo. Pirmais metais taip ir buvo. (Interviu nr. 7, Šalčininkų r., moteris, iš mišrios šeimos, interviu rusų kalba, mokytoja).

Atliekant tyrimą buvo keletas interviu su Šalčininkų rajono gyventojais, kurie save apibūdino kaip lietuvius. Interviu su įvairių socialinių grupių atstovais leidžia identifikuoti skirtingas perspektyvas ir interpretacijas. Analizė atskleidžia, kad etninė pasakotojo tapatybė susijusi su procesu matymu ir interpretacijomis. Kita vertus, dauguma lietuvių, kurie dalyvavo tyrime, į Šalčininkų rajoną atvyko XX a. devinto dešimtmečio pabaigoje dalyvauti lituanizacijos ar švietimo programose, tad išties buvo naujakuriai regione.

Sąjūdis ir dalyvavimas Sąjūdžio veikloje kartu aktyviai įsitraukiant į Lietuvos nepriklausomybės atkūrimo procesus Šalčininkų rajone lietuvių tapatybės tyrimo dalyvių siejamas daugiausia su etniniais lietuviais, per interviu pabrėžiamas glaudus bendradarbiavimas tarp Šalčininkų ir Kauno Sąjūdžio padalinių:

Žinokite, Sąjūdis, bent kiek aš prisimenu, tai šliedavosi prie Vilniaus, prie Vilniuje esančių renginių, kažką bandydavo daryti ir čia. <...> Tarkime, tokių bendraminčių, kurie organizuodavo ir prijausdavo, tai buvo lietuviai. Tarkime, ir sausio 13-osios įvykiai, ir budėjimas, ir toliau dalyvavimas laidotuvėse, ir mirusių pagerbimas... (Interviu nr. 12, Šalčininkai, lietuvė, moteris).

Tyrimo dalyvis: Šitame krašte Sąjūdis buvo kažkokia negerovė. Sąjūdis buvo kažkokia nacionalistinė partija, nacionalistai suėjo. **Interviuotoja:** Žmonės taip galvojo? **Tyrimo dalyvis:** Taip. Jie Sąjūdžio vengė, sakykim, šitame krašte. Su Sąjūdžiu yra gana nedaug inteligentų, kurie čia mes... Visur čia ta įtaka buvo didžiulė kolūkių pirmininkų, buvo apylinčių pirmininkų žmonėms... iki dabar yra išlikusi. (Interviu nr. 11, Šalčininkai, vyras, lietuvis).

Žodžiu, Kaunas – Šalčininkai buvo toks ypatinga ryšys. Nes kauniečiai tuo požiūriu buvo tokie labai norintys padėti ir iki šiol yra... <...> bet tada ta kauniečių grupė atvažiuodavo ir tikrai daug padarydavo. Nežinau, ten buvo ir su Vilnijos grupe. <...> Vilnija, tai toks Kazimieras Garšva vadovavo. Jinai tokia buvo Vilniaus krašto visuomeninė tokia. <...> Jinai kažkiek keitėsi, bet ką aš kalbėjau apie kauniečių paramą, tai ten buvo per tą Vilnijos draugiją. (Interviu nr. 4, Šalčininkai, lietuvė, moteris, žurnalistė).

Tyrimo dalyviai – lenkai – per interviu pasakodami apie Lietuvos valstybingumo atkūrimo procesus mini lenkų tautinį atgimimą, kuris vyko greta lietuvių tautinio atgimimo ir siejamas su švietimo gimtąja kalba, kultūrinių organizacijų ir ansamblių kūrimu. Per interviu tarp lenkų ir lietuvių retrospektyviai tautiniu pagrindu konstruojamos tam tikros skirtys, kurios interpretuojamos kaip kilusios dėl lenkų tautinių reikalavimų nepripažinimo. Lygia-grečiai konstruojamos skirtys lenkų bendruomenės viduje – tarp nuo seno Pietryčių Lietuvos vietovėse gyvenusių lenkų ir atvykusių iš Baltarusijos sovietmečiu, tarp nomenklatūros ir kultūrinio

bendruomenės elito. Lenkų tautinio atgimimo pradžia apibūdinama kaip veržli, jungianti, įtraukianti vietos žmones. Tačiau atgimimas nėra suprantamas kaip baigtinis, interviu tautiškumo klausimai aktualizuojami skirtingais istoriniais momentais, kai pasakojama apie santykius su lietuviais.

5.1.2. Įvykiai

Šioje dalyje analizuojame, kokie įvykiai kalbant apie Lietuvos valstybingumo atkūrimo periodą per interviu dažniausiai buvo įvardijami skirtingose vietovėse (Vilniuje ir Šalčininkų rajone). Atsiminimus traktuojame ne kaip objektyvias istorinių įvykių rekonstrukcijas, o kaip susijusius su pasakotojo(os) dabartimi ir tapatybe (plg. Tonkin 1995), tad svarbūs ne tik minimi ar pamirštami įvykiai ir datos, bet ir kaip jie prisimenami ir kokio pobūdžio saistymasis su Lietuvos visuomene konstruojamas pasakojant. Autorės vadovaujasi atminties tyrinėtojų nuostatomis, kad tai, kas pasakojime neminama, pamirštama, tiek pat svarbu, kaip ir tai, kas prisimenama, nes atmintis yra selektyvi (Tonkin 1995; Šutinienė 2003; Connerton 2008; Šutinienė 2003). Eva-Clarita Pettai akcentuoja politinį atminčių kontekstą teigdama, kad būtina tirti, kokios atmintys konstruojamos žmonių lygmeniu, t. y. „iš apačios“ ir kaip jos sąveikauja su dominuojančiu diskursu (Pettai 2011: 3–4), tad šios monografijos autoriams svarbu išsiaiškinti, ar ir kokios datos ir įvykiai siejami su Lietuvos valstybingumo atkūrimo procesu / laikotarpiu įvardijami per interviu ir kaip apie šiuos įvykius pasakojama. Minimais svarbiausius su Lietuvos valstybingumo atkūrimu susijusius įvykius galima skirstyti į nacionalinius, t. y. vykusius visos Lietuvos mastu; lenkų etninei grupei Lietuvoje svarbius ir vietinius (Šalčininkų ar rajono kontekste). Svarbu pabrėžti, jog kokybinis tyrimas leidžia ne įvertinti, kaip dažnai minimi vieni ar kiti įvykiai, o susitelkti ties pasakojimo konstravimo analize.

Kalbant apie nacionalinio lygmens įvykius, per keletą interviu buvo minimas **mitingas prie A. Mickevičiaus paminklo Vilniuje**. Vienas iš šių įvykių paminėjusių tyrimo dalyvių savo dalyvavimą šiame konkrečiame įvykyje pateikia kaip labiau atsitiktinį, tačiau susijusį su lenkiška tapatybe, o antrasis – kaip sąlygotą jo domėjimosi politiniais įvykiais ir įsitraukimu. Pavyzdžiui, tyrimo dalyvis prisimena, kaip buvo sudomintas tiesiog to, kad kažkas vyko

būtent prie A. Mickevičiaus paminklo. Tai jam siejosi su lenkų bendruomenės tapatybe, tad dalyvavimas mitinge atsiminimuose interpretuojamas kaip atsitiktinis ir kartu šio įvykio reikšmė suvokiama tik žvelgiant iš šiandienos perspektyvos:

Tyrimo dalyvis: Aš gi buvau, kai buvo prie Mickevičiaus paminklo... atsitiktinai. Labai įdomiai... aš nustebau, kad nieko apie Mickevičių nešneka. Kas čia susirinko. Tada atsitiktinai atsidūriau ten. Interviuotoja: Bet jūs ir išbuvote tą visą mitingą? Tyrimo dalyvis: Aš atėjau, kai jau pusė jo praėjo. Aš ateinu ir laukiu, ką čia pasakys apie Mickevičių. Maždaug taip nusiteikęs buvau. <...>Tada tas nacionalizmas visur buvo ant tiek stiprus „ką čia jie kalba, apie Mickevičių nieko...“. <...> Sakau, kad čia buvo absoliučiai atsitiktinumas. Nežinojau... ne tai, kad aš čia idėjinis atėjau. (Interviu nr. 13, Šalčininkai, vyras, lenkas, buvęs visuomenininkas).

Kitas tyrimo dalyvis Vilniuje prisimena, kad jį dalyvavauti mitinge prie A. Mickevičiaus paminklo paskatino įsitraukimas į visuomenines veiklas, socialiniai ryšiai, tad dalyvavimas šiame įvykyje suvokiamas kaip sąmoningas ir siejamas su įsitraukimu į nacionalinio lygmens visuomeninius procesus:

Gana artimai bendravau su Vytautu Bogušiu. Vytautas Bogušis buvo vienas iš iniciatorių to pirmo susibūrimo prie Mickevičiaus paminklo. Aš su juo turėjau tokį neblogą kontaktą, tai aš tiesiog domėjaisi. Aš aišku, nebuvau Sąjūdžio kuopelių pirmininku ar kuo nors... lyderiu, bet domėjomės, kalbėjome labai ilgai. <...> Tiesiog buvo smalsu ir įdomu. Norėjau suprasti, kur link einame. (Interviu nr. 8, Vilnius, vyras, lenkas, švietimo srities darbuotojas).

1992 m. birželio mėnesį atlikti visuomenės nuomonės tyrimai atskleidė, jog dauguma respondentų 1989 m. rugpjūčio 23 d. vykusį Baltijos kelią atsimena kaip atspindėjusį visuomenės vienybę (Gaidys, Tureikytė 2015: 138). **Baltijos kelias** per interviu minimas kaip renginys, kuris sujungė visus Lietuvos žmones nepriklausomai nuo tautybės. Susitikimuose tyrimo dalyviai rodė nuotraukas iš šio renginio namų albumuose ar internetinėse platformose. Baltijos kelias minimas kaip jungiantis įvykis, kuriame dalyvavo įvairių tautybių žmonės. Pavyzdžiui, prisimenant Baltijos kelią pokalbyje su dviem pašnekovėmis Šalčininkuose, viena iš jų kreipiasi į kitą

sakydama – „viskas gerai prasidėjo, visi buvome už laisvę“. Tyrimo dalyvės konstruoja Baltijos kelią kaip tam tikrą visuomeninio judėjimo pradžių, kuris jungė įvairias Lietuvos gyventojų tautines grupes ir apibūdinamas pozityviai būtent dėl gebėjimo sujungti:

Tyrimo dalyvė (pirma): NN [vardas – aut. pastaba], prisimeni, kaip mes stovėjome rugpjūčio 23 dieną? **Tyrimo dalyvė (antra):** Baltijos kelias? **Tyrimo dalyvė (pirma):** Mums buvo duota atkarpa ir mes stovėjome. Prisimeni, kaip mes dainavome prie Mickevičiaus paminklo? **Tyrimo dalyvė (antra):** Viskas gerai prasidėjo, visi mes buvome už laisvę, visi mes ten stovėjome, laužus kūrenome. (Interviu nr. 17 interviu, Šalčininkai, moterys, lenkės, buvusios visuomenininkės, interviu rusų kalba).

Tačiau kartu dalyje interviu atsiskleidžia su lenkų etnine grupe siejama nuoskauda – pateikiamuose filmuose nesimato nė vienos lenkų vėliavos, nors lenkai dalyvavo. Žvelgiant iš šiandienos perspektyvos dalyvavimas bendruose renginiuose kai kuriais atvejais matomas kaip neįvertintas, nureikšmintas:

Tyrimo dalyvis: „Žinote, dabar ta atmintis yra įdomi. Mes važiojome visi į Baltijos kelią. **Interviuotoja:** Važiuote iš Šalčininkų? **Tyrimo dalyvis:** Taip. Autobusu prie Kultūros centro, kur lenkų sąjungos užsakyti, kur buvo pakviesti vietiniai lietuviai, todėl kad jie absoliučiai neturėjo jokių galimybių, jie nebuvo organizuoti. Mes organizavome. Bet dabar pažiūrėkite youtube, ten yra aibė filmukų apie Baltijos kelią. Ar jūs rasite nors vieną lenkišką vėliavą? **Interviuotoja:** Nežinau. **Tyrimo dalyvis:** Nėra. Nei vienos. (Interviu nr. 14, Šalčininkai, vyras, lenkas, buvęs visuomenininkas).

Lietuvos nepriklausomybės paskelbimas 1990 m. kovo

11 d. interviu minimas kaip svarbus įvykis. Mokslininkai, atlikę XX a. pabaigoje vykdytų tyrimų apžvalgą, akcentuoja, kad tuo metu didelė dalis Lietuvos lenkų nebuvo angažuota Lietuvos nepriklausomybės siekiui (Matulionis 1990 b cit. iš Kazėnas et al 2014: 48). Eugenija Krukauskienė mini sparčių požiūrių kaitą tarp įvairių tautybių (ne lietuvių), gyvenančių Vilniaus rajone: „1990 m. vasarą 25,4 proc. kitataučių palaikė visišką Lietuvos nepriklausomybę, o 1991 m. vasarą (iki SSRS perversmo rugpjūtį) – 50 proc. kitataučių (47 proc. rusų, 52 proc. lenkų, 40 proc. baltarusių)“ (Krukauskienė

1993: 355). Vėlesni mokslininkų tyrimai, atlikti įvairiais laikotarpiais nepriklausomoje Lietuvoje, akcentuoja Lietuvos lenkų tapatinimąsi su Lietuvos valstybe ir visuomene (Frėjutė-Rakauskienė, Šliavaitytė 2012; Kazėnas et al 2014; Daušas 2012; Dambrauskas 2022; Vyšniauskas 2022). V. Sirutavičiaus vertinimu, lenkų bendruomenėje buvo dvi Lietuvos nepriklausomybės vertinimo tendencijos: remiantieji Lietuvos nepriklausomybę kartu siekiantys teisių tautinėms mažumoms (lenkams) ir tie, kurie labiau tikėjosi Maskvos globos (Sirutavičius 2013: 134). Kalbėdami apie Lietuvos nepriklausomybės paskelbimą iš dabarties perspektyvos tyrimo dalyviai pabrėžia Lietuvos nepriklausomybės palaikymą ir pasakoja tai pasitelkdami nuorodas į tam tikras pakilias emocijas: „gera nuotaika“, „pagaliau“, tad tai prisimenama kaip lauktas ir siektas įvykis, t. y. pasakojant pabrėžiamas saistymasis su Lietuvos valstybe ir valstybingumo idėja:

Bet pas mus tokia buvo gera nuotaika, pagaliau Lietuva tapo nepriklausoma, pagaliau mes vėliau ir viską, ir viską. Suprantate, daug kas palaikė, bet buvo pas mus komunistai, kurie nelabai norėjo Šalčininkuose (Interviu nr. 7, Šalčininkų r., moteris iš mišrios šeimos, interviu rusų kalba, mokytoja).

Lietuvos nepriklausomybės paskelbimas prisimenamas kaip suvienijęs įvairių tautybių Lietuvos gyventojus, siekusius laisvės. Kadangi dalis interviu buvo atliekami po 2022 m. vasario 24 d. Rusijos pradėto karo Ukrainoje, per interviu tyrimo dalyviai darydavo paraleles tarp Lietuvos valstybingumo atkūrimo procesų bei įvykių ir Ukrainoje vykstančių kovų dėl valstybingumo išlaikymo:

Aš prieš tai dalyvavau įvairiose priemonėse, mačiau žmonių tą norą, žmonių aktyvumą. Aš nėjau vien tik ten, kur lenkai renkasi. Aš buvau ir Vingio parke, visur kitur. Aš jaučiau ir vieną pusę ir kitą. Žinau, ką skelbė Jedinstvo. Ten buvo irgi kažkiek lenkų aktyvistų. <...> Aišku, baimės buvo, aš tą pripažįstu... baisu buvo, kai tie tankai... Aš dabar suprantu, kuo galėjo baigtis visas šitas dalykas. Tik dabar, kai žiūriu į Ukrainą ir visą šitą, tai jiems tada pasisėkė. (Interviu nr. 21, Vilnius, lenkas, vyras, buvęs visuomenininkas).

Dalies tyrimo dalyvių pasitelkiamos istorinės paralelės akcentuojant nuoseklų Lietuvos lenkų bendruomenės įsitraukimą

Lietuvos valstybingumo idėjai palaikyti: per interviu pabrėžiama, kad lenkų bendruomenės atstovai balsuodami palaikė Lietuvos nepriklausomybės siekį tiek 1918 m., tiek 1990 metais:

...man buvo smalsu ir truputį baugu, ar ne per anksti. Aš tą prisimenu. Kad tai turėjo įvykti, tai turėjo įvykti, bet aš nesitikėjau, kad bus taip greitai. Po to man buvo smalsu, kokia gaunama reakcija ir kaip pasaulis reaguos į nepriklausomybės paskelbimą. Kaip pasaulis reaguos ir kaip sovietai reaguos. Tai ta tokia baimė buvo mūsų. Tai man atrodė, kad dar per anksti. Bet man buvo smagu, kad po tuo aktu pasirašė Czesławas Okińczycas. Tada jis buvo kritikuojamas, aišku, daugumos lenkų bendruomenės. Aš sveikinu jį ir buvau patenkintas, kaip pirmame nepriklausomybės akte 1918 metais Narutavičius pasirašė. Cz. Okińczycas pasirašė kovo 11-osios akte. (Interviu nr. 8, Vilnius, vyras, lenkas, švietimo srities darbuotojas).

Tyrimo dalyviai paprastai pasidalydavo interpretacijomis dėl tam tikro Lietuvos lenkų požiūrio į Lietuvos nepriklausomybę neapibrėžtumo, susijusio su dalies lenkų tautybės parlamentarų susilaikymu balsuojant Lietuvos parlamente už nepriklausomybės aktą, taip pat teritorinės autonomijos siekius. Per interviu retrospektyviai tai buvo siejama su tautiniais klausimais ir siekiu užtikrinti tam tikrą lenkų bendruomenės statusą ir kultūrinę teises nepriklausomoje Lietuvoje. Tai koreliuoja su V. Sirutavičiaus įžvalgomis, kad lenkai aktyvistai, dalyvavę autonomistų judėjime 1988–1990 m., visų pirma akcentavo kultūrinius ir tautinius lenkų bendruomenės interesus ir šie buvo suvokiami kaip svarbus veiksnys, lemiantis įvairių politinių grupių lenkų bendruomenėje susivienijimą, sprendimus ir mobilizaciją lietuvių tautinio atgimimo kontekste (Sirutavičius 2013: 135–136). Pavyzdžiui, tyrimo dalyvis prisimena, kad tautinių mažumų teisės buvo esminis klausimas derinant lenkų bendruomenės pozicijas Lietuvos nepriklausomybės atžvilgiu:

Paskelbta Lietuvos nepriklausomybė ir dalis lenkų už ją nubalsavo. 1990 metai. Jau buvo tokia situacija, kad ar išeis ar ne Lietuva iš Sovietų Sąjungos. Ir tuomet į mūsų susirinkimą atvyksta Landsbergis. <...> Jis pažada tautinių mažumų įstatymą, jis pažada tautinės apskrities sukūrimą. Ir mes susitariame. (Interviu nr. 18, Šalčininkai, vyras, lenkas).

Aišku, kiekvienas lenkas turėjo klausimą – kaip bus su lenkais, su kalba, su viskuo ir čia supratimo tarp Sąjūdžio kai kurių lyderių... tai buvo aštrių pasisakymų. Tai iš vienos pusės, žinote, man buvo smalsu... čia buvo mano visa revoliucija, o iš kitos pusės, buvo tas toks posovietinis palikimas. Ar bus išsaugota kalba ir identitetas. <...> pritarimas, bet atsargus pritarimas. Bet aš buvau smalsus ir dabar esu smalsus. Man buvo įdomu pažinti žmones, pažinti, kas ką kalba, ir prognozuoti, kaip bus ateityje. (Interviu nr. 8, Vilnius, vyras, lenkas, švietimo srities darbuotojas).

Per interviu prisimenami **1991 m. sausio 13 d.** įvykiai, dalyvavimas TV bokšto ir kitų svarbių institucijų apsaugoje. Interviu pabrėžiamas dalyvavimas ginant svarbius Lietuvos objektus, dalyvavimas svarbiuose istoriniuose įvykiuose ir kartu simboliškai konstruojamas saistymasis su Lietuvos valstybe ir valstybingumo atkūrimo pasakojimu. Tyrimo dalyviai prisimena šiuos įvykius labai detalčiai, tai rodo, kad šie įvykiai buvo svarbūs ir emociškai giliai sukrėtę (plg. Klumbytė 2006). Tyrimo dalyvis detalčiai atsimena tos dienos įvykius ir savo veiksmus šią dieną, pasakojime susisieja individualios / asmeninės ir kolektyvinės patirtys (plg. Halbwachs 1980). Pavyzdžiui, tyrimo dalyvis išsamiai pasakoja apie sausio tryliktąją:

Tyrimo dalyvis: *Atrodo, kad aš tą dieną buvau techniniame centre prie Vingio parko. Ten buvo eilinis posėdis tos tarybos, bet jau buvo labai įtempta padėtis. Žodžiu, vakare jau buvau namuose ir kažkur tai vidurnaktį ar po vidurnakčio jau atbėgo iš kito kambario duktė ir sako, kad ten kažkokie pabūklų šūviai, kažkokios pašvaistės, kažkas tai darosi. Nubėgome į kitą pusę žiūrėti, tikrai kažkas tai vyksta negero. Reiškia, užpuolė tą techninį centrą. Supratome, kad jau prasidėjo šita fazė. Žinau, kad buvome įsijungę televizorių ir buvo pasirodžiusi ekrane [pauzė].* Interviuotoja: *Bučėlytė? Tyrimo dalyvis: Taip, Bučėlytė, pabalusi vargšė. Lyg tai kažkas tai ją uždengė delnu ir sutemo ekranas. Viskas išsijungė. Pradėjome ieškoti radijo stoties. Aptikome radijo stotį... nežinau, ar tai Vilniaus buvo, ar ta, kuri už Kauno radijo stotis veikė. Gal dar Vilniuje. Suradome ir pranešimas apie tai, kad rytoj reikia būti Seime... ginti Seimą. Ten gynėjai stovi, šqla ir t. t. Kas nori, tegu neša sumuštinčius, termosus su arbata ir kava, ir visa kita. Tai aš susiruošiau, paėmiau termosą, paėmiau sumuštinį ir neprisimenu, ar aš ten važiauvau, arėjau pėsčias į tą Seimą. Aplink minios žmonių. <...> Tai*

nuėjau ten, žiūriu, minia žmonių susirinkusių. Ten laužai, barikados, ten viskas įspūdingai atrodo. Galvoju, jeigu čia pat pultų armija, tai būtų mėsmalė didelė. Mitingavo... ten mūsų fizikai draugai surengė tą lazerį ir gąsdino, kad degins tuos malūnsparnius. <...> ir buvo toks autobusas. Ant autobuso aukštai vaikas užlipęs kalbėjo garsiai, kad jis buvo Afganistane, jis buvo amerikiečių pusėje ir sako, sustingę veidai, sako „mes mokame apsiginti, nebijokite čia labai jau... mes čia visiškai beginkliai“. Padrąsino žmones. Prisimenu, kad prie manęs stovi truputį pagyvenęs žmogus. Žiūriu, žiūriu, čia vėliavėlės kabo ant stulpų. Trispalvių daug, bet yra ir kita vėliavėlė kabo. Pasirodo, kieno čia vėliava. Sakau, kad raudona balta, tai lenkų. Jis taip nustėro ir sako „lenkų“. Tarsi jam būtų kažkas labai netikėto. Kas čia dabar. Jis atvažiavo vaduoti Vilnių, o čia lenkai šalia lietuvių. Buvo labai nustebęs. (Interviu nr. 17, Vilnius, vyras, lenkas, mokslo sritis, buvęs visuomenininkas).

Interviu detalai prisimenama dienos įvykių eiliškumo tvarka. Tačiau citatos pabaigoje nuskamba frazė, kad lenkų bendruomenės atstovų dalyvavimas parlamento gynime buvo netikėtas lietuvių bendruomenės nariams: šiuo būdu retrospektyviai konstruojama simbolinė skirtis, priskiriama etninei daugumai ir grindžiama etnine tapatybe. Tai yra per interviu konstruojamos jungtys matomos kaip kvestionuojamos iš daugumos (lietuvių) perspektyvos. Panašios skirtys pasikartoja ir kituose interviu. Kalbėdami apie 1991 m. sausio 13 d. lenkų tautybės tyrimo dalyviai pabrėžia, kad lenkų tautybės Lietuvos gyventojai aktyviai dalyvavo ginant Lietuvai svarbius objektus ir akcentuoja tam tikrą jaučiamą stigmą iš etninės visuomenės daugumos, kuri lenkų tautybės žmones sieja išimtinai su autonominkais ir kvestionuoja lojalumą Lietuvos valstybei:

Būtent taip... prakiuro, kai reiškia... mus pripažino... tas laikotarpis... ir žmonės kai kurie pasidarė laisvi nuo kontrolės „čia nėra ko bijoti, ką noriu, tą sakysiu“. Vienu žodžiu va, tokie dalykai. Betgi kai buvo sausio įvykiai, mes prieš tai budėjome savaitę. Taigi aš mačiau tuos įvykius, viską. Galiu pasakyti daugiau... ką tu darei... tu, Lietuvos patriote, o aš tą ir tą dariau... Ne esmė, bet kartais tokie atsirasdavo, kurie reiškia <...> Mes ligoninėje sėdėjome savaitėmis neišeidami namo. (Interviu nr. 13, Šalčininkai, vyras, lenkas).

Atliekant tyrimą užfiksuotos ir alternatyvios nuomonės, kai apskritai abejota tam tikrų įvykių 1991 m. sausio 13 d. oficialiomis interpretacijoms. Tokio pobūdžio pasakojimas konstruojamas per vieną interviu ir sietinas su tam tikromis alternatyviomis istorijos interpretacijomis žmonių lygmeniu (plg. Pettai 2011).

Dalis prisimenamų įvykių buvo aktualūs būtent lenkų bendruomenei Lietuvoje ir vienas jų – **Lietuvos lenkų sąjungos** (lenk. *Związek Polaków na Litwie*) **įkūrimas**. Šis įvykis minimas daugumoje interviu, tai rodo, kad tai suvokiama kaip etninei grupei svarbus įvykis. Šios organizacijos įkūrimas suprantamas kaip galimybė tautinėms mažumoms imtis konkrečiai jų grupei svarbių iniciatyvų. Kartu tas laikas prisimenamas toks, kai reikėjo sutelkti ir įtikinti žmones:

Ir tuomet mes įkūrėme šią organizaciją. Pamenu, 1989 balandžio 30 ar 31 dieną įvyko steigiamasis susirinkimas profsąjungų rūmuose. Visas Vilnius buvo baltas – raudonas, tiek autobusų, tiek žmonių susirinko. Ir tuomet mes tapome lenkų sąjunga. Tai tokia visuomeninė organizacija, kuri neturėjo nieko bendro su politinėmis organizacijomis. (Interviu nr. 18, Šalčininkai, vyras, lenkas, buvęs visuomenininkas).

Apie lenkams atstovaujančios organizacijos įkūrimą pasakojama pasitelkiant tokius epitetus kaip euforija, siejama su dalyvių jaunyste ir su etninės bendruomenės atgimimu, t. y. šis laikotarpis prisimenamas kaip pradžia tam tikro socialinio kultūrinio judėjimo, kuris pasižymėjo veržlumu ir euforija (plg. Alberoni 1984). Kita vertus, tyrimo dalyviai prisimena tam tikrą tarp lietuvių ir lenkų kilusią įtampą dėl kalbos (lenkų ir lietuvių) statuso ir vartojimo. Ši įtampa matoma kaip užsimezgusi pačioje judėjimo pradžioje ir neleidusi susivienyti lenkams ir lietuviams prieš bendrą priešą:

Mes tada buvome labai jauni... buvo viskas suprantama, kas vyks ta. Perestroika absoliučiai nieko nedomino. Tiesiog čia buvo geras momentas, geras pagrindas palikti visą tą Sovietų Sąjungą. Po to buvo daug tos euforijos. Buvo žingsnis po žingsnio. Vienas pagrindinių klausimų pradžioje buvo kalbos vartojimas. Šioje vietoje kompromiso tada nebuvo. Jau tada per tokius neoficialius susitikimus buvo pasakyta – dėl kalbos vartojimo kompromiso nebus jokio. Tai čia buvo pasakyta mums, jauniems ir nebūtinai jauniems... lenkų sąjungos veikėjams, kurie dar buvo spaudžiami iš komunistų

partijos labai stipriai tada. Labai stipriai... mus kiek galėjo. Tai išmušė gruntą iš po kojų. Paskui greit viskas sustojo de jure... į savo vietas, jau nebeliko tu visų komunistinių... jau tada buvo trupučiuką lengviau, bet tada jau atsirado ideologija. O ideologija jau buvo formuojama tam tikros draugijos. Jau atsirado Vilnijos draugija. (Interviu nr. 14, Šalčininkai, vyras, lenkas, buvęs visuomenininkas).

1991 m. rugpjūčio mėn. vykęs **pučas Maskvoje** per interviu konstruojamas kaip tam tikras įvykis, žymėjęs lūžinį momentą: šis įvykis siejamas su Sovietų Sąjungos žlugimu ir tam tikro etapo pabaiga:

1991 metų pučas buvo labai svarbus. Ne pats pučas, bet jo žlugimas. Tai buvo pabaiga visiems šitiems... jie jau... aš tada kaip tik buvau atostogose... ir negaliu patikėti pirmadienį po vestuvių sakau šeimoje „kas čia per baletas visą dieną per televiziją“. Dabar informacija lengvai pasiekama. O tada skambinu „kas čia vyksta“? Man sako „taigi pučas Maskvoje“. Kai pučas žlugo, po mėnesio paleido tarybą. Tarybą paleido rugsėjo mėn., o pučas buvo rugpjūtį. (Interviu nr. 14, Šalčininkai, lenkas, buvęs visuomenininkas).

Vienas svarbiausių minimų įvykių – **tiesioginio laikinojo vyriausybės valdymo įvedimas** Šalčininkų ir Vilniaus rajonuose 1991 m. Tai prisimenama tiek kalbant su lenkų tautybės tyrimo dalyviais Šalčininkuose, tiek ir iš kitų vietovių. Nors kai kurie tyrimo dalyviai šį nutarimą vertino kaip siekį spręsti tam tikras problemas, tačiau didelės dalies tyrimo dalyvių tiesioginis valdymas prisimenamas kaip tam tikras tautinės mažumos teisių pažeidimas ir apibūdinamas tokiais terminais kaip „diktatūra“, „komisarinis valdymas“, t. y. šis sprendimas siejamas su demokratijos stoka ir etninės daugumos išreikštu nepasitikėjimu mažuma:

Po pučo nuėjo taip, kad buvo savivaldybės... Vilniaus rajono ir Šalčininkų rajono savivaldybės buvo išformuotos ir buvo komisarinis valdymas įvestas. Tiesiog diktatūra. Tai buvo blogas žingsnis, neteisingas žingsnis. Jis paliko tokį kartėlį. Šitaip daryti nereikėjo. Visų pirma, tai buvo savivaldos apraiška ir reikėjo pagerbti tai. Žmonės norėjo kažkaip tai sudėlioti santykius su ta nauja situacija ir žmonėmis, o jiems tiesiog kumščiu davė per galvą. Mano manymu, tai buvo neteisinga. Šitaip daryti nereikėjo.

Paskui pradėjo bausti už iškabas lenkų kalba. Čia irgi negeras dalykas. Dabar nedaroma ir tylu... ir viskas... galima to nedaryti. (Interviu nr. 17, Vilnius, vyras, lenkas, buvęs visuomenininkas).

Dieveniškėse tyrimo dalyviai prisimena pasienio gyventojams, aktualų įvykį, nutikusį prie Lietuvos sienos su Baltarusija, Krakūnų kaime, kai 1991 m. iš **Baltarusijos atvažiavusios ginkluotosios pajėgos nušovė nepriklausomos Lietuvos pasienietį Gintarą Žagunį:**

Net ir pas mus čia vienas žuvo... Žagunis, prie sienos Krakūnuose... tada puldinėjo tuos postus, degino postus... buvo įvestas tiesioginis valdymas. Buvo atsiųstas... neprisime nu jo pavardės... atsiųstas žmogus iš Vilniaus. Labai geras... jį taip mylėjo... na, tada vadovavo mūsų rajonui iki rinkimų (Interviu nr. 7, Šalčininkų r., moteris, iš mišrios šeimos, švietimo sritis, interviu rusų kalba).

Sovietų Sąjungos kariuomenės išvedimas iš Lietuvos vieno tyrimo dalyvio minimas kaip svarbus įvykis, sietinas su galutiniu Lietuvos nepriklausomybės įtvirtinimu:

Tyrimo dalyvis: Tai stebuklas ir kas tai organizavo išvesti kariuomenę, nežinau...Interviutoja: Jums ir tada svarbu buvo tas įvykis? Tyrimo dalyvis: Aišku. Čia reikia paminklą pastatyti. Žiūrėkite, Lietuva pirmoji išvedė kariuomenę. Lenkijoje dar liko kariuomenė, ilgai buvo... Latvijoje, Estijoje, o kaip lietuviai sugebėjo susitarti. Čia sunku paaiškinti. Tai pavyzdys kitiems, kad įmanoma šitą padaryti. Visi galvojo „na, Lietuva nepriklausoma...“ Rusija savo bazes paliks ir ką tu jai padarysi. Stovės karinis dalinys ir tu nepradėsi per jėgą jį varyti. Čia tikrai stebuklas buvo. (Interviu nr. 19, Vilnius, vyras, lenkas, buvęs visuomenininkas, verslininkas).

Tyrimo dalyviai mini tokias datas ir įvykius, svarbius Lietuvos valstybingumo atkūrimo laikotarpiu, kaip mitingas prie A. Mickevičiaus paminklo Vilniuje, Baltijos kelias, Lietuvos nepriklausomybės paskelbimas, 1991 m. sausio 13 d. įvykiai, 1991 m. rugpjūčio mėn. pučas Maskvoje ir 1993 m. Sovietų Sąjungos kariuomenės išvedimas. Per interviu minimi tokie Vilniaus ir Šalčininkų rajonams ir lenkų etninei grupei svarbūs įvykiai kaip Lietuvos lenkų sąjungos

įkūrimas, siejamas su galimybe organizuotis, taip pat tiesioginis valdymas ir jo pabaiga Vilniaus ir Šalčininkų rajone. Dalis šių įvykių svarbūs ir minimi nacionaliniu lygmeniu ir tuo būdu jų įvardijimas sietinas su saistymusi su dominuojančiu istoriniu pasakojimu ir kartu yra savo pilietinės tapatybės patvirtinimas. Dalis įvykių – pavyzdžiui, Lietuvos lenkų sąjungos įkūrimas – tiesiogiai susijęs ir svarbus etninei grupei – lenkams. Per interviu pasikartojantis naratyvas apie tai, kaip lietuviai kvestionuoja Lietuvos lenkų saistymą su Lietuva ir jos visuomene.

5.1.3. Veikėjai

Šioje dalyje analizuojame, kokie veikėjai svarbūs lenkų etninei grupei Lietuvos valstybingumo atkūrimo metu dažniausiai buvo minimi per interviu. Veikėjus mes suprantame kaip institucijas, kurios tyrimo dalyvių buvo matomos kaip aktyviai atstovaujančios lenkų grupės interesams. Interviu buvo minimos vietinės ir tarptautinės institucijos. Kalbėdami apie nacionalinį ar vietos lygmens tyrimo dalyviai per interviu minėjo Lietuvos lenkų sąjungą kaip svarbią organizaciją, atstovaujančią lenkų grupės interesams. **Lietuvos lenkų sąjunga** Lietuvoje (lenk. *Związek Polaków na Litwie*) buvo įkurta 1989 m. balandžio mėn. (Kazėnas et al 2014: 122). Per interviu tyrimo dalyviai prisimena, kaip ši organizacija buvo kuriamą vietos (pvz., Šalčininkuose ir Šalčininkų rajone) ir nacionaliniu lygmeniu. Per interviu organizacijos kūrimas buvo matomas kaip sudėtingas procesas, reikalavęs aktyvistų atsidavimo ir kaip įvairiais būdais buvo stabdomas sovietinių represinių struktūrų (pvz., KGB). Lietuvos lenkų sąjungos ir jos padalinių sukūrimas visų pirma siejamas su lenkų tautiniu atgimimu, t. y. ji matoma kaip atstovaujanti kultūriniam lenkų grupės interesams:

...reikėjo vakarais. Vat šios visuomeninės veiklos buvo labai daug. Labai daug. Ir materialiai taip pat – reikėjo ir kuro turėti, ir pragyventi. Interviuotoja: tad jūs po darbo važiuodavote po kaimus? Tyrimo dalyvė: taip taip. <...> Iš pradžių žmonės bijojo. Iš pradžių kalbėjome su intelligentais iš mokyklos, agronomais, zootechnikais. Iš esmės, mokytojais. Su jais susitikdavome ir aiškinome, kad mes norime atgaivinti kultūrą. Interviuotoja: Lenkų? Tyrimo dalyvė: Taip, žinoma, religiją ir taip toliau. Na, po truputį žmonės pradėjo susirinkti, mes gavome pasitikėjimą.

<...> 1988 metų rugsėjį mes Šalčininkų kultūros namuose surinkome visą salę žmonių iš savo rajono. Koridoriuje stovėjo žmonės, praėjimuose. (Interviu nr. 16, Šalčininkai, moteris, lenkė, buvusi visuomenininkė, švietimo darbuotoja).

Lietuvos lenkų sąjunga per interviu apibūdinama kaip organizacija, kuri siekė prisidėti prie lenkų kultūrinio atgimimo. Interviu buvo įvardijamos rusifikacijos problemos, vykusios sovietmečiu: nebuvo ugdymo lenkų kalba, nedaug galimybių puoselėti savo etninę kultūrą. Lietuvos lenkų sąjunga matoma kaip turėjusi atstovauti lenkams sprendžiant šiuos klausimus:

Mes norėjome, kad lenkų kalba būtų jau darželiuose. Darželiai, pradinės mokyklos <...> anksčiau buvo lenkų mokykla, o kai tik atvažiuodavo kolūkio pirmininkas iš Ukrainos ar dar iš kažkur, tai jo vaikams reikia į mokyklą. Ir todėl vietoj lenkų mokyklos atsiranda rusų mokykla. (Interviu nr. 16, Šalčininkai, moteris, lenkė, buvusi visuomenininkė, švietimo darbuotoja).

Nors Lietuvos lenkų sąjunga, kaip nevyriausybinė organizacija minima daugumoje interviu, tačiau prisimenamos ir kitos vietos institucijos, svarbios lenkų etninei grupei atkuriant Lietuvos valstybingumą ir jau atkūrus nepriklausomybę: pavyzdžiui, **spauda lenkų kalba** (*Kurier Wileński*, Lietuvos lenkų sąjungos leidžiamas laikraštis *Nasza gazeta*), **nevyriausybinių organizacijų** (jau minėta – Lietuvos lenkų sąjunga, Lietuvos lenkų kongresas, Jerzy'o Giedroyc'o dialogo ir bendradarbiavimo forumas, Lietuvos lenkų mokslininkų draugija). Lietuvos valstybingumo atkūrimo laikotarpis prisimenamas ir kaip lenkų tautinio atgimimo laikotarpis, tokiu būdu lenkų kultūros, švietimo, tapatybės klausimai prisimenami kaip buvę svarbūs. Kita vertus, fiksuotos ir kitokios nuomonės apie Lietuvos lenkų sąjungos dominavimą prieš kitas besikuriančias lenkams atstovauti siekiančias nevyriausybinės organizacijas.

Interviu su lenkų tautybės tyrimo dalyviais minimi tokie svarbūs **tarptautiniai veikėjai** kaip Lenkijos Respublika ir *Solidarnosc* judėjimas. Lenkijos Respublikos svarba Lietuvos lenkų bendruomenėje yra dokumentuota įvairiuose tyrimuose analizuojant karta Polaka politiką (Daukšas 2012; Kazėnas et al 2014), Lenkijos paramą Lietuvos lenkų kultūrinėms organizacijoms (Frėjutė-Rakauskienė 2016) ar mokykloms lenkų mokomąja kalba (Šliavaitė 2016).

Tyrimo dalyviai prisimena, kaip vietos lenkai stebėjo procesus Lenkijoje, matė, kad Lenkijos lenkų siekiai tapatūs Lietuvos lietuvių siekiams. Lenkijos Respublikos politinių, kultūrinių veikėjų, taip pat *Solidarnosc* aktyvistų dėmesys ir tiesioginis kontaktas Lietuvos lenkų bendruomenei prisimenamas interviu. Šie pasakojimai rodo, kad etninės grupės kilmės valstybė (Lenkija) Lietuvos lenkų bendruomenės akyse yra svarbus tarptautinis veikėjas, formuojantis identitetus ir darantis įtakos vykstantiems procesams (plg. Brubaker 1995):

Tyrimo dalyvis: *Šalčininkuose praktiškai buvo visi Solidarumo lyderiai. Nuo Mačiulskio, kuris buvo iš tokių kairiųjų. Paskutinis tai buvo prezidentas Komarovskis. Taip sąlyginai pasakyčiau. Bet iš tų tokių lyderių tai Valensos tik nebuvo. Tais laikais, kurie važiavo, tai Sikorskis, kuris nakvojo Šalčininkuose mūsų butuose su savo žmona. <...> Sikorskis buvo man atrodo 1991 metų pradžioje, o gal 1990 metų pabaigoje. **Interviuotoja:** Jis čia atvyko ir pas žmones nakvojo? **Tyrimo dalyvis:** Taip, taip. Po to Lenkijos užsienio reikalų ministras, o jo žmona net susirgo pas mus. Aukšta temperatūra ir medicina buvo tokia neaiški. Man atrodo jis tada buvo Telegraf korespondentas. Čia Solidarumas atvažiuodavo, su jais bendraudavau. Labai daug jaunimo organizacijų važiuodavo. Tarp jų, žinote, tokių nusiteikusių... **Interviuotoja:** Bet čia po devyniasdešimtųjų ar ir anksčiau? **Tyrimo dalyvis:** Ir anksčiau. Vis tiek mūsų veikimas yra nuo 1989 metų. Tai va, tas periodas buvo labai aktyvus. Tai 1989–1991 metai. Niekas dar iki galo nebuvo nusistovėję, niekas tvirtai nežinojo, kaip čia viskas atrodys. Tokių važinavimų, susitikimų ir diskusijų buvo daug... kaip ir SĄJŪDŽIO. (Interviu nr. 14 interviu, Šalčininkai, lenkas, vyras).*

Interviu citata rodo, kad greta *Solidarnosc* judėjimo svarbus veikėjas buvo ir *Sąjūdis*. Tačiau *Sąjūdis* kai kurių tyrimo dalyvių matomas kaip panašus į *Solidarnosc*, tik mažesnis judėjimas. Tai rodo, kad *Solidarnosc* ir šio judėjimo idėjos daliai lenkų bendruomenės buvo kultūriškai artimesnės nei *Sąjūdžio*. Per interviu patvirtinama, kad kultūriškai *Solidarnosc* buvo ir yra suvokiamas kaip artimesnis ir labiau susijęs su lenkais nei *Sąjūdis*:

Lenkijos respublika 10 metų kovojo už nepriklausomybę. Ir jie kaip ir mums teikė viltį, kad mes kovojame su komunizmu ir vėliau mes galime išvaduoti visą pasaulį. Buvo įskelta žiežirba.

Pačios socialistinės respublikos, pastebėkite, jos visos buvo po spar- nu ir išsikapanoti iš viso to buvo sunku. Turėjo sukilti visa liaudis, o kur sukilo visa liaudis. Ji sukilo, kai jau buvo žinoma. Ir kiek Są- jūdis kovojo už nepriklausomybę? Kiek jūs prisimenate? Kiek? Neilgai. Ir ji pati iš savęs tokia kovinga liaudis, ir ji tada dar nesuprato... jai dar nebuvo už ką kovoti. Ten atsirado žiežirba, tą žie- žirbą mes paimsime... važiuojame, kiekvienas save padarė herojumi. (Interviu nr. 3, Šalčininkų r., lenkas, vyras, interviu rusų kalba).

Per interviu *Solidarnosc* ir Lenkijos Respublikos tikslai matomi kaip sutapę su Lietuvos Sąjūdžio ir Lietuvos tikslais, t. y. valstybių nepriklausomybės siekis. Tyrimo dalyviai šį interesų sutapimą su- prato kaip tam tikra prasme nepalankų Lietuvos lenkų mažumai:

Tyrimo dalyvis: Aišku, tuose pirmuose suvažiavimuose buvo daug... atvažiuodavo daug tų veikėjų iš Lenkijos, tokių grynų anti- komunistinių. Tai dabar Lenkija gali viską paaukoti, tarp jų ir visą tautinę mažumą Lietuvoje vardan kovos su Maskva. Interviuo- toja: Turite galvoje Lenkiją? Tyrimo dalyvis: Taip. Lenkija gali vis- ką paaukoti. Svarbu kova prieš Maskvą ir be kompromisų. Na, ir visi, kurie baigė lenkiškas mokyklas, tai per visą tą literatūrą eina ta antirusiška dvasia. Tengi ką nepaskaityk, ką nepažiūrėk. (Interviu nr. 14, Šalčininkai, vyras, lenkas).

Tyrimo dalyvis šioje citatoje konstruoja bendrą *Solidarnosc* ir Sąjūdžio priešą – Maskvą. Kita vertus, lenkų tautinė mažuma Lie- tuvoje matoma kaip ne tokia svarbi Lenkijai nei Lietuvos ir Lenkijos valstybių sąjunga prieš bendrą priešą.

5.2. Pasirinkimai ir interpretacijos

Šiame poskyryje analizuojame, kaip tyrimo dalyviai per in- terviu retrospektyviai kalba apie savo pasirinkimus (ne)dalyvauti Lietuvos valstybingumo atkūrimo procesuose ir kokios šių pasirin- kimų interpretacijos. Mokslininkai tiria gyvenimo istorijas klausda- mi, kaip veikėjas pasakoja savo gyvenimo istoriją suteikdamas(a) jai reikšmes, prasmes ir koherentiškumą (Skultans 1998; Šutinienė 2003, 2016 b). Pavyzdžiui, antropologė Vieda Skultans analizuoja

gyvenimo istorijų interviu ir klausia, kaip šiuose pasakojimuose pasakotojas konstruoja „save“, kaip veikėją lūžinių įvykių metu: kaip herojų ar auką (Skultans 1998: 77). Michaelis Jacksonas patį istorijos pasakojimą mato kaip tam tikrą veiklumo (angl. *agency*) išraišką, nes „sudėti įvykius į istoriją reiškia, kad tai jau nebėra šių įvykių išgyvenimas pasyviai, tačiau tai reiškia aktyvų darbą būnant dialoge su kitais ir su savo paties vaizduote“ (Jackson 2013: 34). Šie pasakojimai konstruojami konkrečioje tyrėjo(ės) – tyrimo dalyvio(ės) susitikimo situacijoje ir turi būti matomi kaip šiandieną konstruojami pasakojimai apie praeitį, o ne objektyvi praeities įvykių rekonstrukcija (Tonkin 1995; plg. Šutinienė 2003, 2016). Kalbėjimas apie praeitį susijęs su praeitimi, dabartimi ir ateitimi (Tonkin 1995), tad šie pasakojimai interpretuoti kaip atskleidžiantys dabartyje konstruojamus sąsistymosi modelius. Šis poskyris suskirstytas į kelias dalis skirtas temoms, atsiskleidusioms per interviu: a) santykio su sovietmečiu, kuris dalies tyrimo dalyvių pasitelkiamas kaip argumentas veikti prieš Sovietų Sąjungą ir sistemą, b) bendro priešo – Rusijos ir jos vykdomos rusifikacijos politikos tema ir c) požiūriams į autonomijos reikalavimus.

5.2.1. „Mes solidarūs su lietuviais“: represijos, etniškumas ir religija sovietmečiu

Sovietmečio vertinimai buvo svarbi tema, atsiskleidusi tyrimo dalyviams pasakojant apie savo ar šeimos santykį su XX a. pabaiagos politiniais procesais ir įsitraukimą į procesus, vedusius Lietuvos nepriklausomybės link. Per interviu tyrimo dalyviai akcentavo neigiamas sovietmečio patirtis, kurios pateikiamos kaip svarbus aspektas, susijęs su individualiais pasirinkimais lūžinių politinių procesų metu. Tyrimo dalyviai pabrėžia, kad laisvės siekis ir požiūris į bendrą priešą (interviu įvardijama Maskva ar Rusija) buvo tai, kas jungė lenkus ir lietuvius Lietuvoje. Pavyzdžiui, tyrimo dalyvis prisimena situaciją, kai Sovietų Sąjunga siūlė kurti lenkų organizaciją, jungiančią visus Sovietų Sąjungos lenkus, tačiau šis pasiūlymas buvo atmestas argumentuojant, kad tai prieštarautų Lietuvos siekiui atkurti nepriklausomybę. Tyrimo dalyvis šį sprendimą interpretuoja kaip bendrų tikslų – Lietuvos lenkų ir lietuvių – viršenybę prieš kitus interesus:

Tyrimo dalyvis: Žodžiu, kažkoks tai buvo bandymas Rusijai derėtis Lenkijoje ir kažkokius santykius sudėlioti, bet ir buvo kalba, kad mes sukurtume Tarybų Sąjungos lenkų organizaciją <...> Mes pasakėme – ne. **Interviuotoja:** Atsisakėte? **Tyrimo dalyvis:** Mes solidarūs su lietuviais. Toks sumanymas organizuoti tokią organizaciją, žinoma, galėtų būti labai naudingas. **Interviuotoja:** Sovietų Sąjungai? **Tyrimo dalyvis:** Lenkams, bet naudingas ir Sovietų Sąjungai ir būtų akibrokštas prieš Lietuvos nepriklausomybę, nes tai visiškai nesuderinami dalykai. Mes pasakėme, kad taip negalima daryti. Reikia palikti ramybėje šitą sumanymą „jeigu jūs norite kurti Rusijos sąjungas ar draugijas, tai kurkite, bet mes to negalime daryti“. (Interviu nr. 17, Vilnius, vyras, lenkas, mokslininkas, buvęs visuomenininkas).

Moksliniai tyrimai Lietuvoje ir kitur atskleidė, kad kai kuriose socialinėse grupėse posovietinėse visuomenėse sovietmetis prisimenamas kaip laikotarpis, kai buvo garantuotas socialinis saugumas, ekonominis stabilumas ir socialinė įtrauktis (Sliavaite 2005; Klumbytė 2006, 2010; Leinartė et al 2014; Frėjutė-Rakauskienė, Klumbytė, Šliavaite 2018). Priešingai šioms perspektyvoms, mūsų tyrimo dalyviai konstruoja sovietinę valstybę kaip negebančią valdyti ekonominių resursų ir neturinčią piliečių pasitikėjimo. Per interviu minimi ekonominiai sunkumai, prekių trūkumas, išgyvenimo strategijos pasitelkiant mainų sistemą (blatas). Greta ekonominių dalykų, tyrimo dalyvis įvardija tokius lūžinius metus Sovietų Sąjungos istorijoje kaip Černobylio atominės elektrinės katastrofa ir karas Afganistane.

Interviuotoja: O kaip jūs atsimenate tuos paskutinius sovietmečio metus...? **Tyrimo dalyvis:** Kaip? Po Černobylio sprogimo ir Afganistano cinkuotų karstų... ir tuščių lentynų... tie pasakojimai apie šviesų rytojų jau atrodė gana beviltiška. Buvo aišku, kad šita sistema jau nebeturi kvapo. Prasidėjo tas judėjimas... gelbėtis kaip kas nori... gelbėkitės! (Interviu nr. 17, Vilnius, vyras, lenkas, mokslininkas, buvęs visuomenininkas).

Žmonės norėjo laisvai gyventi, man atrodo. Prie kolūkių mes labai blogai gyvenome. Valgyti neturėjome ko. Parduotuvėje negalima buvo pirkti. Gerai, kad mūsų mokykla dirbo... šituos produktus vežė į mokyklą vaikams ir mes, kaip mokytojai, galėjome pirkti. O parduotuvėje

beveik nieko nebuvo. Reikėjo šturmuoti prekystalį (rus. штурмом брать прилавок). Vat, kaip buvo. Kai buvo atostogos ir mokykla nedirbo, tai mums buvo labai sunku. Nei dešros, nei ko negalima buvo nusipirkti. Tik pagal blatą. Mano kaimynė dirbo, tai kai kada kokį kilogramą atnešdavo man. Mes gyvenome iš savo ūkio. Turėjome lašinių... mėsos mažai turėjome. Anksčiau ir tų šaldytuvų nebuvo. Daržovės – burokėliai, morkos, svogūnai, bulvės, kopūstai... rauginti agurkai. Taip ir gyvenome. (Interviu nr. 6, Šalčininkų r., lenkė, moteris, švietimo srities darbuotoja, interviu rusų kalba).

Sovietmetis, ypač kalbant apie pirmuosius okupacijos dešimtmečius, interviu apibūdinamas epitetais „sunkūs laikai“, t. y. tokie laikai, kai paprastas žmogus buvo priklausomas nuo valdžios sprendimų. Vėlesni sovietmečio metai taip pat siejami su patiriamą ar matoma neteisybe. Tad priešingai mokslininkų užfiksuotoms nuostatoms, kad sovietmečiu buvo pasiektas tam tikras socialinis stabilumas ir saugumas (Šliavaitė 2005; Klumbytė 2006, 2010; Leinartė et al 2014; Frėjutė-Rakauskienė, Klumbytė, Šliavaitė 2018), mūsų tyrimo dalyviai patvirtina Lietuvos valstybingumo atkūrimo ir demokratizacijos procesus kaip teisingą valstybės ir visuomenės raidos kryptį ir tapatinasi su ja:

...buvo sunkūs laikai <...> žinau, kad mano senelis turėjo keturiasdešimt septynis hektarus žemės. Tėvui buvo dvidešimt dveji metai. Tad nors jie ir pakliuvo po įstatymu (rus. под статью кулаки), bet žemė Vilniaus krašte nebuvo derlinga, tad iki turčių jiems buvo toli. (Interviu nr. 15, Šalčininkai, vyras, lenkas, buvęs visuomenininkas).

Aš matydavau tą neteisybę ir kartais tekdavo vykdyti kai kuriuos nurodymus. Na, kaip neteisybė... faktiškai būdavo rezolucijos iš kokio tai pareiškimo... rezolucijos, parašytos iš pirmųjų respublikos asmenų dėl buto suteikimo. <...> Aš stengiausi visada žmonėms padėti, kad teisingai būtų. Na, o tokias rezolucija mes jau vykdyti turėjome. Čia jau nebuvo pasirinkimo. Šitai matydamas aš jau galvodavau, kad man reikia iš šito darbo išeiti. (Interviu, nr. 21, Vilnius, lenkas vyras).

Per interviu kalbant apie sovietmetį dažnai prisimenamos represijos, vykdytos sovietinės valstybės. Tyrimo dalyvė Šalčininkuose prisimena, kaip jos šeimoje į Sibirą ištremtiems giminaičiams

siųsdavo džiovintų razinų katalikiškų mišių vyno gamybai, tačiau tik Lietuvai atgavus nepriklausomybę apie tremtis buvo galima pradėti kalbėti atvirai tiek šeimoje, tiek bendruomenėje. Michaelio Jacksono teigimu, „totalitariniuose režimuose, kai valstybės remiamas teroras ir prievarta suardo piliečių galimybes kalbėti ir veikti laisvai visuomeninėje erdvėje ar patvirtinti bendras vertybes, žmonės gyvena privatumo ir izoliacijoje“ (Jackson 2013: 51). Tad apie šias traumines patirtis galimybė kalbėti atsirado tik pasikeitus socialiniam politiniam kontekstui (plg. Jackson 2013). Tyrimo dalyvė pasakoja apie savo asmeninį susidūrimą su KGB represine struktūra ir jos pasakojime šis susidūrimas konstruojamas kaip svarbus momentas, lėmęs jos santykį su sistema ir apsisprendimą nebendradarbiauti ir priešintis sovietinei sistemai. Per interviu KGB darbuotojai konstruojami kaip „jie“ tuo pabrėžiant socialinę, politinę, moralinę distanciją ir atsiribojimą nuo šių struktūrų:

Suprantate, mane anksčiau buvo pakvieta į KGB. Vienu žodžiu, kai darbe likau viena <...> Kai likau viena, valandai likus iki darbo pabaigos, man skambina <...> aš sakau, kad aš viena dirbu ir kad dar valanda darbo. Jie sako, tai mes žinome, kad jūs viena. Aš sakau, o jei kas ateis. Jie – jei mes kviečiame, tai kviečiame. Aš nesupratau, kas kviečia. <...> aš atėjau, o ten tiek sėdi ir aš galvoju, kad jie turėtų būti su uniformomis. O jie su paprastais rūbais, su kaklaraiščiais, civiliai. Aš nustebau, bet dar šypsaisi. Galvoju, aiškintis čia kažką ar ką. Pastebėjau, kad ten stovi magnetofonas kasetinis <...> Jie man sako mes jums padėjome, dabar jūs mums padėkite. Aš sakau, kada jūs man padėjote? Aš jus matau pirmą sykį. Jie sako – jūs važiavote į NN [šalis – aut. pastaba]. Sakau – važiavau ir labai nustebau. <...> Man po šito pokalbio labai sukilo pyktis prieš šitą valdžią (rus. начало против этой власти бурлить). Atsirado neapykanta. (Interviu nr. 16, Šalčininkai, lenkė, moteris, buvusi visuomenininkė, interviu rusų kalba).

Santykį su sovietmečiu iliustruoja ir tyrimo vykdytojos patirtys, kai per atsitiktinumą sutarus interviu Šalčininkuose vasario 23 dieną, t. y. dieną, kai sovietmečiu buvo pažymima sovietinės kariuomenės diena, tyrimo dalyvė kalbėdama išsitarė, kad jai kilo didelis įtarimas, kodėl „ši ponija (šio tyrimo vykdytoja) būtent tokią dieną nori susitikti“. Tyrimo dalyvė šią dieną ir sovietų kariuomenės

šventę vertino itin neigiamai ir toks atsitiktinis susitikimo laikas jai kėlė nepasitikėjimo jausmą. Sovietmetis tyrimo dalyvių konstruojamas kaip laikotarpis, kai lenkų bendruomenė patyrė stiprią rusifikaciją dėl imigracijos iš Baltarusijos, švietimo lenkų kalba priemonių mažėjimo ar nebuvimo, nepalankios politikos tautinių mažumų atžvilgiu¹⁵⁴. Šiomis prasmėmis lietuviai ir lenkai matomi kaip jungiami tų pačių neigiamų patirčių ir procesų, siekusių išdildyti etninę tapatybę:

154 Plačiau apie sovietmečiu vykdytą politiką Lietuvos lenkų atžvilgiu žr. Kalnius 1998; Stravinskienė 2011, 2012, 2020 a, b.

Tyrimo dalyvė: *Aš mokiausi lenkiškoje mokykloje, bet nieko lenkiško negirdėjau. Interviuotoja:* *Lenkiškoje mokykloje ir nieko lenkiško? Tyrimo dalyvė:* *Apie Lenkiją nieko nekalbėjo, buvo viskas sovietiška, tik dalykai ir mokymas buvo lenkų kalba. (Interviu nr. 17, Šalčininkai, lenkė, moteris, buvusi švietimo darbuotoja, interviu rusų kalba).*

Tyrimo dalyvė: *mūsų mokykla buvo trikalbė. Buvo lietuvių klasė. <...> Joje mokėsi keturi lietuviai <...> buvo madinga į rusų klasę. Jūs prisimenate, kad visi bendri renginiai mokykloje buvo rusų kalba. Nieko nebuvo lietuviškai, nieko lenkiškai. (Interviu nr. 16, Šalčininkai, moteris, lenkė, buvusi visuomenininkė).*

Repatriacija į Lenkiją sovietmečiu interviu konstruojama kaip tam tikra alternatyva pabėgti, ieškoti geresnio gyvenimo. Tyrimo dalyvis per interviu vardija, kas iš giminių ir pažįstamųjų pasinaudojo galimybe išvykti, ir teigia, kad gyvenimas Lenkijoje sovietmečiu buvo geresnis nei Sovietų Sąjungoje:

Tyrimo dalyvis: *Žmonės buvo tokie... daug į Lenkiją išvažiavo. Aš buvau radęs... gal dabar jau nebėra, sunaikinta... 1945 metais buvo toks evakuacinis lapas užpildytas ir jie turėjo važiuoti, bet mama buvo nėščia, aš turėjau gimti. Jie liko ir neišvažiavo. O 1957 metais iš mūsų kaimo išvažiavo jau kelios šeimos, o mes taip jau ir likome, neišvažiavome. Interviuotoja:* *Dėl kokių priežasčių? Tyrimo dalyvis:* *Na, materialiai ir bijojome... gyvenome materialiai labai sunkiai. Interviuotoja:* *Nes labai daug lenkų repatriavo. Tyrimo dalyvis:* *Taip, daug išvažiavo. Repatria – tai yra grįžimas į tėvynę. Čia tik taip vadino, o yra neteisingas pavadinimas.“ (Interviu nr. 21, Vilnius, vyras, lenkas).*

Kita vertus, tyrimo dalyvis Vilniuje kvestionuoja patį repatriacijos terminą Lietuvos lenkų atžvilgiu – jo teigimu, repatriacija suponuoja grįžimą į tėvynę, o lenkų tėvynė buvo ir yra Lietuva. Ši interpretacija atskleidžia ir tyrimo dalyvio saistymąsi su Lietuva (plg. Daukšas 2012; Kazėnas et al 2014).

Šios repatriacijos procesų interpretacijos taip pat atskleidžia neigiamą požiūrį į sovietinę sistemą ir Sovietų Sąjungą. Gausi lenkų bendruomenės iš Lietuvos repatriacija į Lenkiją matoma kaip keitusi demografinę situaciją pasienyje su Baltarusija, t. y. paskatinusi Baltarusijos gyventojų atsikėlimą į pasienio vietas. Per interviu Baltarusijos lenkai dažnai matomi kaip kitokie nei vietiniai, tai yra interviu konstruojama skirtis tarp vietos lenkų ir sovietmečiu iš Baltarusijos atvykusių lenkų, kurie vertinami kaip labai rusifikuoti:

1956 m. tėvai turėjo dokumentus, reikalingus išvykimui į Lenkiją. Kitas dalykas, kad 1945–1946 visi giminės išvyko į Lenkiją <...> Kai tik atsidarė, jie tenai išvyko. Liko tik tie žmonės, kurie per daug nesireiškė <...> Mamą sulaukė tėvai ir jie neišvyko į Lenkiją. Aš turiu jiemis pretenzijų dėl to, kad jie neišvyko. Bet tokių šeimų liko mažai. Paskutiniu metu, ypač kada susikūrė kolūkiai ir reikėjo maitinti Maskvą ir Leningradą, privažiavo baltarusių. Baltarusiai, tai lenkai iš Baltarusijos, ten nebuvo pasų ir jų atvyko labai daug. (Interviu nr. 18, Šaičininkai, vyras, lenkas, buvęs visuomenininkas, interviu rusų kalba).

Šeima matoma kaip socialinis institutas, kuris formavo vertybes ir santykį su sovietine valstybe (Ramonaitė 2013). Didelėje dalyje atliktų interviu minima religijos (katalikybės) praktikavimo sovietmečiu tema ir religijos svarba tyrimo dalyvių tautiniam identitetui. Religijos ir etniškumo glaudžias sąsajas Lietuvos lenkų atveju patvirtina daugelis mokslinių tyrimų (Korzeniewska 2013; Frėjutė-Rakauskienė, Šliavaitė, Šutinienė 2016; Frėjutė-Rakauskienė, Marcinkevičius, Šliavaitė 2022). Religiją kaip svarbų tapatybės aspektą, susijusį su sovietmečio vertinimais, patvirtina ir kiti tyrimai: pavyzdžiui, 2019–2021 m. vykdytas tyrimas lenkų katalikų bendruomenėse atskleidė, kad lenkai katalikai religines tradicijas praktikavo šeimoje ir bendruomenėje ir sovietmečiu – tai buvo svarbios praktikos palaikant tautinę lenkų tapatybę (Šliavaitė, Frėjutė-Rakauskienė 2022). Mūsų tyrimo dalyviai kalbėdami apie

sovietmetį taip pat atsimena, kad religija ir jos praktikavimas buvo nepalaikomas sovietinės ideologijos ir institucijų, tačiau katalikiškos tradicijos buvo palaikomos šeimoje, o religija vyresnės kartos dažnai buvo akcentuojama kaip atsvara sovietinėms vertybėms ir ideologijai. Šia prasme pasitvirtina, kad katalikų religija vertintina kaip svarbi lenkiškajai tapatybei ir kaip šeimoje palaikoma tapatybės dimensija:

Į mokyklą pradėjau eiti septynių metų. Artimiausia mokykla buvo už trijų kilometrų ir buvo tik lenkiška. Patriotizmas buvo sovietinis. Aš dainavau mokyklos chore. Nei vienos neprisimenu dainos lenkų kalba. Iki šiol prisimenu dainą „viesulai priešiški virš mūsų kaukia, mes drąsiai į mūšį einame.“ <...> Mama mano buvo religinga ir mes kiekvieną sekmadienį eidavome į bažnyčią. Tėtis į tai nekreipė dėmesio. (Interviu nr. 17, Šalčininkai, moteris, lenkė, interviu rusų kalba).

...aš gimiau labai religingoje šeimoje. Mama buvo religinga, tėtis taip pat. Mama labai kontroliavo ir neleido mums stoti į jokiais organizacijas, nei į spaliukus, nei į pionierius, nei į komjaunolius. Ji žinojo, kad jei įstosime, tai nelankysime bažnyčios <...> mokykloje rungtyniavo tarp klasių, tarp mokytojų – kuo daugiau įstos, tuo geriau auklėtojai. <...> mokytoja, klasės auklėtoja, prisegė man žvaigždutę pirmos pamokos metu. Iki pamokų pabaigos aš pamiršau. Einu namo, reikėjo kokią kilometrą eiti. Mama prie vartelių stovi. <...> Ir ji jau iš tolo tą žvaigždutę pamatė. Kai priėjau arčiau vartelių, mama kaip sugriebė ir išplėšė žvaigždutę. (Interviu nr. 16 Šalčininkai, moteris, lenkė, buvusi visuomenininkė, interviu rusų kalba).

Tyrimo dalyviai, per interviu kalbėję apie aktyvų įsitraukimą į procesus, vedusius Sovietų Sąjungos sugriuvimo, Lietuvos nepriklausomybės link, konstravo kritišką santykį su sovietine valstybe. Sovietmetis prisimenamas kaip laikotarpis, kai Lietuvos gyventojai, lenkai ar tyrimo dalyvių šeimos patyrė represijas ir neteisėtingumą iš įvairių institucijų. Per interviu dažnai minima religija (katalikybė) kaip svarbi lenkų tapatybės dalis, praktikuojama šeimose ir sykiu priešpastatoma sovietinei ideologijai. Moksliniai tyrimai rodo, kad tam tikros visuomenės grupės tiek Lietuvoje, tiek kitose buvusios sovietinės erdvės visuomenėse konstruoja tam tikrą nostalgiką santykį su sovietmečiu (Berdahl 1999; Klumbytė 2004, 2006, 2010;

Žilinskienė, Kraniauskienė, Šutinienė 2016; Martinez 2018). Mokslininkai šias nuostatas interpretuoja ne kaip norą grįžti į praėjusį laikmetį, bet kaip kritiką dabarčiai (Klumbytė 2004, 2006; Šutinienė 2013b), sieja su prisiminimais apie jaunystės laikotarpį (Lankauskas 2007), akcentuoja sovietmečio atminčių ambivalentiškumą (Šutinienė 2013b), sieja su tam tikro socialinio bendrabūvio ilgesiu (Leinartė et al 2014) ar socialinio neteisingumo ir atskirties patirtimis dabartyje (Frėjutė-Rakauskienė, Klumbytė, Šliavaitytė 2018).

Tyrimai atskleidžia tam tikras požūrio į sovietmetį ir socialinių demografinių individo charakteristikų sąsajas. Pavyzdžiui, Ainės Ramonaitės teigimu, šioms nuostatomis turi įtakos „dalyvavimas Sąjūdyje, socialinio tinklo politinės nuostatos ir tėvų partinė tapatybė“ (Ramonaitė 2013: 278). Mūsų tyrimo dalyvių atveju akcentuojama sovietmečiu patirtas neteisingumas, nepritekliai, religijos laisvės stoka. Manytume, kad tai susiję su mūsų tyrimo dalyvių socialinėmis charakteristikomis – dauguma jų yra Lietuvos gyventojai, turintys aukštąjį išsilavinimą, buvę aktyvūs visuomenininkai ir turintys aiškiai išreikštą lenko(ės) tapatybę, ne viename interviu pabrėžiamos šeimoyje perduodamos vertybės.

5.2.2. „Tai buvo bendras priešas“:

Katynė ir bendros istorinės patirtys kovoje su Rusijos imperialistine politika

Tyrimo dalyviai retrospektyviai pasakodami apie savo dalyvavimą XX a. pabaigos politiniuose, socialiniuose procesuose, atvedusiuose į Sovietų Sąjungos griūtį ir Lietuvos nepriklausomybę, minėjo bendrus politinius tikslus su lietuviais. Šioje dalyje analizuosime, kaip kalbant apie Sovietų Sąjungos griūtį ir Lietuvos nepriklausomybės atkūrimą per interviu konstruojamas bendrumas su lietuviais. Konstruojant šį bendrumą buvo pasitelkiamas pasakojimas apie bendras istorines patirtis santykyje su Rusija. Tad bendrumas konstruojamas pasitelkiant istorijos pasakojimus ir bendro priešo, ir bendrų tikslų sampratą.

Dalyje interviu Katynė pasitelkiama kaip esminis simbolinis politinis įvykis, susijęs su lenkų tapatybe bei lenkų ir Lenkijos santykiu su Rusija. Katynė, kur 1940 m. NKVD įvykdė Lenkijos karinio elito žudynes, šiuose interviu pasitelkiama kaip tam tikra vieta ir

istorinis įvykis, kuris simbolizuoja Rusijos ir Lenkijos santykius. Katynė svarbus įvykis konstruojant dalies tyrimo dalyvių – Lietuvos lenkų tapatybę ir santykį su Rusija ir Sovietų Sąjunga. Keliuose interviu minima, kad pasakojimas apie įvykius Katynėje buvo perduodamas šeimose jau sovietmečiu:

Tyrimo dalyvis: *mes klausėmės Varšuvos, užsienio. Tėvas sėdėjo ir klausėsi laikydamas radiją prie ausies. <...> Aš tada jau žinojau apie Katynę. Interviuotoja:* Jūs jau būdamas vaikas žinojote apie Katynę? Iš kur? **Tyrimo dalyvis:** *Tai tėvas. Amerikos balsas anksti pradėjo pasakoti apie tai, kad Katynėje nužudyti lenkų karininkai. Buvo seniai žinoma. (Interviu nr. 18, Šalčininkai, lenkas, vyras, buvęs visuomenininkas, interviu rusų kalba).*

Tyrimo dalyvis: *Dėl santvarkos nepasitenkinimo, tai čia... mano tėvas, kas man buvo labai keista ir aš tuo netikėjau, kad taip gali būti. Jis sakydavo „palauk, čia viskas laikina“. Jis ir apie Katynę minėjo, o mes nieko apie tai nežinojome. Aš galvoju, kad tai yra ta Chatynė, kuri yra Baltarusijoje. Čia man buvo visiškai tamsus miškas. Man atrodė, kad... mama buvo labiau išsilavinusi, o jis buvo, reiškia, mažiau. Man atrodė, kad jis čia kažką painioja. <...> Interviuotoja:* Labai įdomu, kad jūsų tėtis dar senais laikais... sovietmečiu pasakojo apie Katynę...**Tyrimo dalyvis:** *Jis aišku, vaikams pasakojo, ne kažkur viešai apie tai nekalbėjo ir nepasakojo. Interviuotoja:* Bet net ir vaikams labai svarbu. **Tyrimo dalyvis:** *Sakė, bet man... kad sugrįš tie laikai... kad Lenkija sugrįš... tokios kalbos. Man čia atrodė, kad čia kažkas...Interviuotoja:* Netikėjote? **Tyrimo dalyvis:** *Ne, ne. Atsimenu mokykloje iš pirmos klasės... pirmame puslapyje buvo Leninas, antrame – Stalinas... tuose vadovėliuose. Aš 1953 metaisėjau į pirmą klasę. (Interviu nr. 21, Vilnius, vyras, lenkas, kultūros sritis, visuomenininkas).*

Jacksonas pasitelkia Hannah Arendt (1958) įžvalgas, kad „istorijų pasakojimai yra tam tikra strategija, kuri privačias reikšmes padaro viešomis (tačiau šis procesas yra abipusis)“ (Jackson 2013: 34). Kai kuriuose interviu prisimenama, kad apie Katynės įvykius sužinota vėlyvajame sovietmetyje, o atvirai apie tai buvo galima kalbėti Lietuvai atkūrus nepriklausomybę, t. y. Lietuvos nepriklausomybė vertinama kaip įgalinusi kitokį istorijos pasakojimą, kuris nesutapo su pateikiamu sovietmečiu leistuose vadovėliuose:

Aš aštuoniolikos metų nuvykau į Lenkiją, mano mamos brolis ten gyvena. Ir teta pradėjo kalbėti, kad sovietai tokie, kad jie Katynėje nužudė mūsų karininkus. Mes buvome girdėję tik apie Chatynę. O Chatynė Baltarusijoje yra kitas dalykas. Aš jai sakau, kad mes ten į ekskursiją važiuojame. Ten fašistai sudėgino kaimą. Ji ima enciklopediją, kiša man po nosimi ir sako „jūs ten tiek patriotizmo šito prikišti, kad daug ko nežinote.“ <...> Mes nežinojome. Vat kai parodė enciklopediją ir vėliau. <...> Man buvo sunku patikėti, aš tuomet pradėjau galvoti. Nepriklausomoje Lietuvoje mes jau turėjome laisvę ir galėjome apie Lenkiją kalbėti. (Interviu nr. 17, Šalčininkai, lenkė, moteris, švietimo sritis, interviu rusų kalba).

Per interviu Rusijos imperialistinė politika vertinama kaip palietusi tiek Lenkiją, tiek Lietuvą ir todėl lietuviai ir lenkai matomi kaip vienijami bendrų tikslų istoriškai ir Lietuvos valstybingumo atkūrimo procese. Šiuose interviu pasakojimai apie istoriją ieškant sąlyčio su lietuviais taškų pasitelkiami konstruojant pasakojimą ne tik apie praeitį, bet ir apie dabartį ir ateitį (plg. Tonkin 1995).

5.2.3. Autonomijos siekio interpretacijos

Istorikų darbai analizuoja ir dokumentuoja sudėtingus 1988–1994 m. lietuvių ir Lietuvos lenkų santykius, bei lenkų bendruomenėje kilusius siekius sukurti teritorinę autonomiją Vilniaus ir Šalčininkų rajone (Sirutavičius 2017). Vladas Sirutavičius šiuos lenkų bendruomenės siekius sieja su politine konkurencija pačioje lenkų bendruomenėje, neapibrėžta Sovietų Sąjungos vadovybės politika Lietuvos lenkų siekių atžvilgiu, jis taip pat teigia, kad tai lėmė „aplinkybė, jog pagrindinės Lietuvos politinės jėgos – Lietuvos komunistų partija ir Lietuvos Persitvarkymo Sąjūdis svarbiausiais lietuvių kalbos, nacionalinės teritorinės autonomijos klausimais pasiekė nacionalinį konsensusą“ (Sirutavičius 2017: 425). V. Sirutavičiaus teigimu, „didelė lenkų etninės bendruomenės aktyvistų dalis tai suvokė kaip grėsmę savo bendruomenės kultūriniais ir tautiniams interesams“ (Sirutavičius 2017: 425). Nacionalinės teritorinės autonomijos siekis ir retrospektyvinės šių procesų interpretacijos buvo vienas iš jautriausių interviu klausimų. Kalbant apie metodologinę prieigą svarbu priminti, kad per interviu fiksuojame

dabarties konstruktus, kurie svarbūs visų pirma suprantant dabartį (Tonkin 1995). Šiame poskyryje siekiame identifikuoti pagrindines nacionalinės teritorinės autonomijos siekio interpretacijos, išryškėjusias analizuojant interviu.

Autonomijos idėjos klausimas per interviu būdavo vienas jautriausių, tačiau tyrimo dalyviai dalijosi prisiminimais ir interpretacijomis. Per interviu atsiskleidė, jog požiūriai į teritorinės autonomijos siekius bendruomenėje buvo įvairūs, tačiau pabrėžiama, kad autonomijos buvo siekiama Lietuvos Respublikos sudėtyje. Lenkų bendruomenės teritorinės autonomijos siekis Lietuvos sudėtyje pabrėžiamas kaip rodantis, kad lenkai siekė spręsti savo bendruomenės tautines kultūrinės problemas, tačiau save matė tik Lietuvos Respublikos sudėtyje. Pavyzdžiui, tyrimo dalyvis pabrėžia, kad autonomijos siekis buvo susijęs tik su kultūriniais reikalavimais ir lenkų etninės tapatybės pripažinimo (angl. *recognition*) iš lietuvių pusės siekiu:

Tyrimo dalyvis: *Jie niekada nebuvo už atsiskyrimą Lietuvos. Interviuotoja: Lietuvos sudėtyje? Tyrimo dalyvis: Tik Lietuvos sudėtyje. Ir kalba buvo... prie autonominio judėjimo atsirado daug veikėjų postkomunistinių. <...> Tas pagrindas toks buvo, kad va, dabar mes sukursime autonomiją, galėsime čia vartoti savo kalbą šalia valstybinės kalbos, bet mums galima bus viešai ir mes tam tikrą laiką... jau užaugs mūsų karta, kuri žinos kalbą ir galės orientuotis visuomenėje ir nebus jokių problemų. Kalba buvo visą laiką tokia iš mūsų pusės, kad mes kalbame apie tą kultūrinę... kalba, kultūra, kad netrukdytų niekas absoliučiai. Kad niekas absoliučiai netrukdytų ir pvz., bandytų paneigti, kad čia yra lenkai. (Interviu nr. 14, Šalčininkai, vyras, lenkas, buvęs visuomenininkas).*

Kai kuriuose interviu autonomijos siekis pagrindžiamas istoriniais naratyvais teigiant, kad Šalčininkų rajone gyvenantys lenkai per antrąjį pasaulinį karą nukentėjo nuo kitų tautų (lietuvių, baltarusių, vokiečių), todėl autonomija matoma kaip savotiškas lenkų bendruomenės saugumo garantas:

Mes čia visada galvojome apie tai, kad mums vis tiek bus lengviau, nes nebus to komunizmo, kurį mums užmetė Sovietų sąjunga. Bet teisingos istorijos mes nežinome. <...> Todėl čia pas mus, Šalčininkų rajone, viskas buvo sutinkama taikiai nusiteikus (rus. B

мирном соотношении). Mes vėliau norėjome laisvės ir mes gal norėjome kažkokios tai autonomijos nuo lietuvių tautos žinodami, kad šioje teritorijoje, lietuviai mus engė per Antrą pasaulinį karą. Žmonės gyveno ir prisimena. Iš jų istorijos neišimsi. Aš žinau, kas buvo policininkais mūsų žemėse... dalyje buvo vokiečiai policininkai, buvo lietuviai policininkai su baltarusiais. Visi kariavo prieš lenkus. (Interviu nr. 3, Šalčininkų r., lenkas, vyras, interviu rusų kalba).

Tyrimo dalyvis prisimena aktyvią poziciją, išsakytą Lietuvos tautinių mažumų susitikime su M. Gorbačiovu: pozicijoje buvo pabrėžta, kad Lietuvos lenkai kalbės su Lietuvos valdžia ir kartu pabrėžė lojalumą Lietuvai, o ne Sovietų Sąjungai. Per tyrimą atliktuose interviu šios atmintys ir jų pabrėžimas yra svarbus simbolinis veiksmas konstruojant praeities ir dabarties saistymąsi su Lietuvos Respublika ir visuomene:

Aš čia chaotiškai apie viską kalbu, bet dar buvo toks faktas, kad per tą Gorbačiovo susitikimą... čia daug turėjo tų susitikimų... aš dalyvavau Spaudos rūmuose... ne, Centro komitete... <...> na, ir man suteikė žodį. Aš pasakiau, kad „mes jau išaugome, Michailai Sergejevičiau, duokite mums patiems tvarkytis“ ir dėl lenkų pasakiau, kad turėjote galimybę per tiek metų sutvarkyti tuos reikalus ir pasakiau, kad Tarybų Sąjungoje gyvena, atrodo, apie 1,5 milijono lenkų ar 2 milijonai lenkų tautybės žmonių. Tai užsiimkite šitais, o mes čia su vietine valdžia patys kažkaip tvarkysimės. Mes turime problemų... čia nėra apie ką kalbėti... (Interviu nr. 21, Vilnius, vyras, lenkas).

Tyrimo dalyviai nacionalinės teritorinės autonomijos siekio idėją interpretuoja kaip inspiruotą tuomečio nesusikalbėjimo su lietuviais ir nesėkmingo ieškojimo bendrų sąlyčio taškų:

Lietuviai galėjo kalbėtis. Niekas nedraudė. Ypač prieš nepriklausomybės paskelbimą. Kas gi neleido su mumis kalbėtis. Juk mes su ginklu nevaikščiojome. Niekur nepabėgome. Buvome čia pat, Vilniuje. Galima buvo užėiti ir pakalbėti. Taip pat niekas nenorėjo kalbėtis. Kitas dalykas, gal buvo pasakyta ir blogų žodžių iš vienos ir iš kitos pusės. Kadangi kalbaėjo apie Lietuvos ateitį, tai per tas smulkmenas galima buvo peržengti. (Interviu nr. 1, Vilnius, vyras, mišri tapatybė, buvęs politikos ir visuomenės veikėjas).

Autonomijos politinė iniciatyva interpretuojama kaip pagrįsta kultūrinių siekių, etninės kultūros ir tapatybės puoselėjimo tikslais, kurie matomi kaip nepalaikomi lietuvių daugumos. Tyrimo dalyvis, kuris kalba, kad minėtu istoriniu laikotarpiu pritarė autonomijos siekiams, per interviu reflektuoja savo požiūrio transformacijas ir patį siekį vertina kaip nesuskalbėjamą ir nesikalbėjamą tarp įvairių etninių grupių XX a. pab. Lietuvoje. Ši interpretacija svarbi kaip atskleidžianti tyrimo dalyvio kritinį požiūrį ir identiteto kaitą:

Ir po šiai dienai taip ir yra. Aš supratau, kad kurstytojų buvo nemažai. Na, ir lenkų sąjungoje irgi sparnai tokie, tokie, tokie... Aš priklausiau, kai kūrė autonomiją, tai mes irgi... mus žemina, bet vieni Lietuvos sudėtyje, o kiti Sąjungos sudėtyje. Nors vieni blogi, ir kiti blogi. Apibendrinant, autonomija ne tikslas, čia reikia padaryti va, tą, tą, tą... kadangi bijome... kad apsiginti reikia nuo tokių dalykų. Na, ir kaip sakant, dėl to kartais žmogus... po to keičiasi ta nuomonė į vieną ar į kitą pusę. Transformacija vyksta į vieną pusę arba į kitą su visais. Aš džiaugiausi, kad va, čia suvažiavimas, čia autonomija, mes, jaučiu, nebūsime kažkokie, jau patys galėsime šiek tiek tvarkytis Lietuvoje, o ten svoločiai... ką daro... Aš sakau, tų dalykų nebūtų, jeigu nebūtų padaryta klaidų. Viena klaida arba vienas žingsnis iš vienos pusės ir atsakas iš kitos pusės ir t. t. Nebuvo, kaip sakant, tokių rimtų pokalbių. Nežinau kodėl. (Interviu nr. 13, Šalčininkai, vyras, lenkas).

Interviu analizė atskleidė jautriausius XX a. pab. klausimus tarp lietuvių ir lenkų: visų pirma dėl lietuvių ir lenkų kalbos vartojimo. Per interviu reflektuojama, kad autonomijos siekis ir nesantika tarp lietuvių ir lenkų Lietuvoje buvo naudinga Sovietų Sąjungos struktūroms, ir keliamas retorinis klausimas dėl šios iniciatyvos tikrųjų šaknų:

Autonomija... kada jau tą tautinių mažumų įstatymą priėmė pataisyta, kaip sakant, tai kažkiek prigesino. Ne viskas ten buvo, bet jau tada galėjome sakyti, kad vėl mes turėjome kortą. Matai, kad Lietuva irgi šitą daro... bet tie pradėjo kalbėti, kad „čia tik kalbos, tik pažadai... jūs čia nesidžiaukite per daug, nieko nebus iš to“. Bet vis tiek buvo kažkas tai. Kai nieko nebuvo, tai buvo dar sunkiau. Tai buvo tokia mėsmaėlė tarp tų girnų. Reikėjo gyventi ilgą laiką. (Interviu nr. 21, Vilnius, vyras, lenkas).

Tyrimo dalyviai ypač kritiškai vertina tas autonomijos idėjas, kurios buvo už autonomiją Sovietų Sąjungos sudėtyje. Tyrimo dalyviai šiuos siekius – likti Sovietų Sąjungoje – vertina kaip kilusius tarp sovietinės nomenklatūros ar represinių struktūrų ir nuo jų atsiriboja. Ši interpretacija akcentuoja lenkų bendruomenės sąsytymąsi su Lietuva, t. y. autonomija ne Lietuvoje vertinama kaip nepriimtina ir toks siekis – kaip kilęs tam tikruose sovietiniuose sluoksniuose. Per interviu konstruojama skirtis tarp senosios ar prokomunistinės kartos ir jaunosios liberalios kartos, kuri taip pat siekė atstovauti lenkų kultūriniais interesams:

Interviuotoja: *Ar yra žmonių, kurie norėjo [autonomijos - aut. pastaba] ne Lietuvos sudėtyje? Tyrimo dalyvis:* Dabar jie nenoriai kalba apie tai. Kadangi jie pralaimėjo visiškai. Čia buvo politiniai funkcionieriai, kurie... man sunku pasakyti, bet kai kurie buvo priversti, kai kurie buvo užverbuoti, nenorėjo gadinti karjeros. Nebuvo aišku ir, be to, jeigu tu užimi tam tikras pozicijas... po to jas ir parado, bet čia jau kitaip... **Interviuotoja:** Tai čia buvo daugiau prokomunistiniai? **Tyrimo dalyvis:** Jie prokomunistiniai, kai kurie paskui persidažė į LDDP. <...> Va, buvę kolūkių pirmininkai, partorgai. Jie gi visi liko. Jie tam tikrus dalykus pradėdavo daryti. O jaunimas pas pas mus... mes jau orientavomės kitaip. (Interviu nr. 13, Šalčininkai, vyras, lenkas).

Paskui atgijo visos šitos tarnybos ir prasidėjo tokie suvažiavimai, kur aš kalbėjau... buvo Švenčionėliuose ir paskui buvo toks rimtas Eišiškėse, rodos, spalio mėnesį 1990 metais. Ten jau buvo labai rimtas. Po to man pradėjo kojos drebėti. Aš gal iki galo viską neapgalvoju, o daugiau vadovaujosi jausmais. <...> Tada buvo sprendžiama dėl tos nelaimingos autonomijos Eišiškėse, bet kokiu kampu buvo sprendžiama. Buvo grupė dalyvių, kuri reikalavo paskelbti autonomiją Tarybų Sąjungos sudėtyje. Įrašai kažkur yra. Aš turbūt keturis kartus kalbėjau, bet ryšium su tuo, kad mes neatitrūkome nuo tų žmonių, jie visgi pasitikėjo. Mes jau kažkokį dialogą pradėjome. Na, dabar skelbti Tarybų Sąjungos sudėtyje... kaip čia... Tarybų Sąjunga jau vis tiek byrėjo. To proceso mūsų pozicija nesustabdytų ir nesustabdytų Lietuvos nepriklausomybės... taip sakant, stiprinimo. Tik į istoriją mes įeitume, kaip žmonės, kurie stengiasi pasilikti su Tarybų Sąjunga. Žmonės išklusė ir tie, kurie norėjo skelbti autonomiją Tarybų Sąjungos sudėtyje, liko mažumoje. (Interviu nr. 1, Vilnius, vyras, mišri tapatybė, buvęs politikos ir visuomenės veikėjas).

Viena iš interviu interpretacijų – kad autonomijos idėja kilo ne tarp žmonių, o konkuruojant įvairiems politiniams veikėjams – matoma kaip politinio elito idėja:

Niekada pati liaudis nenorėjo atsiskirti. Norėjo atsiskirti valdžia. Va, jie norėjo atsiskirti, jų kompanija. Galbūt taip pat norėjo pasidalinti kažkokią tai žemę ar dar kažką. Taip pat, kaip kolchozų pirmininkai, kai uždarinėjo kolchozus, sovchozus, kai Vagnorius pasirašė. Tai mano nuomonė, kad galėjo žmonės žemę dirbti. Taip ir čia tas pats. Kažką tai norėjo pasidalinti. Kai viskas griuvo, kas prisigrobė... pirmininkai, vadovai... kas mišką, kas laukus. Ir teisingai padarė, kad jiems nedavė. Kitaip viską čia būtų išvogę. <...> Liaudyje to nebuvo. Šitą visa darė viršūnėlė. Čia kaip dabar Putinas užpuolė Ukrainą. Tai ne liaudis. Tai viršuje susirinko, pasakė per televiziją, ten tai, tai, tai... priėmė sprendimą, pasisakė, kad reikia, reikia... ir tai padarė, čiaigi ne liaudis. (Interviu nr. 9, Šalčininkų r., vyras, lenkas, švietimo įstaigos darbuotojas, interviu rusų kalba).

Nacionalinės teritorinės autonomijos iniciatyva XX a. pab. buvo vienas jautriausių interviu klausimų kalbant su lenkų kilmės tyrimo dalyviais. Dauguma tyrimo dalyvių akcentavo bendruomenėje buvusių autonomijos Lietuvos sudėtyje idėją, o autonomijos Sovietų Sąjungoje idėją siejo su sovietine nomenklatūra. Autonomijos idėja visų pirma interpretuojama kaip siekusi spręsti kultūrinius lenkų bendruomenės klausimus ir matoma kaip sąlygota nesusikalbėjimo tarp lietuvių ir lenkų bei lietuvių nepripažinimo lenkų bendruomenės kultūrinės ir etninės tapatybės (plg. Sirutavičius 2013, 2017). Autonomija interpretuojama kaip siekis kvestionuoti kintančias etninių grupių socialines hierarchijas. Šios interpretacijos iš dabarties perspektyvos rodo saistymosi su Lietuva akcentavimą ir tam tikrų sąlyčio taškų paiešką bei dialogo būtinybės įvardijimą.

5.3. „Mes vs jie“?: etniškumo dimensija pasakojimuose apie Lietuvos valstybingumo atkūrimo procesus ir laikotarpius

Šiame poskyryje analizuojame, kaip interviu kontekste konstruojami tarpetniniai (lietuvių–lenkų) santykiai / įtampos Lietuvos valstybingumo atkūrimo laikotarpiu. Per interviu atsiskleidė dvi pagrindinės su istorine atmintimi ir etnine tapatybe bei lenkų–lietuvių sąveika susijusios temos: Vilniaus ir Vilniaus krašto Lenkijos sudėtyje tarpukariu interpretacijos ir Lietuvos lenkų tapatybės nepripažinimo klausimas. Teigiame, kad šios temos, susijusios su istorijos atmintimi ir tapatybe, tyrimo dalyvių buvo pasitelkiamos kalbant apie lenkų bendruomenės tapatybę, identitetą ir tarp-etninius santykius. Pirmojoje temoje – Vilniaus krašto okupacijos tarpukaryje – tyrimo dalyviai siekia nuneigti vietos lenkų kaip ne vietinių, atvykusiųjų, okupantų konstrukta, kuris tyrimo dalyvių priskiriamas lietuviams. Antrojoje temoje – skirtoje tuteišio sąvokos interpretacijoms – akcentuojama lenkų etninės grupės tapatybė ir kritikuojamos šios tapatybės nepripažinimas, kuris dažniausiai siejamas su lietuviais.

5.3.1 Lenkai – Vilniaus krašto okupantai? Bendros istorijos pasakojimas

Pasakojimai apie istorinius įvykius ir etapus, perduodami įvairiose socialinėse grupėse (šeimoje, bendruomenėje ir kt.), yra svarbus instrumentas kuriant bendruomenės ribas ir etninę tapatybę (Eriksen 2010; Šutinienė 2016 a; Dambrauskas 2022; Vyšniauskas 2022). Vilniaus krašto tarpukario istorijos, t. y. priklausomybės Lenkijos Respublikai, interpretacijos įvardijamos kaip vienas svarbiausių lietuvių–lenkų tarpetninius santykius struktūruojantis klausimas (Kazėnas et al 2014: 116). Irenos Šutinienės teigimu, kalbant apie Vilniaus erdvės įvairių tautybių gyventojų priskiriamas reikšmes išryškėja tendencija atpažinti ir įvertinti įvairių kultūrų indėlį, tačiau „Lietuvos ir Lenkijos pasakojimų konfliktiškumo atgarsių esama etnocentriškiau apibrėžiančių savo tapatybę lenkų ir lietuvių tautybės žmonių atmintyje“ (Šutinienė 2013 a: 415). Vienas iš svarbių istorinių pasakojimų, kurį dauguma tyrimo dalyvių (lenkų) siejo su lietuvišku tautiniu pasakojimu ir kartu jį

kvestionavo – Vilniaus ir Vilniaus krašto, kaip tarpukariu okupuoto Lenkijos ir lenkų, pasakojimas. Priešingai šiam pasakojimui, daugelis tyrimo dalyvių konstravo bendros Lenkijos ir Lietuvos praeities pasakojimą, kartu nuneigdami savo, kaip okupantų, matymą.

Tyrimo dalyvis per interviu Vilniaus krašto, kaip okupuoto Lenkijos tarpukariu, pasakojimą nuneigia pasitelkdamas savo šeimos istoriją: interviu citatoje kvestionuojamas vietos lenkų, kaip Vilniaus krašto okupantų, matymas ir priešingai, konstruojamas vietos lenkų, kurie priešinosi Sovietų Sąjungos bolševikams, paveikslas. Per interviu šeimos istorija susiejama su valstybių istorija ir neigiamas vietos lenkų, kaip Vilniaus krašto okupantų, pasakojimas. Sykiu tai atskleidžia, kad konstruojant lietuvių–lenkų Lietuvoje sąveiką, Vilniaus krašto istorija tarpukariu matoma kaip svarbi tema:

Mano senelis... aš tai nemačiau, bet mano senelis... jis vyresnis negu Leninas ir Pilsudskis. Ne prosenelis, o senelis. Jis gimęs 1861 metais. Tai dėl to jis pasakojo vaikams savo – mamai, dėdei. Jo tėvas pasakojo apie sukilimą ir kitus dalykus ir požiūris į visus tuos dalykus. Tie visi dalykai labai daug... kaip čia pasakyti... nesueidavo galai. Ten toksai naratyvas „čia atvažiavot, čia okupavot... okupantas...“. Aš galvoju, tai kada čia kas okupavo. Aha, senelis... nuo tada ir tada... lyg tai niekas nieko neokupavo. Mes gyvenome visa... Atsimenu, mano mama... ji buvo jauna ir atsimena... kaip su tuo Vilniumi buvo... Jinai sako, kad „lietuviai su bolševikais ėjo kartu, o mes gynėme Vilnių... mes visi numirsim, bet Vilniaus bolševikams ne... va, šitie, lietuviai išdavikai...“. Va... toks naratyvas buvo. (Interviu nr. 13, Šalčininkai, vyras, lenkas, buvęs visuomenininkas).

Lenko – Vilniaus krašto okupanto – tema interviu iškyla ir kalbant apie vietos lenkų (ne)dalyvavimą Sąjūdžio renginiuose, tarpvalstybinius santykius, lenkų–lietuvių santykius. Vilniaus krašto okupacijos tarpukariu tema matoma kaip kvestionuojanti vietos lenkų istorines šaknis: tyrimo dalyviai pabrėžė, kad lenkų, kaip Vilniaus krašto okupantų, matymas konstruojamas lietuvių tautinėje bendruomenėje kėlė tarpetnines įtampas:

Tyrimo dalyvis: Mitinguose dalyvauti nebuvo noro, nes ten ir lenkų klausimas dažnai buvo ir pasisakymai nemalonūs buvo. Baltijos kelyje nebuvo tokių problemų, o mitinguose prasidėjo trintis. Netoli Seimo,

dar jo nebuvo... Gedimino prospekte buvo toks Ovir, kur visas išduodavo, ten būdavo eilės. Atsimenu, stovim, renka parašus „mes prieš tai, kad Vilniuje būtų atidarytas Lenkijos konsulatas“. **Interviuotoja:** O kodėl buvo prieš, ar kalbėjote su tais žmonėmis? **Tyrimo dalyvis:** Nu, žinote, susirinko tokie aktyvistai, akys tokios, jie nieko nesupranta... tai čia Lenkija Vilnių paims. Na, žinote, koks jausmas. <...> Dominavo, taip, čia visokios nesąmonės, kad lenkai okupantai... nežinodami istorijos. (Interviu nr. 19, Vilnius, vyras, lenkas, kultūros sritis, buvęs visuomenininkas).

Kai prasidėjo Sąjūdis, tai mano studentai, mano buvę bendradarbiai, draugai, bičiuliai ėmė kažką kalbėti, o aš sakau „jūs nekalbėkite... Aš sakau „nesąmonė“... kalba apie okupantus, kad čia okupavę žmonės, lenkai yra okupantai. Sakau „mes gi čia gyvename nuo amžių, mes čia ne atvažiavome ir neokupavome nieko“. Šitaip buvo. Tai buvo toks aršus studentas, kuris buvo nusiteikęs kovoti su lenkais dėl Vilniaus, vėl vaduoti Vilnių dar kartą, jis po šito pokalbio pakeitė savo nuostatą, visiškai pakeitė tą nuostatą. Suprato, kad aš jam nemeluosiu, nes jam dėščiau, stengiausi sąžiningai dėstyti visus mokslus. (Interviu nr. 17, Vilnius, vyras, lenkas, mokslininkas, buvęs visuomenininkas).

Per interviu pabrėžiamas lenkiškos ir lietuviškos tapatybių europietiškumas: tyrimo dalyviai pabrėždavo Lietuvos–Lenkijos bendrą istoriją, kurią apibūdino kaip europietišką, svarbią procesams Europoje. Kartu visuomenių lygmeniu pabrėžiama šeimų, giminių bendrystė ir jungtis, akcentuojama tapatybė ne kalbiniu, o pilietiniu pagrindu:

Taip. Lietuvos ir Lenkijos... bendra istorija. Na, tikrai didinga istorija. Mes niekuo ne blogesni už Prancūziją... Britanija visai kas kita. Paimkime Vokietiją, Prancūziją, Austriją-Vengriją. Mūsų istorija įdomesnė. Praktiškai čia yra forpostas tarp Vakarų ir Rytų civilizacijos. Ir dabar liko... <...> man buvo sunku suprasti, jeigu toks Jogaila, kuriuo didžiuojasi visas pasaulis, davė tokią dinastiją, o Lietuvoje išdavikas, nepripažintas, kaip kažkoks tai žulikas. Čia juokinga. Paimkite Radvilas... Lenkijos – Lietuvos aristokratai... ką čia kalbėti. Lenkijos poetas Adam Mickevič iš Lietuvos. Kai

prasideda lenkiška poema tokiais žodžiais, kad Litva atžizna moja (liet. Lietuva tėvyne mano). O kokiais žodžiais Lietuvos himnas prasideda? (Interviu nr. 19 interviu, Vilnius, vyras, lenkas, verslininkas, buvęs visuomenininkas).

Lietuvių kilmės tyrimo dalyvis taip pat reflektuoja Vilniaus, kaip okupuoto Lenkijos ir lenkų, temą, kaip kėlusią tarpetnines įtampas Lietuvos valstybingumo atkūrimo laikotarpiu. Interviu citatoje tyrimo dalyvis reflektuoja, kad žodis „okupacija“ jam visų pirma siejosi su Sovietų Sąjungos, o ne Lenkijos įvykdyta Lietuvos okupacija:

Dar turbūt 1988 metų rudenį toks buvo įdomus įvykis, kuris nutiko, galbūt bus naudingas šitam tyrimui. Vakare einu katedros aikšte. Tikėjaisi, kažkur kavinėje pavakarieniauti, rublį kišenėje turėjau. Kitoje Sąjūdžio pusėje laikraščius pardavinėjo lauke. Buvo toks laikraštis – „Vilniaus balsas“. Toks kaip iš senojo antilenkiško „Vilniaus balso“... iš anų laikų, bet tuo tarpu aš to nežinojau. Na, Sąjūdžio toks laikraštis ir tokia stambi antraštė, kad net iš kitos gatvės pusės pamačiau – okupuota Lietuva. Tuo metu net šito žodžio buvo vengiama Sąjūdyje minėti. Dar kauniečiai minėjo, o Vilniuje... galvoju „o čia jau yra pažanga“. Tą paskutinį rublį išleidau „okupuota Lietuva“. Na, dabar skaitysiu. O ten, pasirodo, buvo apie tarpukario Vilnių. Atseit, Lenkijos okupuotas. Tai galima pagalvoti, kaip aš pasiutau. <...> Savo kailiu įsitikinau, kaip tai yra kenksminga, nukreipia dėmesį ne į tai... alternatyvią problemą... bet ar tai dabar reikia apie tai. Tada aš kontaktų su lenkais neturėjau, bet kažkokį postūmį šitas incidentas davė. (Interviu nr. 18, Vilnius, vyras, lietuvis, visuomenininkas).

Mokslininkų teigimu, Pietryčių Lietuvoje dalis gyventojų save apibūdino ne tautiniais terminais, o kaip „vietinius“ taip siekdami tam tikro saugumo kintant politinei teritorijos priklausomybei (Snyder 2003 cit. iš Dambrauskas 2022: 159; Dambrauskas 2022; Vyšniauskas 2020, 2022). Mūsų tyrimo dalyvis kalbėdamas apie Vilniaus krašto situaciją tarpukariu, vartoja terminą „okupacija“ ir polonizacija kartu nekontrastuodamas su „lietuviškoju“ istorijos pasakojimu. Taip pat jis pabrėžia susiformavusių vietinių tapatybę, t. y. žmonių, kurie savęs nesiejo nei su Lietuva, nei su Lenkija, o su konkrečiu kraštu:

Kada lenkai okupavo Vilniaus kraštą, nuo ko jie pradėjo. Jie kiekviename dideliame kaime įsteigė – biuro pisaniję listov (liet. dokumentų rašymo biuras). Čia yra dokumentacija <...> Tai visgi lenkinimo programa lenkams nepavyko. Praktiškai jau 10 kilometrų nuo Vilniaus jau niekas ten lenkiškai nekalbėjo. Dvaruose kalbėjo kaip sakant lenkiškai... bet jie įvedė tą politinę polonizaciją. Kas tai yra politinė polonizacija? Ta reiškia, kad žmogus sieja save su Lenkija. Jis skaito save ir sieja save su kita valstybe... ne su Lietuva. Tai vadinama politinė polonizacija. Tai jiems pavyko. Pvz., ir mano tėvas tarnavo du kartus lenkų kariuomenėje 1935–1936 metais ir pasikui buvo 1939 metais buvo paimtas jau kaip rezervistas. Bet žinote, įdomus dalykas. Jie nesiejo savęs su Lenkija ir net turbūt su Lietuva. Bet daugiau su Lietuva negu su Lenkija. Bet jie tiesiog taip tuteiši. (Interviu nr. 1, Vilnius, vyras, mišri tapatybė, buvęs politikos ir visuomenės veikėjas).

Kalbant apie vietos lenkų identitetą pasitelkiami istorijos pasakojimai. Kai kuriuose interviu vartojama sąvoka „Lietuvos lenkas“, kuri matoma kaip kitokia nei „Lenkijos lenkas“. Kartu dėl bendros Lietuvos ir Lenkijos istorijos lietuviškumo ir lenkiškumo kategorijos ir tapatybės matomos kaip ne visada lengvai apibrėžiamos ir tai labiau pasirinkimo klausimas:

*Tyrimo dalyvis: Taip, taip, lenkiška kilmė, bet kas įdomu... iš motinos pusės senelis sakydavo, kad mes lietuviai... nors lietuviškai nekalbėjome, bet laikė save lietuviu. Čia irgi toks simbolinis požiūris, kas yra lietuvis... čia daug mąstyti irgi <...> **Interviuotoja:** Bet jau savo tėvų šeimoje jūs kalbėjote lenkiškai? **Tyrimo dalyvis:** Lenkiškai. Tik lenkiškai. **Interviuotoja:** Ir jautėtės labiau lenkas? **Tyrimo dalyvis:** Taip. Kaip lenkas. Žinote, pojūtis ne toks, kaip lenkas Lenkijoje. Mes skiriamės... Lietuvos lenkai ir Lenkijos lenkai. Žinote, koks pojūtis... lenkas, bet Lietuvos pilietis. Čia kažkas jungia. <...> Mums buvo sunku suprasti, kada prasidėjo Atgimimas. Lenkai buvo atstumti, apjuodinti. Buvo labai skaudu, nemalonu. Dabar, ačiū Dievui, grįžta į savo vėžias, kaip turi būti. (Interviu nr. 19, Vilnius, vyras, lenkas, kultūros sritis).*

Istorijos pasakojimai per interviu pasitelkiami konstruojant Lietuvos lenkų tapatybę kaip autentišką, susiformavusią istoriškai bendroje Lenkijos ir Lietuvos valstybėje. Kartu neigiamas bet koks

Vilniaus krašto, kaip okupuoto lenkų, naratyvas, kuris priskiriamas lietuviams ir matomas kaip keliantis tarpetnines įtampas.

5.3.2 „Mes buvom ir esam lenkai“: paaštrėję tarpetniniai santykiai Lietuvos valstybingumo atkūrimo laikotarpiu

Lietuvos valstybingumo atkūrimo laikotarpis daugumoje interviu konstruojamas kaip paaštrėjusios įtampas tarp lietuvių ir lenkų laikotarpis. Jei sovietmetis daugumoje interviu matomas toks, kai lenkai ir lietuviai buvo mažumos ir kentėjo nuo sistemos, tai Lietuvos valstybingumo atkūrimo laikotarpiu akcentuojamos tarpetninės lenkų–lietuvių įtampas. Daugelyje interviu šis lietuvių–lenkų santykių paaštrėjimas konstruojamas kaip netikėtas, nelauktas. Tyrimo dalyvių – lenkų – perspektyvose naujoji tautinė dauguma (lietuviai) nepripažino vietos lenkų bendruomenės tapatybės autentiškumo (plg. Kazėnas et al 2014). Tautiniai atgimimai – lietuvių ir lenkų – matomi kaip vykstantys Lietuvoje paraleliai ir tam tikras nepripažinimas lenkiškos tapatybės iš lietuvių pusės, dalies tyrimo dalyvių vertinamas kaip naujos etninės daugumos žvelgimas „iš aukšto“. Šios naujos socialinės hierarchijos tarp etninių grupių yra kvestionuojamos:

Skirtingai, nors turėjome drauge. Aš sakau, būkime drauge, garbingai (rus. с гордостью). Būti kartu tai nereiškia, kad reikia klūpoti ant kelių. (Interviu nr. 15, Šalčininkai, vyras, lenkas, buvęs visuomenininkas, verslininkas).

Kintančios socialinės hierarchijos tarp etninių grupių reflektuojamos tyrimo dalyviams prisimenant kasdienes situacijas. Pavyzdžiui, tyrimo dalyvė prisimena XX a. pab. įvykį, kai buvo krikštijama didelė grupė vaikų ir krikštatėviais buvo pakviesti lenkai iš Lenkijos, Kauno aktyvistai pasiūlė alternatyvą – krikštatėvius iš Kauno. Tyrimo dalyvė prisimena, kaip ji tuomet sprendė situaciją taktiškai: vienas iš krikštatėvių buvo iš Lenkijos, kitas iš Kauno. Tačiau šis įvykis interpretuojamas kaip susijęs su lenkiška ir lietuviška tapatybe, tarpetniniais santykiais ir interpretuojamas kaip atskleidžiantis tam tikrą nepasitikėjimą tarp dviejų etninių grupių:

Va, jau laisva Lietuva, jau 1991 m. ir mums reikia pakrikštyti septyniasdešimt du vaikus. Žinote, pas mus prie miško yra globos namai. Sovietmečiu negalėjome <...> Ir aš pakviečiau kunigą iš Baltstogės. Jis man žadėjo atvežti žvakelių, baltos medžiagos. Iš kažkur apie tai sužinojo Kaunas. <...> Ir devintą ar dešimtą vakaro man skambina moteris iš Kauno <...> Ji man skambina, kad atvyks į krikštynas <...> aš taip stengiausi susitvarkyti, kad jei mama [krikšto – aut. pataba] iš Baltstogės, tai tėvas [krikšto – aut. pastaba] iš Kauno. (Interviu nr. 17, Šalčininkai, moteris, lenkė, buvusi visuomenininkė, švietimo sritis, interviu rusų kalba).

Mokslininkai išskiria tam tikrą Pietryčių Lietuvos gyventojams būdingą tapatybės formą – tapatinimąsi su konkrečia vietoje ar regionu save apibūdinant kaip vietinį ar tuteišį (Snyder 2003 cit. iš Dambrauskas 2022: 159; Dambrauskas 2022; Vyšniauskas 2020, 2022). Kita vertus, mokslininkų tyrimai rodo, kad lenkų tapatybės Lietuvos gyventojai nėra linkę save vadinti tuteišiais ir kad „šis terminas yra traktuojamas kaip lietuvių išgalvotas ir jiems primestas, tarsi norint juos pažeminti“ (Kazėnas et al 2014: 83). Mokslininkų teigimu, tuteišio sąvoka vis dėlto vartojama Lietuvos lenkų: „sudėjus respondentų, kurie atsakė, kad Lietuvos lenkai „retai“ ir „kartais“ taip save apibūdina, atsakymus, gaunama apie pusę visų respondentų“ (Kazėnas et al 2014: 83). Svarbi mokslininkų grupės įžvalga, kuri susiejo aiškią tautinę lenko tapatybę su respondentų išsilavinimu, t. y. teigiama, kad turintys „aukštąjį išsilavinimą ir arčiau centro gyvenantys žmonės aiškiau save suvokia kaip lenkus“ (Kazėnas et al 2014: 81). Šios įžvalgos koreliuoja su mūsų tyrimo rezultatais.

Dalis mūsų tyrimo dalyvių, save vadinančių lenkais, tuteišių sąvoką interpretuoja kaip kvestionuojančią jų etnines šaknis, lenkiškumą ir kaip dalį lietuviško naratyvo, sukonstruoto Lietuvos valstybingumo atkūrimo laikotarpiu. Šie tyrimo dalyviai tuteišių sąvoką mato kaip tam tikrą metaforą, kvestionuojančią jų tapatybę ir kartu primetą iš šalies, kaip lietuviško pasakojimo dalį:

Interviuotoja: Norėjau paklausti. Jūsų šeimoje, jūsų senelių šeimoje ar daugiau prisistatydavo lenkais ar lietuviais, ar rusais, ar vietiniais?
Tyrimo dalyvis: Lenkais visą laiką. Taip, visa šeima buvo lenkai. Aplinkiniai taip pat visi buvo lenkai. O ten vietinių, jeigu tokia sąvoka buvo devyniasdešimtais – tuteišiai... tai iki devyniasdešimtų tokio žodžio

nežinojo. **Interviuotoja:** Niekas nevartojo? **Tyrimo dalyvis:** Niekas nevartojo absoliučiai. Mano kaimas vadinosi NN <...> Tai ten tokių žodžių nevartojo. Nėra tokios sąvokos. O kalba... tarmė buvo dar kita. Šalia lenkų buvo tokia įdomi mišrainė, todėl kad tas dialektas buvo iš baltarusiškų, lenkiškų, iš dalies rusiškų jau man girdėtų... tada buvo sovietų valdžia... mano jaunystėje buvo tų tokių rusų žodžių ir galūnių, ir atskirų žodžių. Tą kalbą jie vadino po prostu. <...> Tai kalbėjo lenkiškai arba po prostu. Rusų kalbos nevartojo praktiškai niekas. O lietuvių... žinote, mano kaime, tai arba mokytojai, arba žemės ūkio inteligentai. (Interviu nr. 14, Šalčininkai, vyras, lenkas, buvęs visuomenininkas).

Interviu su lietuviais leidžia užčiuopti lietuvių konstruojamą vietos gyventojų lenkiškos tapatybės kvestionavimą, tai patvirtina lenkų tapatybės tyrimo dalyvių įžvalgas apie lenkiškumo nepripažinimą, abejojimą juo. Tyrimo dalyvė šiandieninėje perspektyvoje kritiškai vertina lenkų, kaip „sulenkėjusių lietuvių“, idėją, bet kartu pripažįsta, kad nepriklausomybės atkūrimo periodu tarp lietuvių ji buvo gaji:

Mes jau tada buvome užsikrėtę Zinkevičiaus teorijomis apie sulenkėjusius lietuvius šitame krašte. Tai su ta mintimi patekti į kaimą, kuris vadinasi Šaltinių kaimas... vietovardis pats šneka už save, ar ne. Jau ten jokios galūnės -iškės nėra... Šaltinių kaimas... vadinasi čia nuo seno gyveno lietuviai. <...> tarpusavio kalba ir buvo tokia po prostu kalba. Nors beveik visas kaimas, išskyrus gal dvi šeimas... gal reiktų pasakyti, dviejų šeimų moteris, eidavo į pamaldas lietuvių kalba. <...> Tas po prostu lietuviškai tai buvo tokia dzūkiška kalba, tik daugiau slavizmų pasitaikydavo. Kai mes jauni buvome, užsidegę ta lietuviybės dvasia, tai dar galvojau, kad čia yra sulenkėję lietuviai. (Interviu nr. 5, Šalčininkų r., letuvė, moteris, švietimo srities darbuotoja).

Kalbant apie tarpetninius klausimus, akcentuojami kalbos vartojimo, viešųjų užrašų kalbos, švietimo klausimai, žemės grąžinimo klausimai, tiesioginio valdymo laikotarpis Šalčininkuose ir Vilniaus rajone Lietuvai atkūrus nepriklausomybę. Gimtosios kalbos vartojimo, švietimo gimtąja kalba, užrašų gimtąja kalba, žemės grąžinimo klausimai matomi kaip svarbūs lietuvių–lenkų santykiuose nuo XX a. pab. iki šių dienų (Kazėnas et al 2014; Frėjutė-Rakauskienė, Šliavaitė, Šutinienė 2016; Dambrauskas 2022). Per interviu

pabrėžiamas saistymasis su Lietuvos valstybe kartu išlaikant etninę tapatybę:

...žinoma, kad mums skaudu, kai sako, kad mes neintegruojamės. Aš nežinau, kaip mes nesame integruoti. Jei dirbame Lietuvos gerovei. Mus kritikuoja, kad blogai mokame lietuvių kalbą. Taip, mūsų karta mokykloje – skaitėme ir vertėme. <...> O vat jaunoji karta, jokių problemų. (Interviu nr. 17, Šalčininkai, moteris, lenkė, švietimo sritis, interviu rusų kalba).

Žinote, jūs galite pažiūrėti youtube... yra tokia sukrečianti istorija... pavyzdys. Buvo čia tokia priemonė... buvo kažkoks rašinių konkursas, paskelbtas gal ŠMM [Švietimo ir mokslo ministerija – aut. pastaba]. Čia buvo prieš 20 metų ar kiek... Žodžiu, viena iš nugalėtojų buvo Šalčininkų rajono Tūkstantmečio gimnazijos mokinė. Rotušėje buvo gal tas rezultatų sumavimas ar apdovanojimai, tai jinais režė kalbą... ta moksleivė... po to davė interviu televizijai ir youtube... vadinasi Bohaterka... ar mala bohaterka... Jinais pasakojo, kaip čia yra sulietuvinti, visi šitie lenkai, kad...ne... kad sulenkinti lietuviai. Jinais čia tokias šimtaprocentines teorijas pasakojo... jai buvo įkalta į galvą... lenkaitė. Jos klausė, kokia jos gimtoji kalba... tai jinais kažkaip painiojosi. Prie ko tai veda... kas iš to vaiko... Jai gali patikti viena ar kita kultūra, bet čia kitas dalykas. Žodžiu, reikia turėti kažkokį saiką, vis tiek objektyvumas turi būti ir negalima taip daryti. (Interviu nr. 21, Vilnius, vyras, lenkas, kultūros sritis).

Per interviu išsakoma tautinių mažumų politikos Lietuvoje kritika atskleidžia pilietiškumo, o ne etniškumo ir tautinės daugumos kultūros, kaip jungiančios, principais grįstos visuomenės bendrabūvio viziją (plg. Kymlicka 2000).

Šiame skyriuje analizuojame interviu su tyrimo dalyviais, kurie tapatinasi su lenkų bendruomene Lietuvoje. Interviu analizė leidžia tyrėjams identifikuoti, kokios temos kartojasi pasakojimuose apie Lietuvos valstybingumo atkūrimo laikotarpį, kaip ir kokie prisimenami procesai, įvykiai bei veikėjai ir kokios pateikiamos praeities interpretacijos žvelgiant iš pasakotojo dabartinėje situacijoje

konstruojamos perspektyvos. Ši analizė atskleidžia tyrėjams dabartyje konstruojamus identitetus ir sąsistymosi formas (plg. Tonkin 1995). Tyrimo dalyviai – lenkai – pasakodami apie Lietuvos valstybingumo atkūrimo procesus mini lenkų tautinį atgimimą, kuris vyko greta lietuvių tautinio atgimimo ir siejamas su švietimo gimtąja kalba, kultūrinių nevyriausybinų organizacijų ir ansamblių kūrimu. Lenkų tautinio atgimimo pradžia apibūdinama kaip veržli, jungianti, įtraukianti vietos žmonės. Lygiagrečiai konstruojamos skirtys lenkų bendruomenės viduje – tarp nuo seno Šalčininkuose ir Šalčininkų rajone gyvenusių lenkų ir atvykusiųjų iš Baltarusijos sovietmečiu, tarp nomenklatūros ir kultūrinio bendruomenės elito. Tad lenkų bendruomenė suprantama kaip nevienalytė.

Tyrimo dalyviai mini tokias datas ir įvykius, svarbius Lietuvos valstybingumo atkūrimo laikotarpiu: 1987 m. mitingas prie A. Mickevičiaus paminklo Vilniuje, 1989 m. rugpjūčio 23 d. Baltijos kelias, 1990 m. kovo 11 d. Lietuvos nepriklausomybės paskelbimas, 1991 m. sausio 13 d. tragiški įvykiai, 1991 m. rugpjūčio mėn. pučas Maskvoje ir 1993 m. Sovietų Sąjungos kariuomenės išvedimas iš Lietuvos. Paraleliai per interviu minimi tokie Lietuvos lenkų etninei grupei svarbūs įvykiai kaip Lietuvos lenkų sąjungos įkūrimas, kuris siejamas su galimybe organizuotis ir atstovauti lenkų bendruomenės kultūriniais interesais, taip pat Lietuvos Respublikos Vyriausybės sprendimu 1991 m. Vilniaus ir Šalčininkų rajone įvestas tiesioginis valdymas ir jo pabaiga. Dalis šių įvykių svarbūs ir minimi nacionaliniu lygmeniu ir tuo būdu jų įvardijimas sietinas su sąsistymosi su dominuojančiu istoriniu pasakojimu ir kartu su turima pilietine tapatybe. Dalis įvykių, pavyzdžiui, Lietuvos lenkų sąjungos įkūrimas tiesiogiai susijęs su lenkų bendruomene ir jai svarbus.

Sovietmečio vertinimai buvo svarbi tema, atsiskleidusi tyrimo dalyviams pasakojant apie savo ar šeimos santykį su XX a. pabaigos politiniais procesais. Per interviu tyrimo dalyviai akcentavo neigiamas sovietmečio patirtis, kurios pateikiamos kaip svarbus aspektas, susijęs su individualiais pasirinkimais lūžinių politinių procesų metu (plg. Ramonaitė 2013). Sovietmetis daugelyje interviu prisimenamas kaip laikotarpis, kai Lietuvos gyventojai, lenkai ar tyrimo dalyvių šeimos patyrė represijas ir neteisingumą iš įvairių institucijų. Interviu dažnai minima religija (katalikybė) kaip svarbi lenkų tapatybės dalis, praktikuojama šeimose ir sykiu priešpastoma sovietinei ideologijai. Interviu Rusijos imperialistinė politika vertinama kaip paveikusi tiek Lenkiją, tiek Lietuvą ir todėl lietuviai

ir lenkai matomi kaip vienijami bendrų tikslų istoriškai ir Lietuvos valstybingumo atkūrimo procese. Šiuose interviu pasakojimai apie istoriją ieškant sąlyčio su lietuviais taškų pasitelkiami konstruojant pasakojimą ne tik apie praeitį, bet ir apie dabartį ir ateitį (plg. Tonkin 1995).

Autonomijos idėjos klausimas buvo vienas jautriausių per interviu, tačiau tyrimo dalyviai dalijosi prisiminimais ir interpretacijomis. Per interviu atsiskleidė, jog požiūriai į teritorinės autonomijos siekius bendruomenėje buvo įvairūs, tačiau pabrėžiama, kad autonomijos buvo siekiama Lietuvos Respublikos sudėtyje ir šiuo būdu parodomas saistymasis su Lietuvos valstybe. Autonomijos siekis retrospektyviniuose interviu siejamas su kultūriniais reikalavimais ir lenkų etninės tapatybės pripažinimo (angl. *recognition*) iš lietuvių pusės siekiu (plg. Sirutavičius 2013, 2017). Per interviu tyrimo dalyviai ypač kritiškai vertina autonomijos idėjas, susijusias su autonomija Sovietų Sąjungos sudėtyje. Tyrimo dalyviai šiuos siekius – likti Sovietų Sąjungoje – vertina kaip kilusius iš sovietinės nomenklatūros ar represinių struktūrų (pvz., KGB) ir nuo jų atsiriboja. Ši interpretacija akcentuoja saistymąsi su Lietuva, t. y. autonomija ne Lietuvoje vertinama kaip nepriimtina. Per interviu konstruojama skirtis tarp senosios ar prokomunistinės kartos ir jaunosios liberalios kartos, kuri taip pat siekė atstovauti lenkų kultūriniais interesams.

Per interviu atsiskleidė dvi pagrindinės su istorine atmintimi ir etnine tapatybe bei lenkų–lietuvių sąveika susijusios temos: Vilniaus ir Vilniaus krašto Lenkijos sudėtyje tarpukariu interpretacijos ir Lietuvos lenkų tapatybės autentiškumo (ne)pripažinimo klausimas. Vienas iš svarbių istorinių pasakojimų, kurį dauguma tyrimo dalyvių (lenkai) siejo su lietuvišku tautiniu pasakojimu ir kartu jį kvestionavo, – Vilniaus ir Vilniaus krašto, kaip tarpukariu okupuoto Lenkijos ir kartu čia gyvenančių lenkų, pasakojimas (plg. Kazėnas et al 2014). Priešingai šiam pasakojimui, daugelis tyrimo dalyvių konstravo bendros Lenkijos ir Lietuvos praeities pasakojimą, nuneigdami savo, kaip Vilniaus krašto okupantų, vaidinį. Interviu su įvairiais tyrimo dalyviais pasikartoja nuostata, kad tautinė dauguma kvestionuoja Lietuvos lenkų saistymąsi su Lietuva ir jos visuomene. Šia prasme akcentuojamas tam tikras etninės grupės (lenkų) tapatybės nepripažinimas tautinės daugumos (lietuvių), tai siejama su kasdiene sąveika (tuteišio terminu, kuris dalyje interviu interpretuojamas kaip sugalvotas lietuvių), tautinių grupių teisėmis

ir socialinėmis hierarchijomis (tautinės daugumos ir mažumos kalbinėmis teisėmis) (plg. Kazėnas et al 2014). Tautiniai atgimimai – lietuvių ir lenkų – matomi kaip vykstantys paraleliai ir tam tikras lenkiškos tapatybės autentiškumo nepripažinimas iš lietuvių pusės dalies tyrimo dalyvių vertinamas kaip naujos etninės daugumos siekis įtvirtinti naujas kultūrinės hierarchijas. Šios naujos hierarchijos tarp etninių grupių yra kvestionuojamos keliant gimtosios kalbos, Tautinių mažumų įstatymo, žemės grąžinimo, viešųjų užrašų, švietimo gimtąja kalba ir kitus klausimus.

Išvados

KRISTINA ŠLIAVAITĖ,
MONIKA FRĖJUTĖ-RAKAUSKIENĖ,
ANDRIUS MARCINKEVIČIUS

Šioje monografijoje analizuojame, kaip skirtingas etnines tapatybes turintys Lietuvos gyventojai (lenkų, rusų, mišrios tapatybės) konstruoja pasakojimą apie Lietuvos valstybingumo atkūrimo XX a. pabaigoje įvykius ir procesus. Kitais žodžiais tariant, monografijos autoriai aiškinosi, *ar ir kaip* sąveikauja etninė tapatybė ir atmintys. Etniškumą mes suprantame kaip sąistymąsi su tam tikra socialine grupe pasitelkiant tam tikrus kriterijus (pavyzdžiui, kalbą, religiją, istoriją), tačiau sykiu matome ribas tarp etninių grupių, kaip kintančias, pralaidžias ir konstruojamas kontekstualiai, o pačias etnines grupes, kaip sąlygines, kai priklausymas vienai ar kitai bendruomenei ar grupei konstruojamas atsižvelgiant į individualų pasirinkimą ir gali kisti ar būti kvestionuojamas (Barth 1969; Brubaker 2004; Čiubrinskas 2008; Wimmer 2008; Cheskin, Kachuyevski 2019). Monografijoje paraleliai ir priklausomai nuo konteksto vartojamos „etninės grupės“ ir „tautinės mažumos“ sąvokos suprantant, kad etninės grupės sąvoka taikytina ir lietuvių grupei Lietuvoje, o tautinės mažumos – suponuoja etninės tapatybės pagrindu konstruojamą bendrumą, kitokį nei etninės daugumos (Kasatkina, Leončikas 2003). Tautinės mažumos sąvoka mūsų tekste pasirinkta vartoti ne akcentuojant grupių skaitlingumą, o dėl tyrimo tikslo susitelkti ties ne lietuvių tapatybės Lietuvos gyventojų atmintimis apie Lietuvos valstybingumo atkūrimo laikotarpį. Mums svarbu suprasti, kaip rusų, rusakalbių, lenkų ar kitų tapatybių Lietuvos gyventojai iš šiandienos perspektyvos konstruoja įvairių etninių grupių vaidmenį ir pasirinkimus kalbėdami apie XX a. pabaigą, kokie įvykiai prisimenami ar pamirštami ir kodėl, ką šios atmintys mums atskleidžia apie šiandieninį sąistymąsi su Lietuvos valstybe ir visuomene.

Apibendrinant svarbu suprasti, kaip atmintys sąveikauja su tyrimo dalyvių tapatybe ir ar jos įgalina kurti visuomenės bendrumą ir solidarumą, o gal priešingai – aktualizuoja etninius skirtumus ir sąlygoja skirtis. Geografiškai lauko tyrimas vyko Vilniuje, Visagine, Šalčininkuose ir Šalčininkų rajone. Kalbant apie chronologinius rėmus – tyrimui aktualios atmintys ir konstruktai apie XX a. pab. laikotarpį, kai buvo įkurtas ir savo veiklą pradėjo Lietuvos Persitvarkymo Sąjūdis, vyko aktyvus visuomeninis ir politinis gyvenimas, atvedęs į Lietuvos valstybingumo atkūrimą 1990 m. kovo 11 dieną. Tačiau atliekant lauko tyrimą buvo svarbiausia tai, kaip įvairūs įvykiai pasakojant pateikiami ir susiejami pasakotojo(os), kokios pateikiamos tam tikrų individualių ir kolektyvinių sprendimų

ir pasirinkimų priežastys ir pasekmės. Žiniasklaida analizuojama tiek pasitelkiant XX a. pabaigos spaudos leidinius, tiek susitelkiant į tai, kaip Lietuvos valstybingumo atkūrimo procesai ir įvykiai konstruojami šiandienos spaudoje (spausdintuose leidiniuose ir interneto dienraščiuose). Analizuojame, kaip ir ką iš šio laikotarpio prisimena mūsų tyrimo dalyviai(ės), koks konstruojamas pasakojimas žiniasklaidoje ir kaip koreliuoja įvairiose žiniasklaidos priemonėse formuojamas pasakojimas su tyrimo dalyvių atmintimis. Mūsų tikslas analizuoti socialinės atminties ir tapatybių, taip pat konteksto (žiniasklaidos) ir socialinės atminties sąveiką.

Monografijoje pasitelkiami kelių tipų **šaltiniai** – analizuojame lauko tyrimo duomenis ir spaudos tekstus. Lauko tyrimas vykdytas nuo 2021 m. gegužės iki 2022 m. rugpjūčio mėn. Vilniuje, Šalčininkuose, Šalčininkų r. ir Visagine. Tyrimui vykdyti buvo pasirinktos vietovės, kuriose gyvena įvairių tautybių Lietuvos gyventojai ir kuriose vyko svarbūs įvykiai Lietuvos valstybingumo atkūrimo laikotarpiu. Atliekant lauko tyrimą buvo surinkti 62 nestruktūroti ar gyvenimo istorijos interviu. Tyrimo dalyviai yra vidurinės ir vyriausios kartos žmonės (vyresni nei penkiasdešimties metų), kurių dauguma XX a. pabaigoje buvo aktyvūs Lietuvos valstybingumo atkūrimo procesų dalyviai ir kurie tapatinasi su rusais, rusakalbais, lenkais Lietuvoje. Nedidelė dalis interviu atlikti su Lietuvos gyventojais, kurie priskiria save kitoms tautinėms mažumoms. Palyginimo tikslais dalis interviu atlikti su lietuviais, gyvenančiais Šalčininkuose ar Visagine. Per lauko tyrimą surinkti duomenys analizuojami keliais aspektais: a) atlikome horizontalią analizę identifikuodami, kas (įvykiai, procesai, veikėjai) prisimenama per interviu kalbant apie Lietuvos valstybingumo atkūrimo laikotarpį, t. y. XX. a. paskutinius dešimtmečius; b) analizavome, kaip tyrimo dalyviai interpretuoja tam tikrus asmeninius ir grupės pasirinkimus šiuo istoriniu laikotarpiu, c) analizavome, kaip konstruojami tarpetniniai santykiai arba etniniai procesai minimu periodu. Analizės prieigos įkvėptos atminties tyrinėtojų, kuriems rūpėjo pasakojimo ir „savęs“ konstravimo iš dabarties perspektyvos interpretacija (žr. Skultans 1998; Šutinienė 2003, 2013).

Taip pat analizuojame ir tikslingai pasirinktus rašytinius šaltinius: minėto istorinio laikotarpio ir šiandienos žiniasklaidos priemonės lietuvių, rusų, lenkų kalbomis. Pirmai atrinktų analizuoti leidinių kategorijai priskirtina 1988–1991 m. Lietuvoje leista spauda rusų ir lenkų kalbomis, chronologiškai aprėpiant iš jos turinio

publikacijos nuo 1988 m. birželio 3 d. įvykusio Lietuvos Persitvarkymo Sąjūdžio iniciatyvinės grupės susikūrimo Mokslų akademijos salėje Vilniuje iki 1991 m. rugpjūčio pučo žlugimo Maskvoje ir visaverčio Lietuvos nepriklausomybės tarptautinio pripažinimo 1991 m. rudenį. Iš spaudos rusų kalba buvo atrinkti keturi Vilniuje ir Kaune Sąjūdžio leisti arba remti leidiniai: informaciniai biuleteniai „Vozroždenije“ (rus. *Возрождение*) (1988–1989) ir „Echo Kaunasa“ (rus. *Эхо Каунаса*) (1988–1990), laikraščiai „Soglasije“ (rus. *Согласие*) (1989–1992) ir „Kaunasskij vestnik“ (rus. *Каунасский вестник*) (1990–1993). Šį sprendimą lėmė tai, kad nuo 1985 m. Sovietų Sąjungos Komunistų partijos generaliniam sekretoriui M. Gorbačioviui pradėjus įgyvendinti persitvarkymo politiką minėti leidiniai rusų kalba ideologiniu atžvilgiu tapo alternatyva Lietuvos komunistų partijos (LKP) Centro komiteto ir Ministrų tarybos oficiozui „Sovetskaja Litva“ (rus. *Советская Литва*) (1944–1990), 1990 m. kovą evoliucionavusiam į Lietuvos Respublikos Aukščiausiosios tarybos ir Ministrų tarybos visuomeninį politinį dienraštį „Echo Litvy“ (rus. *Эхо Литвы*) (1990–2001). Reikia pažymėti, kad persitvarkymui ir Sąjūdžiui simpatizavusių leidinių rusų kalba Lietuvoje buvo daugiau (pavyzdžiui, Visagine leistas „Rodnik“), bet savo tiražais, turinio apimtimi ir kokybe jie neprilygo atrinktiesiems. Kita vertus, kadangi Sąjūdis neleido spaudos lenkų kalba, kokybinei turinio analizei buvo pasirinkti du pirmieji nepriklausomi nuo Antrojo pasaulinio karo pabaigos Vilniuje leisti leidiniai lenkų kalba: Sąjūdžio idėjas, lietuvių ir lenkų dialogo plėtotę palaikęs dvisavaitinis visuomeninis kultūrinis laikraštis „Znad Wilii“ (nuo 1989 m.) ir į lenkų tautinį atgimimą ir lenkų tautinių interesų gynimą (ypač vadinaujamajame Vilniaus krašte) orientuotas Lietuvos lenkų sąjungos mėnesinis žurnalas „Nasza gazeta“ (nuo 1989 m.). Šie leidiniai tapo alternatyva ilgamečiam LKP Centro komiteto oficiozui ir vienam iš sovietinės ideologijos sklaidos instrumentų „Czerwony sztandar“ (1953–1990), kuris vykstant politiniams pokyčiams Lietuvoje 1990 m. vasarį buvo pertvarkytas į Lietuvos Respublikos Aukščiausiosios tarybos ir Ministrų tarybos visuomeninį politinį dienraštį „Kurier Wileński“. Visi išvardyti leidiniai tapo reikšmingu informaciniu lauku rusų ir lenkų tautinių mažumų visuomenės veikėjų ir organizacijų nuostatų sklaidai (šiuo atveju nebuvo siekiama analizuoti prosovietinių leidinių rusų ir lenkų kalbomis).

Teoriniu pagrindu pasitelkiame socialinės atminties ir identiteto teorijas (Halbwachs 1980; Tonkin 1995; Assman 2008; Pettai

2011; Fentress, Wickham 1992; Gillis 1994; Connerton 1998; Lawler 2010), taip pat kontekstualizuojame savo tyrimo duomenis lygindami juos su atminties ir tapatybių tyrimais, atliktais Lietuvoje, Baltijos šalyse ir kitų šalių visuomenėse (Cheskin 2016; Dawson 1996; Golubeva 2010; Klumbytė 2000, 2010, 2013, 2017; Daukšas 2012; Kazėnas et al 2014; Dambrauskas 2022, Vyšniauskas 2022). Mokslininkai pabrėžia, kad atmintys yra tiesiogiai susijusios su mūsų identitetu, tai yra būdas pasakyti, kas mes esame (Halbwachs 1980; Lawler 2010; Pettai 2011; Tonkin 1995). Individualios atmintys gali būti matomos kaip kuriančios socialinę ar kolektyvinę atmintį, tačiau kartu socialinė ar grupės / kolektyvinė atmintis yra svarbi kaip įgalinanti įprasminti, sujungti asmenines patirtis ir atmintis su socialiniu vienetu (Assman 2008; Jackson 2013). Tam tikra prasme individualių ir socialinių atminčių jungtys yra svarbios ir tiesiogiai mums signalizuoja apie grupės, bendruomenės jungtis ar atotrūkius, t. y. šios jungtys tampa savotišku bendrumo ir solidarumo garantu (Fentress, Wickham 1992; Connerton 1998; Assman 2008). Socialinių mokslų tyrimų perspektyvose pabrėžiama, kad praeitis konstruojama žvelgiant iš dabarties perspektyvos, tad šiame pasakojime pasakotojas(a) atsirenka, ką minėti, o ką pamiršti, mūsų prisiminimai ir pasakojimai kinta priklausomai nuo situacijos, konteksto, tapatybių (Fentress, Wickham 1992; Tonkin 1995; Lawler 2010). Nors atrodytų, kad atmintys yra susijusios tik su praeitimi, tačiau mokslininkai pabrėžia, kad praeities konstruktai yra svarbūs dabarčiai ir ateičiai: mes brėžiame dabarties ir ateities sampratą pagal tai, kokią praeitį įsivaizduojame (Tonkin 1995: 1). Tad praeities, dabarties ir ateities vizijos yra glaudžiai susijusios su individualiu ir grupės identitetu. Turint galvoje šias pastabas apie individualios ir kolektyvinės atminčių sąsajas, taip pat atminčių ir individualaus bei kolektyvinio identitetų sąsajas, manome, kad įvairių socialinių etninių grupių konstruojami pasakojimai apie Lietuvos valstybingumo atkūrimo procesus yra svarbūs suvokiant, ar ir kaip etniškumas sąveikauja su atminčių konstruktais ir ar šios atmintys sukuria pagrindą kurti įtrauktį, bendrumą ir solidarumą. Mūsų tyrimas atskleidžia, kad atminčių skirtumai ir panašumai nebūtinai sąlygojami išimtinai etniškumo, o bendros atmintys ir interpretacijos kuriamos bendrų istorinių patirčių (pvz., sovietmečio represijos ir jų vertinimai), socialinio sluoksnio (pvz., išsilavinimas, profesinės veiklos sritis) ar kitais pagrindais (plg. Ramonaitė 2013). Tačiau etniškumas pasakojimuose tampa aktualus

tada, kai jis matomas kaip išskiriantis pasakotoją iš aplinkos, kvestionuojantis bendrumą ir įtrauktį į visuomenę.

Mokslininkai skiria atmintis, konstruojamas „iš viršaus žemyn“ (pavyzdžiui, žiniasklaidoje arba istorijos vadovėliuose) ir pasakojimus, konstruojamus „iš apačios“ arba žmonių kasdienėje komunikacijoje, visuomenės grupėse (Petta 2011; Palmberger 2016). Demokratinėje visuomenėje žiniasklaida yra vienas iš svarbiausių informacijos sklaidos šaltinių; kartu žiniasklaida yra ne tik naujienų perdavimo, bet ir informacijos struktūrinimo priemonė. Įvairių žiniasklaidos priemonių (spausdintos ir elektroninės spaudos, televizijos, interneto ir kt.) veiklos ir turinio konstravimo dėsningumai Vakarų moksliniame diskurse jau daugelį metų yra kritinės diskurso analizės objektas. Į šią tyrimų sritį besigilinantys mokslininkai, pasitelkdami tarpdisciplinines prieigas, aiškinasi, kokie politiniai, socialiniai, ekonominiai ar kultūriniai veiksniai ir kokiais būdais daro įtaką rengiant informaciją, ją struktūruojant, pateikiant žiniasklaidoje (Van Dijk 1993; Fairclough 2004). Žiniasklaida tyrinėtojų įvardijama kaip svarbi žmonių santykį su socialine tikrove konstruojanti institucija, o identitetas ir atmintis, kaip analitinės kategorijos, yra reikšminga viešojo diskurso tyrimų dalis. Pavyzdžiui, žiniasklaida laikoma priemone, kurią pasitelkiant istoriniai įvykiai transformuojami į vaizdinius arba idėjas, galinčius daryti įtaką formuojant einamojo laikotarpio visuomenės ar jos grupių identitetą (Vihalemm, Jakobson 2011). Atsižvelgiant į šiuos aspektus, šioje monografijoje žiniasklaida vertinama ne tik kaip reikšmingas informacijos šaltinis, tačiau ir kaip žinių apie istorinę praeitį struktūrinimo priemonė vienu iš svarbiausių Lietuvos valstybės raidos laikotarpiu. Šioje monografijoje autoriai fokusuojasi į skirtingas atmintis, kurios kuriamos spaudoje ar socialinėse grupėse. Analizuojame, kokį santykį šios atmintys turi su viešu diskursu, t. y. kas ir kaip prisimenama ir kaip tyrimo dalyviai interpretuoja dominuojančius pasakojimus apie pasirinktą istorinį laikotarpį.

Tikimės, kad mūsų darbas atras savo vietą tarp kitų darbų, skirtų Lietuvos valstybingumo atkūrimo procesams (Anušauskas et al. 2000; Rupšytė et al. 2010; Laurinavičius, Sirutavičius 2008, Laurinavičius 2013; Sirutavičius 2017), etninėms tapatybėms ir tarpetniniams santykiams (Matulionis (red) 1990a; Garšva, Grumadienė 1993; Grigas (ats. red.) 1996 a; Daukšas 2008, 2012, 2014; Kazėnas et al 2014; Taljūnaitė, Sviklas 2013; Taljūnaitė 2014), etninių grupių atmintims (Frėjutė-Rakauskienė 2011; Šutinienė 2011,

2013, 2016 a; Nikžentaitis (sud.) 2013), Klumbytė 2017 a; 2018; Šliavaitė 2020; Vyšniauskas 2022; Dambrauskas 2022), įvairių socialinių grupių atmintims (Krukauskienė et al 2003; Nikžentaitis (sud.) 2011). Monografijos autoriai supranta, kad Lietuvos valstybingumo atkūrimo laikotarpio atminčių tyrimai yra ypač jautrūs 2022 m. pradėto Rusijos karo Ukrainoje kontekste, tačiau kartu šios atmintys tampa labai svarbios ir signalizuoja apie mūsų visuomenės solidarumo būseną ir pagrindus. Tarptautinėje akademinėje literatūroje gausu tyrimų, skirtų atminčių ir identiteto sąveikai, socialinių grupių atminčių sąveikai su dabarties socialiniais kultūriniais politiniais procesais (Cheskin 2012, 2016; Golubeva 2010; Palmberger 2016), tai rodo, kad atminčių tyrimai svarbūs suvokiant dabartį ir ateities projekcijas (Tonkin 1995).

Etniškumas, pasirinkimai ir atmintys spaudos konstruojamuose pasakojimuose apie Lietuvos valstybingumo atkūrimą

1988 m. susikūrus iniciatyvinei grupei, Sąjūdžiui reikėjo savo tribūnos. Juolab kad lietuvių, rusų ir lenkų kalbomis leisti komunistiniai oficiozai „Tiesa“, „Sovetskaja Litva“, „Czerwony sztandar“ buvo nusiteikę priešiška ir nespausdino Sąjūdžio atstovų siūlomos medžiagos. Lietuviškasis „Atgimimas“ buvo kokybiškai solidžiausias, didžiausio tiražo, gana pastovaus periodiškumo leidinys, nesunkiai konkuravęs su partine spauda ir leidęs visapusiškai atskleisti Sąjūdžio siekius ir kovos už nepriklausomybę perspektyvas. Sąjūdžio leista spauda rusų kalba atsirado kaip palankiai nusiteikios persitvarkymo atžvilgiu lietuvių ir rusų inteligentijos bendradarbiavimo išraiška, atitikusi vienos pusės interesą skleisti žinią apie Sąjūdžio tikslus ir programą nelietuviškai skaitytojų auditorijai, o kitos – prisidėti prie įtampos tarp lietuvių, rusų ir kitų tautybių Lietuvos gyventojų mažinimo bei rusų pilietinio ir etninio identiteto permąstymo. Kintant politiniam klimatui Sovietų Sąjungoje ir Lietuvoje nuo 1989 m. taip pat ėmė kurtis nepriklausomi ir alternatyvūs komunistiniams oficiozams spaudos lenkų kalba leidiniai.

Atliktos kokybinės spaudos turinio analizės duomenys leidžia konstatuoti, kad kitaip nei didžiojoje dalyje lietuvių visuomenės, rusų ir lenkų tautinių mažumų gretose nuo Sąjūdžio įsikūrimo 1988 m. birželį iki visaverčio tarptautinio Lietuvos

nepriklausomybės pripažinimo 1991 m. rudenį stigo bendro požiūrio į šio laikotarpio svarbiausius įvykius ir procesus. Tirta nepriklausoma spauda rusų kalba („Vozroždenije“, „Echo Kaunasa“, „Soglasije“, „Kaunasskij vestnik“) atspindėjo su Sąjūdžiu bendradarbiavusios ir jį palaikiusios rusų inteligentijos, kuri palankiai sutiko pokyčius Sovietų Sąjungoje, rėmė Lietuvos valstybingumo atkūrimą ir rusų tautinės kultūros atgimimą, nuostatas. Kita vertus, iš spaudos tyrimo duomenų atsiskleidžia, kad žymų poveikį Lietuvoje gyvenusių rusų politinėms ir pilietinėms nuostatoms darė įvairių demografinių ir socialinių veiksnių nulemtas šios tautinės grupės nevienalytiškumas, kuris pasireiškė skirtingais požiūriais į Sąjūdžio tikslus ir veiklos pobūdį, rusų socialinės adaptacijos kintančiomis sąlygomis strategiją, santykių su lietuvių dauguma plėtotę, lietuvių kalbos statusą, rusų tautinio identiteto ugdymą ir kitais klausimais. Iš dalies panašios tendencijos atsispindėjo 1989 m. susikūrusios nepriklausomos spaudos lenkų kalba („Znad Wili“ ir „Nasza gazeta“) tekstuose, nors juose dėl lietuvių ir lenkų požiūrių į praeitį ir ateitį nesutapimo buvo skiriama gerokai mažiau santykio su Sąjūdžiu tematikai ir atitinkamai daugiau akcentuojami ryšio su tarpukario Lenkija, lenkų tautinio atgimimo ir lenkų tautinės mažumos teisių (ypač kalbinių ir autonomijos) kompaktiškai gyvenamose teritorijose (Pietryčių Lietuvoje arba Vilniaus krašte) klausimai. Nagrinėtoje spaudoje rusų ir lenkų kalbomis 1988–1991 m. daug svarstyta apie rusų ir lenkų nerimą dėl pasikeitusio statuso (virsmo tautine mažuma), neapibrėžtos ateities atkurto Lietuvos valstybingumo sąlygomis, lietuviškojo nacionalizmo sklaidos, „svetimųjų“ (pavyzdžiui, okupantų, tuteišių ir pan.) etiketės klįjavimo iš lietuvių visuomenės pusės. Neatsitiktinai siekis pabrėžti rusų ir lenkų autochtoniškumą, populiarinti *Lietuvos rusų* ir *Lietuvos lenkų*, o ne *rusų Lietuvoje* ir *lenkų Lietuvoje* vaizdinius, buvo reikšmingas nepriklausomos spaudos rusų ir lenkų kalbomis leidinių turinio akcentas.

Remiantis atliktos kokybinės spaudos turinio analizės duomenimis, taip pat galima konstatuoti, kad atrinktoje tirti spaudoje rusų ir lenkų kalbomis 1988–1991 m. buvo minimi įvairūs su Lietuvos valstybingumo atkūrimo laikotarpiu susiję įvykiai (Sąjūdžio inicijuoti mitingai ir renginiai, Baltijos kelias, Kovo 11-osios akto priėmimas, Medininkų pasienio posto pareigūnų žudynės ir kt.), bet didžiausio atgarsio sulaukė žmonių aukų pareikalavę 1991 m. sausio 13 d. nakties įvykiai prie Vilniaus televizijos bokšto. Šiuo konkrečiu atveju spauda rusų ir lenkų kalbomis demonstravo principingą

pozicijų, pasmerkdamą viešai laikraščių redakcijų, rusų ir lenkų visuomeninių organizacijų (Rusų kultūros centro, Lietuvos lenkų sąjungos, Stačiatikių bažnyčios) vardu Sovietų Sąjungos politinę vadovybę ir kariuomenę dėl agresijos prieš beginklius laisvės gynėjus. Tyrimas atskleidė, kad laikraščiuose rusų kalba dėl šio tragiško įvykio imtasi atriboti rusišką tapatybę nuo sovietinės, dalijamasi užuojautomis ir skausmu su lietuvių tauta, pabrėžiama parama 1990 m. teisėtai išrinktai Lietuvos vyriausybei.

Tuo metu atlikta šiuolaikinės (2018–2021 m.) Lietuvos spaudos rusų ir lenkų kalbomis tekstų kokybinė turinio analizė leidžia teigti, kad su Lietuvos valstybingumo atkūrimo laikotarpiu susijusių įvykių atmintis šiuo metu yra nuosekliau atspindima spaudoje lenkų kalba, kurioje, pavyzdžiui, įvairios lietuvių kovos dėl laisvės su sovietiniu režimu, Kovo 11-oji ir Sausio 13-oji, suvokiamos kaip reikšmingi Lietuvos lenkus ir lietuvius vienijantys istoriniai veiksniai. Spaudoje lenkų kalba („Kurier Wileński“, „Magazyn Kurier Wileński“) pristatomos individualios Lietuvos valstybingumo atkūrimo įvykiuose ir procesuose dalyvavusių lenkų (inteligentų, Kovo 11-osios signatarų, žurnalistų, „Solidarumo“ atstovų) iš Lietuvos ir Lenkijos patirtys. Tuo tarpu spaudoje rusų kalba (Ekspress-Nedelia, DELFI, LRT Novosti) stinga pasakojimo apie rusų tautinės mažumos ar konkrečių rusų kilmės asmenybių vaidmenį Lietuvos valstybingumo atkūrimo laikotarpio įvykiuose. Šis vaidmuo prisimenamas fragmentiškai tyrimui pasirinktų interneto dienraščių publikacijose, kuriose siejamas dažniausiai su Kovo 11-osios ir Sausio 13-osios tematika, Rusų kultūros centro veikla. Tuo tarpu į vyresnio amžiaus skaitytojų kategoriją orientuotuose laikraščiuose rusų kalba vyrauja dabartinės Rusijos istorinis pasakojimas, kvestionuojantis Lietuvos sovietinę okupaciją, Sovietų Sąjungos vyriausybės ir kariuomenės atsakomybę už Sausio 13-osios nakties įvykius, žmonių aukas prie Vilniaus televizijos bokšto. Šiuose leidiniuose Lietuvos valstybingumo atkūrimo laikotarpis siejamas labiau su nūdienos socialiniais ir ekonominiais iššūkiais šalies raidai nei su pasididživimu dėl prieš tris dešimtmečius iškovotos laisvės.

Atmintys, pasirinkimai, interpretacijos: Lietuvos rusai ir rusakalbiai

Žvelgiant iš tyrimo dalyvių, kurių daugelis XX a. pab. buvo aktyvūs veikėjai, perspektyvų Lietuvos nepriklausomybės atkūrimo laikotarpis buvo įtraukus, jungiantis idėjų, o ne etniškumo pagrindu. Tyrimo dalyviai – rusai ir rusakalbiai – kalbėdami apie Lietuvos valstybingumo atkūrimo laikotarpį mini tokius procesus kaip visuomenės laisvėjimas, visų pirma siejamas su žodžio laisve; socialinis aktyvumas ir bendrumas – susijęs su dalyvavimu socialiniuose kultūrinuose procesuose ir įvairiuose renginiuose, kurie dažnai per interviu apibendrinami vienu žodžiu – mitingai; taip pat skilimai ir skirtys, susijusios su skirtingais rusų bendruomenės požiūriais į Lietuvos valstybingumo atkūrimo procesus. Tyrimo dalyviai(ės) per interviu kaip pačias svarbiausias datas ir įvykius Lietuvos valstybingumo atkūrimo laikotarpiu išskyrė Lietuvos nepriklausomybės paskelbimą 1990 m. kovo 11 d., 1991 m. sausio 13 d. tragiškus įvykius, o 1991 m. rugpjūčio pučas Maskvoje minimas kaip savotiška laikotarpio pabaiga. Tam tikros atmintys būdingos konkrečioms vietovėms: pavyzdžiui, Visagine minimi XX a. devintajame dešimtmetyje vykę Lietuvos žaliųjų žygiai, siekę sustabdyti trečiojo atominės elektrinės bloko statybas. Per interviu asmeninės, individualios atmintys yra susiejamos su kolektyviniu pasakojimu apie Lietuvos valstybingumo atkūrimą (plg. Halbwachs 1980; Fentress, Wickham 1992; Connerton 1998). Interviu išskiriant įvykius ir juos interpretuojant dar kartą pabrėžiamas saistymasis su Lietuvos valstybe ir jos konstruojamu istoriniu pasakojimu.

Analizuojant interviu su rusais ir rusakalbais išryškėjo trys pagrindinės laikysenos tiriamo periodo atžvilgiu: *aktyvus dalyvis(ė)*, *stebėtojas(a)* ir *kritikas(ė)*. Didžiausia tyrimo dalyvių grupė save konstravo kaip aktyvius Lietuvos nepriklausomybės atkūrimo procesų ir įvykių dalyvius ir šiuose interviu dominavo temos, susijusios su sovietinės valstybės kritika. Keletas tyrimo dalyvių, kalbėdami apie XX a. pabaigos procesus, konstravo save kaip buvusius procesų paraštėse, labiau susitelkusius ties ekonominiais išgyvenimo klausimais ar profesine karjera. Kritišką negatyvų santykį su Lietuvos valstybingumo procesais išreiškė vienas tyrimo dalyvis(ė) ir jo(s) perspektyva grindžiama ekonominio stabilumo prioritetais. Dominuojantis pasakojimas apie aktyvų dalyvavimą Lietuvos valstybingumo atkūrimo procesuose turi būti interpretuojamas turint

galvoje tyrimo dalyvių atranką – dauguma jų yra buvę aktyvūs visuomenininkai, kultūros ar švietimo sričių veikėjai.

Per interviu buvo pabrėžiama, kad įsitraukimą į Lietuvos valstybingumo atkūrimo procesus lėmė ne etniškumas, o socialinis sluoksnis, šeimoje ar giminėje patirtos represijos sovietmečiu, istorinė atmintis, šeimos vertybės (plg. Ramonaitė 2013). Tačiau etniškumas ir etninė tapatybė aktualizuodavosi per interviu kalbant apie tarpetninius santykius. Tyrimo dalyviai konstravo skirtingas etniškumo sąlygotas patirtis – per interviu prisimenami tiek lietuviškumo, tiek rusiškumo sąlygotos atskirties ar stigmatos patirtys, kurios dažnai siejamos su lietuvių, kaip valstybinės kalbos vartotojų klausimais ir kalbų (lietuvių, rusų) statusų kaita. Per interviu paraleliai konstruojamas pasakojimas apie bendrumą, bendras patirtis, sovietmečiu sąlygotas socialinio sluoksnio, išsilavinimo, o ne tautybės (plg. Klumbytė 2017 a, 2018; Šliavaitytė 2020). Sąvoka *okupantas* išryškėjo dalyje interviu kaip sąvoka, kuri viena svarbiausių konstruojant / permąstant savo santykį su Lietuva: okupanto stigma tiek suvokiama, tiek nuneigiama pasitelkiant migracijos priešasčių interpretacijas ir santykį su Lietuvos visuomene („dirbau Lietuvai“). Lietuvos Respublikos pilietybės priėmimas per interviu minimas kaip veiksmas, kuris įprasmino sąistymąsi su Lietuva ir jos visuomene ir kartu neigė okupanto stigmą. Įtraukus pilietybės įstatymą, priimtą Lietuvoje, tyrimo dalyvių vertinamas kaip svarbus dokumentas ir atskaitos taškas, kuris rusų ir rusakalbių situaciją Lietuvoje padarė kitokią ir palankesnę nei kaimyninėse Baltijos šalyse.

Atmintys, pasirinkimai, interpretacijos: Lietuvos lenkai

Dauguma tyrimo dalyvių, kurie tapatinasi su lenkais, save prisimena kaip aktyvius XX a. pabaigos įvykių dalyvius: dažnai susipina dalyvavimas nacionaliniuose ir vietiniuose įvykiuose, pabrėžiamas solidarumas su lietuviais ir sykiu savo kultūrinių interesų atstovavimas. Interviu dominuoja pasakojimas apie dalyvavimą lenkų bendruomenei svarbiuose įvykiuose (tautinio atgimimo procesuose), kuris matomas kaip paralelus lietuvių tautiniam atgimimui. Tyrimo dalyviai, kurie save apibūdino kaip lenkus, buvo kalbinti Vilniuje, Šalčininkuose ir Šalčininkų rajone. Per interviu XX a. pabaiga konstruojama kaip lietuvių ir lenkų tautinių atgimimų

Lietuvoje laikotarpis. Lenkų tautinis atgimimas siejamas su švietimo gimtąja kalba, kultūrinių organizacijų ir ansamblių kūrimu. Lenkų tautinio atgimimo pradžia apibūdinama kaip veržli, jungianti, įtraukianti lenkų tautybės žmones. Kalbėdami apie XX a. pabaigos įvykius, tyrimo dalyviai mini 1987 m. rugpjūčio 23 d. mitingą prie A. Mickevičiaus paminklo Vilniuje, 1989 m. Baltijos kelią, 1990 m. kovo 11 d. Lietuvos nepriklausomybės paskelbimą, 1991 m. sausio 13 d. tragiškus įvykius, 1991 m. rugpjūčio mėn. pučą Maskvoje ir 1993 m. Sovietų Sąjungos kariuomenės išvedimą. Dažniausiai vis tik minimas Baltijos kelias, Lietuvos nepriklausomybės paskelbimas ir tragiški 1991 m. sausio 13 d. įvykiai. Šie įvykiai yra svarbūs ir minimi nacionaliniu lygmeniu ir tuo būdu jų įvardijimas sietinas su tyrimo dalyvių sąistymusi su dominuojančiu istoriniu pasakojimu ir politine bendruomene.

Greta šių nacionalinio lygmens įvykių ir procesų daugumoje interviu su lenkų tapatybės tyrimo dalyviais minimas Lietuvos lenkų sąjungos įkūrimas 1989 m. Šis įvykis lenkų bendruomenėje prisimenamas kaip svarbus ir per interviu visų pirma siejamas su lenkų bendruomenės kultūrinių interesų atstovavimu. Vilniaus ir Šalčininkų rajonų autonomijos idėjos klausimas buvo vienas jautriausių per interviu. Per interviu atsiskleidė, jog požiūriai į teritorinės autonomijos siekius bendruomenėje buvo įvairūs, tačiau pabrėžiama, kad autonomijos buvo siekiama Lietuvos Respublikos sudėtyje ir šiuo būdu parodomas sąistymasis su Lietuvos valstybe. Autonomijos siekis retrospektyviniuose interviu siejamas su kultūriniais reikalavimais ir lenkų etninės tapatybės pripažinimo (angl. *recognition*) iš lietuvių pusės siekiu (plg. Sirutavičius 2013, 2017). 1991 m. Lietuvos Respublikos vyriausybės sprendimas įvesti tiesioginį valdymą Vilniaus ir Šalčininkų rajonuose vertinamas kaip nedemokratiškas sprendimas ir minimas absoliučioje daugumoje interviu ir tai vienas įvykių, iki šiol svarbių kalbant apie lietuvių–lenkų santykius.

Sovietmečio vertinimai buvo svarbi tema, atsiskleidus tyrimo dalyviams pasakojant apie savo ar šeimos santykį su XX a. pabaigos politiniais procesais. Sovietmetis daugumoje interviu prisimenamas kaip laikotarpis, kai Lietuvos gyventojai, lenkai, kaip etninė grupė, ar tyrimo dalyvių šeimos patyrė represijas ir neteislingumą iš įvairių institucijų: minimi švietimo klausimai, represijos, religijos praktikavimo kontrolė, tremtys. Interviu dažnai minima religija (katalikybė) kaip svarbi lenkų tapatybės dalis, praktikuojama šeimoje ir sykiu priešpastatoma sovietinei ideologijai (plg. Šliavaitė,

Frėjutė-Rakauskienė 2022). Interviu Rusijos imperialistinė politika vertinama kaip palietusi tiek Lenkiją, tiek Lietuvą ir todėl lietuviai ir lenkai matomi kaip vienijami bendrų tikslų istoriškai ir Lietuvos valstybingumo atkūrimo procese. 1940 m. Katynės įvykiai dalyje interviu pasitelkiami kaip tam tikra Rusijos vykdomos politikos Lenkijos ir lenkų atžvilgiu iliustracija ir tai rodo, kad Lenkijos Respublikos istorijos pasakojimas yra svarbus mūsų tyrimo dalyviams.

XX a. pabaigoje Lietuvos valstybingumo atkūrimo laikotarpis konstruojamas toks, kai atsiskleidžia įtampos tarp lietuvių ir lenkų arba tarp naujos etninės daugumos ir mažumos. Sovietmetis daugumoje interviu prisimenamas toks, kai lenkai ir lietuviai buvo mažumos ir kentėjo nuo sovietinės sistemos, o Lietuvos valstybingumo atkūrimo laikotarpiu akcentuojami santykiai tarp lietuvių ir lenkų ir kvestionuojami įtvirtinti nauji kalbų statusai. Daugelyje interviu šis lietuvių–lenkų santykių užaštrėjimas konstruojamas kaip netikėtas, nelauktas. Tautiniai atgimimai – lietuvių ir lenkų – matomi kaip vykstantys paraleliai ir tam tikras nepripažinimas lenkiškos tapatybės iš lietuvių pusės dalies tyrimo dalyvių siejamas su sąvokos *tuteišiai* konstravimu ir vertinamas kritiškai. Per interviu atskleidė dvi pagrindinės su istorine atmintimi ir etnine tapatybe bei lenkų–lietuvių sąveika susijusios temos: Vilniaus ir Vilniaus krašto Lenkijos sudėtyje tarpukariu interpretacijos ir Lietuvos lenkų tapatybės nepripažinimo klausimas (plg. Kazėnas et al 2014). Vienas svarbių istorinių pasakojimų, kurį dauguma tyrimo dalyvių (lenkai) siejo su lietuvišku tautiniu pasakojimu ir kartu jį kvestionavo – Vilniaus ir Vilniaus krašto, kaip tarpukariu okupuoto Lenkijos ir čia gyvenančių lenkų. Priešingai šiam pasakojimui daugelis tyrimo dalyvių konstravo bendros Lenkijos ir Lietuvos praeities ir istorijos pasakojimą, kartu nuneigdami savo, kaip Vilniaus krašto okupantų, matymą.

Visuomenėje ir žiniasklaidoje konstruojamos atmintys: sąsajos ir skirtumai

Evos-Claritos Pettai teigimu, demokratinėse pliuralistinėse visuomenėse funkcionuoja skirtingos atmintys ir todėl būtina analizuoti, kokios tos atmintys (Pettai 2011: 3–4). Šioje monografijoje klausėme *ar ir kaip* susiję etniškumas ir atmintys apie Lietuvos valstybingumo atkūrimo procesą. Mūsų atsakymas yra

nevienareikšmis. Viena vertus, lauko tyrimas leidžia teigti, kad etniškumas yra svarbus kriterijus, sąlygojantis tai, kaip tyrimo dalyviai konstruoja prisiminimus apie Lietuvos valstybingumo atkūrimo laikotarpį. Pavyzdžiui, rusų ir rusakalbių grupėje kalbant apie procesus dažniau kalbama apie visuomenės laisvėjimo, socialinio teisingumo aspektus. Tuo tarpu lenkų grupėje pasakojimo akcentas – tautinis lenkų atgimimas. Tyrimo dalyvių, besitapatinančių su rusais ir rusakalbiais, grupėje Visagine nėra akcentuojamas tiesioginio valdymo Visagine įvedimas 1991 m.: tai pamirštama ar suvokiama kaip būtinybė. Tuo tarpu tyrimo dalyviai Šalčininkų rajone tiesioginį valdymą interpretuoja kaip neteisingą vietos žmonių atžvilgiu ir ši tema susipina su temomis apie rajono lenkų tautiškuo autentiškumo rajone neigimą tarp lietuvių. Kita vertus, įvairių tautybių tyrimo dalyvių pasakojimams būdingi bendri prisiminimai apie dalyvavimą nacionalinio lygmens įvykiuose – 1989 m. Baltijos kelyje, Sąjūdžio organizuotuose mitinguose. Pasakojimuose apie šiuos įvykius pabrėžiamas bendrumas ir solidarumas. 1991 m. sausio 13 d. tragiški įvykiai tyrimo dalyvių minimi kaip lūžinis momentas.

2018–2021 m. žiniasklaidos rusų kalba Lietuvoje analizė leidžia išskirti du skirtingus pasakojimus, kurių vieną santykinai įvardytume kaip solidarumo su lietuviais pasakojimą, o kitas pasakojimas labiau atspindi Rusijos istorijos politikos nuostatas. Mūsų tyrime dalyvavusių absoliučios daugumos įvairių tautybių tyrimo dalyvių pasakojimai koreliuoja su žiniasklaidoje konstruojamu pasakojimu, akcentuojančiu solidarumą su lietuviškuoju pasakojimu. Kita vertus, tyrimo dalyviai reflektuoja tam tikras buvusias ir esamas skirtis etninėse bendruomenėse: pavyzdžiui, XX a. pabaigoje kaip aktualios matomos skirtys tarp nomenklatūros ir paprastų žmonių, tarp prokomunistiškai nusiteikusių ar kritiškų sovietinei sistemai Lietuvos gyventojų. Manytume, kad tyrimo dalyvių atmintys kvestionuoja etniškumo, kaip lemiamo kriterijaus, svarbą konstruojant santykį su Lietuvos valstybingumo procesais. Ne etniškumas, o išsilavinimas, užimamos pareigos, šeimoje perduodami pasakojimai apie patirtas represijas, istorinės atmintys, kritinis santykis ir patirtys sovietinėje sistemoje matomi kaip svarbūs įsitraukiant į Lietuvos valstybingumo atkūrimą (plg. Ramonaitė 2013).

Svarstant lauko ir žiniasklaidos tyrimų sąsajas, reikia pažymėti, kad interviu fiksuoti pasakojimai dažnai atspindi Lietuvos valstybingumo laikotarpiu leistos Sąjūdžio ir kitos nepriklausomos

spaudos rusų ir lenkų kalbomis diskursą. Tam įtakos, greičiausiai, turėjo tai, kad dalis šios spaudos kūrėjų ir bendradarbių atkūrus Lietuvos nepriklausomybę tapo aktyviais visuomenininkais, tarp jų įvairių rusų ir lenkų visuomeninių organizacijų lyderiais arba nariais, besidalijančiais savo pasakojimais ir istorinių įvykių interpretacijomis su tautinių bendrijų nariais. Žiniasklaidos rusų ir lenkų kalbomis 1988–1991 m. analizė rodo, kad sausio 13 dienos tragiškų įvykių supratimas ir interpretacija tarp rusų ir lenkų tautinių mažumų atstovų paskatino solidarumą su Lietuvos visuomene ir šios įžvalgos koreliuoja su tyrimo dalyvių prisiminimais apie šį istorinį įvykį. Tad tiek žiniasklaidos konstruojamas pasakojimas, tiek tyrimo dalyvių atmintys ir įvykių interpretacijos, akcentuoja bendrumą, įtrauktį ir bendrus siekius.

Žiniasklaidoje rusų ar lenkų kalbomis 1988–1991 m. minimi jautrūs klausimai – netikrumas dėl ateities, santykis su praeitimi, kintantys gimtosios ir lietuvių kalbos statusai – koreliuoja su tyrimo dalyvių atmintimis. Dera atsižvelgti, kad daugelis aktualių rusų ir lenkų tautinėms mažumoms socialinės integracijos, pilietinės ir etninės tapatybės klausimų, pradėtų kelti Lietuvos valstybingumo atkūrimo laikotarpiu nepriklausomoje spaudoje rusų ir lenkų kalbomis, liko viešų visuomenės diskusijų objektas vėlesniais dešimtmečiais. Mūsų tyrimas atskleidžia, kad nepaisant nuo pat XX a. pabaigos išlikusių aktualių klausimų Lietuvos visuomenės etninės daugumos ir mažumų santykiuose – gimtosios (lenkų ir rusų) kalbos vartojimo, lietuvių kalbos statuso, istorijos interpretavimo, Tautinių mažumų įstatymo nebuvimo – vis dėlto vyrauja saistymosi su Lietuvos visuomene ir Lietuvos valstybe tendencijos. Neringos Klumbytės 2003–2004 m. ir vėlesniais metais vykdytas etnografinis tyrimas kaimiškose Lietuvos vietovėse ir Kaune atskleidė, kad nepaisant stipraus Sąjūdžio judėjimo ir Lietuvos nepriklausomybės palaikymo XX a. pabaigoje, vėlesniais metais daugelis tyrimo dalyvių išreiškė tam tikrą nusivylimą visuomenės transformacijomis posovietmečiu (Klumbytė 2006, 2013). Klumbytė šias tendencijas sieja su atskirties patirtimis, tačiau pabrėžia, kad įvairios socialinės grupės turi skirtingą santykį su praeitimi ir dabartimi (Klumbytė 2013: 25). Mūsų tyrimas vykdytas kitu laikotarpiu ir kitose socialinėse grupėse bei vietovėse, tad socialinės atskirties patirtys nebuvo dominuojančios. Monografijoje apžvelgiamas lauko tyrimas yra kokybinis ir orientuotas į visuomeniškai angažuotus

Lietuvos gyventojus, tad labiau atspindi tam tikro visuomenės sluoksnio požiūrių ir interpretacijų tendencijas.

Mūsų tyrimas atskleidžia solidų tautinių mažumų grupių indėlį Lietuvos valstybingumo atkūrimo procesuose ir identifikuoja tam tikrus jautrius klausimus, kurie turi būti sprendžiami siekiant visuomenės solidarumo. Žiniasklaidos apžvalga atskleidžia šių leidinių ir jų leidėjų svarbų vaidmenį įgalinant tarpusavio supratimą ir toleranciją, konstruojant bendrus tikslus. Atminčių tyrinėtojos Pettai (2011) teigimu, vyksta tam tikra konkurencija dėl to, kas ir kaip prisimenama, t. y. įvairių grupių atmintys skirtingai sąveikauja su dominuojančiu diskursu. Mokslininkės teigimu, ši sąveika gali būti tokia, kai tam tikrų grupių atmintys neatpažįstamos platesniame diskurse arba priešingai, kai vyksta aktyvus socialinės grupės bendradarbiavimas formuojant dominuojančias atmintis ir interpretacijas (Pettai 2011: 8). Manytume, kad mūsų kokybiniame tyrime iš esmės dominuoja skirtingo lygmens (žiniasklaidos formuojamo ir žmonių) atminčių sąsajos, o tai svarbus pagrindas visuomenės bendrumui. Kita vertus, tyrimas identifikavo ir egzistuojančių diskursų, interpretacijų ir atminčių įvairovę, kuri gali sąlygoti tam tikras konfrontacijas

Summary:

The restoration of Lithuanian statehood from the perspectives of national minorities: ethnicity, inclusion, choices

KRISTINA ŠLIAVAITĖ,
MONIKA FRĖJUTĖ-RAKAUSKIENĖ,
ANDRIUS MARCINKEVIČIUS

In this monograph, we have analysed how Lithuanian residents of different national identities (Poles, Russians, mixed-identity Russian speakers) construct a narrative about the events and processes of the restoration of Lithuania's statehood at the end of the twentieth century, as well as how they perceive the role played by Lithuania's ethnic minorities during this historical period from the perspective of the present day. It is important for us to understand how these memories interact with the identity of the participants in the study and whether they enable the creation of a commonality or, on the contrary, whether they actualise ethnic differences and shape the divisions in Lithuanian society. We focus on the narratives of national minorities regarding the period of the restoration of Lithuania's statehood during the last two decades of the 20th century. During this period (i.e., the end of the 1980s–beginning of the 1990s) a new public movement referred to as the Reform Movement of Lithuania (*Lietuvos Persitvarkymo Sąjūdis*) was actively engaged in activities that eventuated in the restoration of Lithuanian statehood. In this monograph we give voice to and reveal how and what the participants of our research recall of this period. We also interrogate how the process of the restoration of statehood was constructed in the media.

The first chapter of the monograph provides an overview of the **theoretical and methodological approaches** of the study. We draw on theories of social memory and identity as the theoretical basis (see e.g. Halbwachs 1980; Tonkin 1995; Assman 2008; Lawler 2010; Pettai 2011; Fentress, Wickham 1992; Connerton 1998), and we contextualise our research findings by comparing them with research on memory and identities conducted in Lithuania, the Baltics, and in other societies (see e.g. Cheskin 2016; Dawson 1996; Golubeva 2010; Klumbytė 2000, 2006, 2010, 2017; Ramonaitė 2013; Šutinienė 2003, 2013; Vyšniauskas 2022 etc.). Researchers stress that memories are directly related to our identity, a way of saying who we are (Halbwachs 1980; Tonkin 1995; Pettai 2011). Individual memories can be seen as creating social / collective memory, but at the same time, collective memory enables to link personal experiences and memories to the wider social group (Halbwachs 1980; Assman 2008). In a sense, the connections between individual and social memories are important and directly signal to us the interconnectedness or differences

existing both within and between groups or communities (Fentress, Wickham 1992; Connerton 1998; Assman 2008). The past is constructed from the perspective of the present (Tonkin 1995; Skultans 1998; Šutinienė 2016 b; Lawler 2010). As a result, these narratives change depending on the situation, context, and our own identities (Fentress, Wickham 1992; Tonkin 1995, Lawler 2010 etc.). The contours of the present and future are built on what we imagine the past to have been like (Tonkin 1995: 1). The media is identified by scholars as an important institution in the construction of people's mental images of social reality, identity and memory (Assman 2008; Pettai 2011; Safronovas 2011). The media is seen as a means through which historical events are transformed into images or ideas that influence the formation of the identity of the society or social groups in the present (Vihalemm, Jakobson 2011). Scholarly work on ethnic minority media, which tends to cover images and content relevant to these groups, emphasises its role as a tool for the preservation of national, cultural and social identity and serves as a means of integration into the dominant society in democratic countries (Jakobson, Iljina 2002). Taking into account the context of the discussed research, this monograph sees the media not only as a significant source of information, but also as a means of structuring knowledge about Lithuania's historical past during one of the most important periods of the country's historical development.

The monograph draws on several types of **sources** - press analysis and data from field research. **Field research** was carried out between May 2021 and August 2022 in Vilnius, Šalčininkai, Šalčininkai District and Visaginas. The locations selected for the fieldwork were those where Lithuanian residents of different nationalities live. Most of the interviews were conducted with Lithuanian residents who identify as Russian, Russian-speaking or Polish, some – with Lithuanians. A total of 62 unstructured and life story interviews were analysed. The fieldwork participants were asked to tell their life stories. The period of restoration of Lithuania's independence was seen as a part of the participant's life story. The participants in the study belong to the middle and senior generations, majority of them were active participants in the processes of restoration of Lithuanian statehood at the end

of the 20th century. The analysis focuses on the ways the past is memorized and interpreted, the ways self in the past is constructed in the present moment (see Skultans 1998; Šutinienė 2003, 2016 b), as well as when and how inter-ethnic relations are constructed retrospectively. **The qualitative content analysis of the press** aims to reveal the individual and collective experiences of the Russian and Polish minorities regarding their participation in the events related to the period of restoration of Lithuanian statehood, as reflected in the Russian and Polish language press. In order to achieve this goal, a selection of press publications published in 1988-1991 was initially made. Among the Russian-language publications, the newsletters "Vozroždenije" and "Echo Kaunasa" published by the Sąjūdis, as well as the newspapers "Soglasije" and "Kaunasskiy vestnik" were selected for the qualitative content analysis. The Polish-language press items selected included the newspaper "Znad Wili", which supported the development of dialogue between Lithuanians and Poles, and "Nasza gazeta", a publication of the Lithuanian Polish Union, which actively defended the interests of the Polish minority. To determine the extent to which the events of this period directly impacted the period of Lithuania's restoration to statehood is presented from the perspective of the Russian and Polish national minorities. Our analysis included the weekly newspaper "Ekspress-Nedelia", the online dailies LRT Novosti and DELFI, the newspaper "Kurier Wileński" and the magazine "Magazyn Kurier Wileński". In the next step of the research, articles were selected from all these publications. The main criterion for the selection of articles was that they included ethnicity (Russian and Polish) as linked to the important events leading to the restoration of Lithuanian statehood during the 1988-1991 period. We included texts on the celebration of the anniversaries, national holidays and commemorative days of importance for the collective memory of the Russian and Polish national minorities. In addition, texts were selected for qualitative content analysis, which reflected the views of these national minority figures and public organizations on the most important events and processes of 1988-1991. For example, we included texts that described the strategies of integration for national minorities into Lithuanian society as well as issues fostering ethnic and civic identities.

In the second chapter of the monograph, **"The Dimension of Ethnicity in the Process of Restoration of Lithuanian Statehood (1988-1991)"**, Andrius Marcinkevičius briefly discusses the links between the most important events of the period of restoration of Lithuanian statehood and ethnicity. Initially, the socio-demographic (number, distribution, employment, education, etc.) indicators of Russian and Polish national minorities on the eve of the restoration of Lithuanian statehood are examined. These indicators are important for the author's examination of the relationship of Russian and Polish national minorities to the goals, ideology and activities of the Sąjūdis. The indicators are also important in defining the relationship of these minorities to those who opposed the Sąjūdis and who sought to mobilise the part of the population that was hostile to the restoration of Lithuanian statehood (pro-Soviet organisations, the movement for the establishment of Polish territorial autonomy in the Vilnius Region). The chapter reveals that the participation of Russians in the activities of the Sąjūdis was not of a mass nature, but more active than that of the Poles, who found the programme of the Sąjūdis unappealing due to the low attention paid to the national interests of the Poles, especially regarding the issue of the status of Polish language. This chapter also reviews the most important trends in the formation of the independent Sąjūdis press in Lithuanian and Russian and its contributions to the unification of Lithuanian society on the basis of democratic values. It is stated that the editors of the Sąjūdis press publications in Lithuanian "Atgimimas" and "Lietuvos Aidas" significantly contributed to the establishment and publication of newsletters and newspapers in Russian supportive of the restoration of Lithuanian statehood.

In the third chapter of the monograph, **"Ethnicity, Choices and Memories in the Narratives Constructed by the Press about the Restoration of Lithuanian Statehood: Russians and Poles in Lithuania"**, Andrius Marcinkevičius presents the results of a qualitative analysis of the press content. This data reveals that the independent press in Russian and Polish were an important source of information for residents of non-Lithuanian origin about changes brought about by the policy of the Soviet Union's Communist Party leader Mikhail Gorbachev's reorganization. This provided readers an alternative view of the current political and

social situations than the one they received from Communist Party officials. The author shows that the intelligentsia of national minorities and public organizations (the Russian Cultural Centre, Kaunas Russian Cultural Society, the Lithuanian Polish Union) had an important role in producing both the content and creation of these alternative publications written in Russian and Polish. It should be emphasized that these publications supported the restoration of Lithuanian statehood. This press became an important distributor of information on topics banned during the Soviet era. Thus the alternative press provided a forum for public discussion that was critical of the Soviet regime and provided a voice for the development of a Lithuanian identity and also for a reconsideration of the perspective of national minorities regarding their relationship with Lithuanian society. The cooperation between Russians and the *Sąjūdis* was the result of determined efforts by many intellectuals of Russian origin to convince their compatriots living in Lithuania of the benefits of the restoration of statehood. The Russian-language press ("Vozrozhdeniye", "Echo Kaunasa", "Soglasije", "Kaunasskij vestnik") became an important instrument for building minority support for the restoration of Lithuanian statehood. At that time, due to the historically complicated relations between Poles and Lithuanians and the specific interests of the national revival of the Lithuanian Poles (in particular, the aspiration for territorial autonomy in the Vilnius region), the independent Polish-language press ("Znad Wilii", "Nasza Gazeta") was taking a very different route — either rejecting or being indifferent to the statehood goals of the *Sąjūdis*.

A qualitative analysis of the content of these presses revealed that there was no unified attitude towards the idea of restoring Lithuanian statehood among the Russian and Polish national minorities in 1988-1991. The press reflected primarily the attitudes of the intelligentsia, although it also devoted considerable attention to describing the attitudes of Russians and Poles belonging to different social strata. This heterogeneity of national minorities has manifested itself in terms of political attitudes, social adaptation strategies, the acquisition of the Lithuanian language, the development of relations with Lithuanian society, and the development of Russian and Polish national identities. Many publications described the anxiety of Russians and Poles about their changed

social status and uncertain future, the feeling of insecurity, the fear of a growing hard-line Lithuanian nationalism which considered them "foreigners", etc. On the other hand, the Russian and Polish press showed a united stance in the context of the bloody events of January 13th at the Vilnius TV tower. The minority-based presses overwhelmingly condemned the Soviet government and army for their aggressive actions. As a result of this event, Russian-language newspapers stressed the differences between the terms "Soviet" and "Russian", expressed sympathy for the Lithuanian people, and underlined support for the legitimately elected Lithuanian government. An analysis of the contemporary press shows that the memory of the events of the period of the restoration of Lithuania's statehood is more consistently reflected in the Polish-language press, which perceived the unarmed struggle for freedom, the 11th of March, and the 13th of January, as significant historical factors uniting Poles and Lithuanians in Lithuania. The Russian-language press, which has changed considerably over three decades and is now oriented more towards the Russian-speaking reader than the Russian minority, lacks a narrative about the role of Russians during the aforementioned period. Indeed, these historic events were only mentioned in a few online publications and are mostly related to the theme of January 13th. Some of the current Russian-language newspapers are dominated by a Russian historical narrative, questioning the Soviet occupation of Lithuania, the responsibility of the Soviet army in the events of the night of January 13 at the Vilnius TV tower, and the slaughter of unarmed Lithuanian patriots.

In the fourth part of the monograph **"Memories, Choices, Interpretations: Russians and Russian-speakers in Lithuania"**, K. Šliavaitė and M. Frėjutė-Rakauskienė analyse the interviews with the research participants who described themselves as Russians or Russian-speakers, most of whom are living in Vilnius and Visaginas. Most of the participants were people with higher education, working in the fields of education, culture or technical sciences, and were public activists at the end of the XX century. When referring to the period of restoration, the participants of the study mentioned such processes as the liberation of society; by this was meant freedom of speech, social activism. The participants of the study referred to the feeling of commonality,

inclusion and togetherness. However also identified social and political divisions and a fragmentation process that was occurring in the Russian community as well as in the broader society. Interlocutors said that this process of fragmentation was caused by different preferences and approaches to the political events and processes. From the perspectives of the research participants, the period of restoration of Lithuania's Independence was an inclusive, unifying one. During the interviews, the most important dates and events during the period of restoration of Lithuanian statehood were identified by the interviewees as the proclamation of Lithuania's independence on 11 March 1990, the tragic events of 13 January 1991 when Soviet army attacked peaceful people, and the coup in Moscow in August 1991. In Visaginas, marches by members of the Green Movement to stop the construction of the third unit of the nuclear power plant are also remembered as an important event.

The analysis of the interviews with Russians and Russian-speakers revealed three main attitudes towards the past: the largest group identified themselves as active participants in the processes and events leading to the restoration of Lithuania's independence. The dominant themes in these interviews were related to criticism of the Soviet system. Some of the participants in the study presented themselves as more detached from social events and involved in other areas such as the economy or their profession. Only one of the interviews showed a critical or unsupportive attitude towards the processes of the time that eventuated in Independence. The notion of the occupier emerged as one of the most important concepts in the construction of one's relationship with Lithuania. The stigma of the occupier is reflected upon and at the same time questioned by highlighting the different periods and reasons for arrival in Lithuania. The inclusive citizenship law passed in Lithuania in 1989 was viewed as an important moment that made the situation of Russians and Russian speakers in Lithuania different and better than in the neighboring Baltic States. At the level of the individual, the acceptance of citizenship of the Republic of Lithuania is cited as an act that signified a commitment to Lithuania while, at the same time, denied the stigma of being an occupier. In conclusion, the interpretation of events in the interviews reiterates the connection to the Lithuanian

state and the dominant narrative of the period of restoration of Lithuanian statehood.

In the fifth chapter of the monograph, "**Memories, Choices, Interpretations: the Poles in Lithuania**", K. Šliavaitė and M. Frėjutė-Rakauskienė analyse interviews with research participants who identify with the Polish community in Vilnius, Šalčininkai and Šalčininkai District. During the interviews, when talking about the processes of restoration of statehood in Lithuania, the participants of the study also mentioned the activities related to the Polish national revival which took place at the same time as the Lithuanian national revival. The Polish national revival movement is associated with the introduction of education in the native language, the creation of cultural organisations and ensembles. During the interviews, certain divides between local Poles and Lithuanians are retrospectively constructed and interpreted as stemming from the lack of recognition of the authenticity of Polish national identity among Lithuanians. In the same way, the differences within the Polish community are constructed – between the Poles who have lived in the areas of South-eastern Lithuania since historical times and the Poles who came from Belarus during the Soviet period, between the Soviet *nomenklatura* and the cultural elite of the community.

The beginning of the Polish national revival has been described as an energetic, inclusive process involving local people who identify with the Polish community and culture. The participants of the study mention dates and events important for the period of restoration of Lithuanian statehood, such as the rally at the monument of A. Mickevičius in Vilnius in 1989, the Baltic Way joining Lithuanian, Latvia and Estonia in 1989, the proclamation of Lithuania's independence on 11th March 1990, tragical events on the 13th January 1991, the coup in Moscow that took place in August 1991, and the withdrawal of the Soviet Union troops in 1993. The research participants mention important events for Vilnius and Šalčininkai districts and the Polish ethnic group, such as the founding of the Union of Poles of Lithuania, which was associated with the opportunity to organise and represent the national and cultural interests of Poles. The idea of autonomy of Vilnius and Šalčininkai districts aimed by some social groups at the end of

the 1980s - beginning of the 1990s (see more in Sirutavičius 2013, 2017) was one of the most sensitive issues in the interviews. Most of the interviewees stressed that autonomy was mainly seen as possible only within Lithuania, i.e. this fact was remembered and emphasised during the interviews as important and indicating that the Polish community saw itself only as part of the Lithuanian Republic. The quest for autonomy in the retrospective interviews was linked to cultural demands of Polish community.

The interviews revealed two main themes related to historical memory and ethnic identity: first was the interpretations of interwar history of Vilnius and the Vilnius region, and second, the issue of non-recognition of authenticity of local Polish identity in Lithuania (cf. Kazėnas et al 2014). One of the important historical narratives that the majority of the participants (Poles) associated with the Lithuanian national narrative was the occupation of Vilnius and the Vilnius region by the Polish Republic between the wars. Contrary to this, many of the research participants constructed a narrative of a common Polish-Lithuanian past, thus denying narratives of occupation and occupiers. In many interviews, the intensification of Lithuanian-Polish tensions at the end of the 20th century is constructed as unexpected and unanticipated. The Lithuanian and Polish national revivals are seen as happening in parallel. A certain lack of recognition of authenticity of local Polish identity on the part of the Lithuanians is seen by some of the participants as a view of the new ethnic majority. These new social hierarchies between ethnic groups were and still are being challenged by raising the question of the mother tongue, the Law on National Minorities, public inscriptions, and education in the mother tongue.

Summarising the data from the field study, we see that ethnicity shapes how the participants of the study construct their memories of the period of restoration of Lithuanian statehood. In the Russian and Russian-speaking groups, the processes are more often discussed in terms of the liberation of society and social justice. Meanwhile, in the Polish group, the emphasis of the narrative is on the national revival of Poles. The accounts of the participants of different nationalities are characterised by memories of participation in events of national importance, such as the Baltic Way

and rallies organised by the *Sąjūdis*. The events of 13 January 1991 are mentioned by the participants as a turning point that finally destroyed any personal and collective confidence in the Soviet Union and its policies and direction. The August 1991 coup in Moscow is identified as the end of the process. In both groups, the interviews construct not only ethnic but also social distinctions, such as *nomenklatura*-ordinary people, pro-communist people or people critical of the system. The stories of the participants in the study deny the importance of ethnicity as a decisive criterion in constructing a relationship with the processes of Lithuanian statehood: social class (education), family stories of repression, historical memories, critical views and experiences in the Soviet system – these aspects united the narratives emphasising participation in the restoration of Lithuanian statehood (cf. Ramonaitė 2013).

The dominant constructs in the media about this period also correlate with the data collected during the interviews and the themes that emerge there. When considering the links between field and media research, it should be noted that the narratives recorded in the interviews to a large extent reflect the discourse of the *Sąjūdis* and the independent press in Russian and Polish during the period of Lithuanian statehood. This was probably influenced by the fact that after the restoration of Lithuania's independence, some of the authors and contributors to this press became active public figures, including leaders or members of various Russian and Polish public organisations, who shared their stories and interpretations of historical events with the members of national communities. It should be borne in mind that many of the issues of social integration, civic and ethnic identity, which were raised during the period of the restoration of Lithuanian statehood in the independent press in Russian and Polish, and which are relevant to the Russian and Polish minorities, have remained the subject of public debate in the subsequent decades. Thus, the historical context, especially in the case of the Polish minority (language status, education, etc.), has remained an important focus of this debate.

Literatūros sgrašas:

- Anušauskas, A. (2014). Okupacinės valdžios požiūris į Sąjūdį. In: R. Ozolas ir B. Genzelis (sud.). *Į nepriklausomą valstybę. Lietuvos Persitvarkymo Sąjūdis 1988–1990*, p. 102–196. Vilnius.
- Anušauskas, A., Bagušauskas, J. A., Bauža, Č., Blažytė, D., Ilgevičiūtė, V., Kašauskienė, V., Liekis, A. (2000). *Lietuvos suvereniteto atkūrimas 1988–1991 metais*. Vilnius: Die-medžio leidykla.
- Alberoni, F. (1984). *Movement and Institution*. New York: Columbia University Press.
- Alkatiri, Z., De Archellie, R. (2021). National Patriotic Day Parade: the Politics of Historical Memory and Reconstruction of the Russian Identity During Putin Era. *Cogent Arts & Humanities*, 8, p. 1–16.
- Arlauskaitė Zakšauskienė, I., Černiauskas, N., Jakubčionis, A., Kulevičius, S., Poškienė, J., Vaiseta, T., Zikaras, K. (2016). *Kariai. Betonas. Mitas: Antrojo pasaulinio karo Sovietų Sąjungos karių palaidojimo vietos Lietuvoje*, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.
- Assman, J. (2008). Communicative and Cultural Memory, In: A. Eril, A. Nünning, (Eds). *Cultural Memory Studies: An International and Interdisciplinary Handbook*, p. 109–118. Berlin and New York.
- Atkinson R. (2002). The Life Story Interview. In: Jaber F. Gubrium, James A. Holstein (Eds.) *Handbook of Interview Research: Context & Method*. P. 121–140. Thousand Oaks, London, New Delhi: Sage.
- Balžekienė, A., Lapinienė, A., Merkys, G., Telešienė, A. (2008). Daugiakultūrio ir daugiakalbio ugdymo prielaidos bei problemos etniškai mišriame regione. *Etniškumo studijos*, 1–2, p. 146–171.
- Barth, F. (1969). Introduction, In: F. Barth (ed.) *Ethnic Groups and Boundaries: the Social Organization of Cultural Difference*, p. 9–38. Bergen-Oslo: Universitets Forlaget, London: George Allen & Unvi.
- Benezer, G. (2002). Trauma Signals in Life Stories. In: K. L. Rogers, S. Leydestorff, G. Dawson (Eds.) *Trauma and Life Stories: International Perspectives*, p. 29–44. Routledge Studies in Memory and Narrative: New York, London: Routledge.
- Berdahl, D. (1999). (N)Ostalgie' for the Present: Memory, Longing, and East German Things. *Ethnos*, 64(2), p. 192–211.
- Beresnevičiūtė, V. (2005). Dimensions of Social Integration: Appraisal of Theoretical Approaches. *Etniškumo studijos*, p. 96–108.
- Bereš, W. (2015). Česlaw Okinčic: advokatas, signataras, ambasadorius. Atvirai apie Lietuvos laisvę. Vilnius: Vaga.
- Biveinis, P., Kasperavičius, A. P. (2007). Tautiniai santykiai Lietuvoje 1988–1992 metais. *Lietuvos istorijos studijos*, 20, p. 64–84.
- Bögre, Z. (2018). How to Use Life History in Sociology? *Journal of Social Research & Policy*, 9 (1), p. 41–54.

- Brazauskienė, J. (2013). Lietuvos rusų kalbinės nuostatos. In: M. Ramonienė (red.), *Miestai ir kalbos II. Sociolingvistinis Lietuvos žemėlapis*, p. 175–185. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.
- Brubaker, R. (1995). National Minorities, Nationalizing States, and External National Homelands in the New Europe. *Daedalus* 124 (2), p. 107–132.
- Brubaker, R., Cooper F. (2000). Beyond „Identity“. *Theory and Society*, 29, p. 1–47.
- Brubaker, R. (2004). *Ethnicity without Groups*. USA: President and Fellows of Harvard College.
- Brubaker, R. (2015). *Grounds for Difference*. Cambridge, Massachusetts, London: Harvard University Press.
- Brüggemann, K., Kasekamp, A. (2008). The Politics of History and the „War of Monuments“ in Estonia. *Nationalities Papers*, 36 (3), p. 425–448.
- Budrytė, D. (2011). From Ethnic Fear to Pragmatic Inclusiveness? Political Community Building in the Baltic States (1988–2004). *Etniškumo studijos*, 1 (2), p. 14–41.
- Budrytė, D. (2021). Lytis, karas ir atmintis: „atminties taškai“ Lietuvos partizaniniame kare (1944–1953) dalyvavusių moterų pasakojimuose. *Lietuvos etnologija: socialinės antropologijos ir etnologijos studijos*, 21 (30), p. 127–148.
- Cheskin, A. (2012). History, Conflicting Collective Memories, and National Identities: How Latvia’s Russian-speakers are Learning to Remember. *Nationalities Papers*, 40 (4), p. 561–584.
- Cheskin, A. (2016). *Russian-Speakers in Post-Soviet Latvia: Discursive identity strategies*. Edingburg: Edingburg university press.
- Cheskin, A., Kachuyevski, A. (2019). The Russian-speaking Populations in the Post-Soviet Space: Language, Politics and Identity. *Europe-Asia Studies*, 71 (1), p. 1–23.
- Connerton, P. (1999). *How Societies Remember*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Connerton, P. (2008). Seven Types of Forgetting. *Memory Studies*, 1 (1), p. 59–71.
- Coser, Lewis A. (1992). Introduction: Maurice Halbwachs 1877–1945. In: M. Halbwachs. *On Collective Memory*. Edited, translated and with an Introduction by Lewis Coser, p. 1–34. Chicago and London: The University of Chicago Press.
- Čiubrinskas, V. (2008). Tautinio identiteto antropologinio tyrinėjimo klausimai. In: V. Čiubrinskas, J. Kuznecovienė (sud.) *Lietuviškojo identiteto trajektorijos*, p. 13–25. Kaunas: Vytauto Didžiojo universitetas.
- Dambrauskas, K. (2022). *Mapping Ethnicity-Property Nexus: Framing and Negotiating Ethnicity in the Process of Land Restitution in South-Eastern Lithuania*. Doctoral Dissertation, Social Sciences, Sociology. Lithuanian Center for Social Sciences, Vytautas Magnus University, Kaunas University of Technology. Vilnius.

- Daukšas, D. (2008). Pase įrašytoji tapatybė: Šalčininkų lenkų etninio / nacionalinio tapatumo trajektorijos. *Lietuvos etnologija: socialinės antropologijos ir etnologijos studijos*, 8 (17), p. 53–68.
- Daukšas, D. (2012). Lietuvos lenkai: etninio ir pilietinio identiteto konstravimas ribinėse zonose. *Lietuvos etnologija*, 12 (21), p. 167–193
- Daukšas, D. (2014). Living in the Borderland: the Case of Polish-Lithuanians. *Lituanus*, 60 (4), p. 43–61, 94.
- Davoliūtė, V. (2015). Multidirectional Memory and the Deportation of Lithuanian Jews. *Etniškumo studijos. Ethnicity Studies*, 2, p. 131–150.
- Davoliūtė, V., Balkelis, T. (Eds.). (2018). *Narratives of Identity and Displacement in Soviet Deportation Memoirs from the Baltic States*. Budapest: CEU Press.
- Dawson, I. Jane (1996). *Eco-Nationalism. Anti-Nuclear Activism and National Identity in Russia, Ukraine and Ukraine*. Durham and London: Duke University Press.
- de Certeau, M. (1980). On the Oppositional Practices of Everyday Life. *Social Text*, 3, p. 3–43.
- de Certeau, M. (1984). *The Practice of Everyday Life*. Berkeley: University of California Press.
- de Saint Laurent, C. (2021). *Social Thinking and History. A sociocultural psychological perspective on representations of the past*. Routledge.
- Dobryninas, A. (2009). Atgimusio laisvo žodžio vieta. In: B. Vyšniauskaitė (sud.). „Atgimimas“. *Pirmasis atkurtosios Lietuvos savaitraštis. Istorijos eskizai*, p. 124–130. Vilnius: Diemedis.
- Dzenovska, D. (2010). Public Reason and the Limits of Liberal Anti-Racism in Latvia. *Ethnos*, 75 (4), p. 496–525.
- Ehala, M. (2009). The Bronze Soldier: Identity Threat and Maintenance in Estonia. *Journal of Baltic Studies*, 40 (1), p. 139–158.
- Eriksen, T. H. (2010). *Ethnicity and Nationalism: Anthropological Perspectives*. Third Edition. London and New York: Pluto Press.
- Fairclough, N. (2004). *Analysing Discourse. Textual Analysis for Social Research*. London and New York: Routledge.
- Fentress J., Wickham Ch. (1992). *Social Memory*. Oxford, Cambridge: Blackwell.
- Frėjutė-Rakauskienė, M. (2011). Rusai Lietuvoje ir Latvijoje: europinio, regioninio ir lokalaus identitetų sąveika. *Etniškumo studijos* 1 (2), p. 80–110.
- Frėjutė-Rakauskienė, M. (2013 a). Rusų kolektyvinės atminties ir tapatumo konstravimas Lietuvos spaudoje rusų kalba. In: G. Potašenko, P. Lavrinec, A. Marcinkevičius (sud.), *Lietuvos rusai XX–XXI a. pradžioje: istorija, tapatybė, atmintis*, p. 317–349. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.

- Frėjūtė-Rakauskienė, M. (2013 b). Rusų etninės grupės reprezentacija Lietuvos spaudoje. Negyjančios Antrojo pasaulinio karo žaizdos. In: G. Potašenko, P. Lavrinec, A. Marcinkevičius (sud.), *Lietuvos rusai XX–XXI a. pradžioje: istorija, tapatybė, atmintis*, p. 351–386. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.
- Frėjūtė-Rakauskienė, M. (2016). Etninių grupių pilietinė mobilizacija Pietryčių Lietuvoje: baltarusių, lenkų ir rusų savanoriškos organizacijos. *Lietuvos etnologija. Socialinės antropologijos ir etnologijos studijos*, 16 (25), p. 91–126.
- Frėjūtė-Rakauskienė, M. (2018). Socialinio teisingumo aspektai rusų etninės grupės pilietinėje veikloje Lietuvoje. *Filosofija. Sociologija*, 29 (4), p. 239–245.
- Frėjūtė-Rakauskienė, M., Šliavaitė, K. (2012). Rusai, lenkai, baltarusiai Lietuvoje: lokalaus, regioninio ir europinio identitetų sąsajos. *Etniškumo studijos* 1(2), p. 126–144.
- Frėjūtė-Rakauskienė, M., Marcinkevičius, A., Šliavaitė, K., Šutinienė, I. (2013). Etniškumo ir identiteto tyrimų kryptys socialiniuose moksluose ir jų taikymas tiriant Pietryčių Lietuvos etninius procesus. *Etniškumo studijos*, 2, p. 13–48.
- Frėjūtė-Rakauskienė, M., Šliavaitė, K., Šutinienė, I. (2016). Skirtys ir bendrumai: etninių ribų slinktytis Pietryčių Lietuvoje. In: M. Frėjūtė-Rakauskienė, A. Marcinkevičius, K. Šliavaitė, I. Šutinienė. *Etniškumas ir identitetai Pietryčių Lietuvoje: raiška, veiksniai ir kontekstai*, p. 61–77. Vilnius: Lietuvos socialinių tyrimų centras.
- Frėjūtė-Rakauskienė, M., Klumbytė, N., Marcinkevičius, A., Šliavaitė, K. (2018). Socialinis ir istorinis teisingumas daugiaetninėje Lietuvos visuomenėje: sampratos, patirtys, kontekstai. Vilnius: Lietuvos socialinių tyrimų centras.
- Frėjūtė-Rakauskienė M., Klumbytė N., Šliavaitė K. (2018). Socialinio teisingumo sampratos ir patirtys: saugumas, lygybė ir pasitikėjimas. In: Frėjūtė-Rakauskienė, M., Klumbytė, N., Marcinkevičius, A., Šliavaitė, K. *Socialinis ir istorinis teisingumas daugiaetninėje Lietuvos visuomenėje: sampratos, patirtys ir kontekstai*, p. 237–274. Vilnius: Lietuvos socialinių tyrimų centras.
- Frėjūtė-Rakauskienė, M., Sasunkevich, O., Šliavaitė, K. (2021). Polish Ethnic Minority in Belarus and Lithuania: Politics, Institutions, and Identities. *Nationalities Papers*, 49 (6): 1132–1149.
- Frėjūtė-Rakauskienė, M., Marcinkevičius, A., Šliavaitė, K. (2022). *Etniškumo ir religijos sąveika kintančiuose istoriniuose ir socialiniuose kontekstuose: Lietuvos lenkai ir rusai*. Vilnius: LSMC Sociologijos institutas.
- Gaidys, V., Tureikytė, D. (2015). *Visuomenės nuomonės tyrimai Lietuvos istorinio lūžio laikotarpiu*. Vilnius: Lietuvos socialinių tyrimų centras.
- Gaižauskaitė, V. (2009). Apsvaigę nuo laisvės. In: B. Vyšniauskaitė (sud.) „Atgimimas“. *Pirmasis atkurtosios Lietuvos savaitraštis. Istorijos eskizai*. p. 106–110. Vilnius: Diemedis.
- Garšva K., Grumadienė L. (sud.) (1993). *Lietuvos rytai*. Vilnius: Valstybinis leidybos centras.
- Geben, K. (2010). Vilniaus lenkų kalbinė savimonė, daugiakalbystė ir tapatybė. In: M. Ramonienė (red.), *Miestai ir kalbos*, p. 153–173. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.

- Geben K. (2013). Lietuvos lenkai ir lenkų kalba Lietuvoje. In: M. Ramonienė (red.) *Miestai ir kalbos II. Sociolingvistinis Lietuvos žemėlapis*, p. 217–234. Vilnius: Vilniaus universitetas.
- Gillis, John R. (1994). Memory and Identity: the History of a Relationship. In: Gillis, John R. (ed.), *Commemorations: the politics of national identity*, p. 3–26. Princeton: Princeton University Press.
- Golubeva, M. (2010) Different History, Different Citizenship? Competing Narratives and Diverging Civil Enculturation in Majority and Minority Schools in Estonia and Latvia. *Journal of Baltic Studies*, 41 (3), p. 315–329.
- Griffante, A. (2015). Jonas Paulius II ir lenkų istorinis diskursas Lietuvoje ir Lenkijoje 2000–2014 metais. In: E. Aleksandravičius (sud.), *Tautiniai naratyvai ir herojai. Vidurio Rytų Europoje po 1989 m.*, p. 693–761. Kaunas: Vytauto Didžiojo universitetas.
- Grigas, R. (ats.red.) (1996 a). *Paribio Lietuva: sociologinė Paribio gyventojų integravimosi į Lietuvos valstybę apybraiža*. Vilnius: Lietuvos Filosofijos ir Sociologijos institutas.
- Grigas, R. (1996 b). Socialinių įtampų laukai. In: R. Grigas (ats. red.). *Paribio Lietuva: sociologinė Paribio gyventojų integravimosi į Lietuvos valstybę apybraiža*, p. 146–176. Vilnius: Lietuvos Filosofijos ir Sociologijos institutas.
- Hacking, I. (1994). Memero-Politics, Trauma and the Soul. *History of the Human Sciences*, 7 (2), p. 29–52.
- Hacking, I. (1995). *Rewriting the Soul: Multiple Personality and the Science of Memory*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Halbwachs, M. (1980). *The Collective Memory*. Harper, Colophon Books CN800.
- Halbwachs, M. (1992). *On Collective Memory. Edited, translated and with an Introduction by Lewis Coser*. Chicago and London: The University of Chicago Press.
- Harrison, B. (2008). Editor's Introduction: Researching Lives and the Lived Experience. In: B. Harrison (ed.), *Life Story Research*, p. xxi-xiv. Volume I. Sage. Los Angeles, London, New Delhi, Singapore.
- Hohnen, P. (2003). *A Market out of Place? Remaking Economic, Social and Symbolic Boundaries in Post-Communist Lithuania*. Oxford: Oxford University Press.
- Ilkevičiūtė, J. (2015). Tautinių mažumų vaizdavimas interneto dienraščiuose svarstant Tautinių mažumų įstatymą. *Žurnalistikos tyrimai*, 9, p. 48–73.
- Indriliūnaitė, R. (2016). Gyvenimo istorijos tyrimo perspektyvos: benamystės atvejis. *Kultūra ir visuomenė. Socialinių tyrimų žurnalas*, 7 (2), p. 93–111.
- Yuval-Davis, N. (2006). Belonging and the Politics of Belonging. *Patterns of Prejudice*, 40 (3), p. 197–214.
- Jackson, M. (2013). *The Politics of Storytelling. Variations on a Theme by Hannah Arendt*. Copenhagen: Museum Tusulanum Press, University of Copenhagen.

- Jakobson, V., Iljina, J. (2002). The Role of the Minority Press in the Process of Integration. In: M. Lauristin, M. Heidmets (Eds.), *The Challenge of the Russian Minority*, p. 295–304. Tartu: Tartu University Press.
- Jankauskaitė, V. 2012. Sąjūdžio spaudos paveldas Lietuvoje. *Knygotyra*, t. 59, p. 73–92.
- Jefremovas, G. (2009). Ten. Tada. In: B. Vyšniauskaitė (sud.). „Atgimimas“. *Pirmasis atkurtosios Lietuvos savaitraštis. Istorijos eskizai*, p. 111–123. Vilnius: Diemedis.
- Kalnius, P. (1998). *Etniniai procesai Pietryčių Lietuvoje XX a. antroje pusėje*. Vilnius: Žara.
- Kasatkina N., Leončikas, T. (2003). *Lietuvos etninių grupių adaptacija: kontekstas ir eiga*. Vilnius: Eugrimas.
- Kavaliauskaitė, J., Ramonaitė, A. (red.) (2011). *Sąjūdžio ištakų beiėškant: nepaklusniųjų tinklaveikos galia*. Vilnius: Baltos lankos.
- Kavaliauskas, A. (2003). *Visaginas (1972-2002)*. Vilnius: Jandrija.
- Kavaliauskas, A. (1999). *Visaginas (1975-1999)*. Vilnius: Jandrija.
- Kazėnas, G., Jakubauskas, A., Gaižauskaitė, I., Kacevičius, R., Visockaitė, A. (2014). *Lenkų tautinės mažumos Lietuvoje identiteto tyrimas*. Vilnius: Mykolo Romerio universitetas.
- Kideckel, David A. (2008). *Getting By in Postsocialist Romania: Labour, the Body, and Working-Class Culture*. Bloomington & Indianapolis: Indiana University Press.
- Kymlicka, W. (2000). Nation-building and Minority Rights: Comparing West and East. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 26 (2): 183–212.
- Klumbytė, N. (2000). Narrative and Symbolic Construction of Nation in Lithuania in 1988–1991. *Sociologija. Mintis ir veiksmas*, 3(4), p. 51–61.
- Klumbytė, N. (2004). Dabarties istorijos paraščių žmonės: atsiminimai apie sovietmetį ir kasdienybės patirtys kaimo bendruomenėse. *Politologija*, 3, p. 63–83.
- Klumbytė, N. (2006). *Ethnography of Voting: Nostalgia, Subjectivity, and Popular Politics in Post-Socialist Lithuania*. PhD dissertation. University of Pittsburgh.
- Klumbytė, N. (2008). Post-Soviet Publics and Nostalgia for Soviet Times. In: I. W. Schröder, A. Vonderau (Eds.), *Changing Economies and Changing Identities in Post-socialist Eastern Europe*, p. 27–46. Münster: LIT Verlag.
- Klumbytė, N. (2010). Memory, Identity, and Citizenship in Lithuania. *Journal of Baltic Studies*, 41 (3), p. 295–313.
- Klumbytė, N. (2013). Nation and Liberation: Remembering the National Movement for Independence (1987–1991) in Post-Soviet Lithuania. *Ab Imperio*, 2, p. 1–26.
- Klumbytė, N. (2017 a). Bipolinio istorinio teisingumo struktūros ir politinė atskirtis. Lietuvos rusakalbių prisiminimai apie Antrąjį pasaulinį karą Lietuvos ir Rusijos istorijos politikos kontekste. *Sociologija. Mintis ir veiksmas*, 2 (41), p. 137–168.

- Klumbytė, N. (2017 b). Laiškų institucija ir kritinis pilietiškumas satyros ir humoro žurnale „Šluota“. *Lietuvos etnologija: socialinės antropologijos ir etnologijos studijos*, 17 (26): 43–76.
- Klumbytė, N. (2018). Tautybių atskirties ir bendrystės ideologijos istorinio teisingumo politikoje, viešojoje ir kasdieninėje erdvėje. In: Frėjutė-Rakauskienė, M., Klumbytė, N., Marcinkevičius, A., Šliavaitė, K. *Socialinis ir istorinis teisingumas daugiaetninėje Lietuvos visuomenėje: sampratos, patirtys ir kontekstai*, p. 101–139. Vilnius: Lietuvos socialinių tyrimų centras.
- Korzeniewska, K. (2013). „Vietinis“ (tutejszy), lenkas, katalikas: Pietryčių Lietuvos gyventojų religinė-etninė tapatybė (tyrimas Dieveniškėse, Kernavėje ir Turgeliuose). *Etniško studijos*, 2, p. 149–179.
- Kraniauskas, L., Gedutis, A., Acus, A., Kraniauskienė, S., Viluckienė, J., Spiriajevas, E. (2012). *Klaipėdos diskursai 1990–2010 m.: sociologinė miesto tapatybių rekonstrukcija*. Klaipėda: Klaipėdos universitetas.
- Kraniauskas, L. (2011). Mobilizuojančio komunikacijos tinklo plėtra: Sąjūdžio augimas Klaipėdoje 1988 m. *Sociologija. Mintis ir veiksmas*, 2 (29), p. 156–198.
- Kraniauskienė, S. (2000). Biografinis metodas: dvi teorinės-metodologinės kryptys. *Sociologija. Mintis ir veiksmas*, 3(4), p. 78–90.
- Kraniauskienė, S. (2017). „Čia ne(buvo) Lietuva“: Klaipėda po Antrojo pasaulinio karo – naujosios visuomenės prisiminimai. *Sociologija. Mintis ir veiksmas*, 2 (41), p. 169–198.
- Kraniauskienė, S., Pocytė, S., Leiserowitz, R., Šutinienė, I. (2019). *Klaipėdos kraštas 1945–1960 m.: naujos visuomenės kūrimasis ir jo atspindžiai šeimų istorijose*. Klaipėda: Klaipėdos universiteto leidykla.
- Krukauskienė, E. (1993). Rytų Lietuvos gyventojų pilietinės ir kultūrinės nuostatos. In: K. Garšva, L. Grumadienė (sud.). *Lietuvos rytai*, p. 350–365. Vilnius: Valstybinis leidybos centras.
- Krukauskienė, E., Šutinienė, I., Trinkūnienė, I., Vosyliūtė, A. (2003). *Socialinė atmintis: minėjimai ir užmarštys*. Socialinių tyrimų institutas. Vilnius: Eugrimas.
- Laitin, D. David (1998). *Identity in Formation: the Russian-Speaking Population in the Near Abroad*. Cornell University Press.
- Laurinavičius, Č. (2013). *Epochas jungiantis nacionalizmas: tautos dekonstravimas tarpukario, sovietmečio ir posovietmečio laikotarpiu*. Vilnius: LII leidykla.
- Laurinavičius, Č., Sirutavičius, V. (2008). Lietuvos istorija. 12 (1). *Sąjūdis: nuo „Persitvarkymo“ iki Kovo 11-osios*. Vilnius: Baltos lankos.
- Lankauskas, G. (2007). Apie sensorinę socializmo atmintį. *Lietuvos etnologija: socialinės antropologijos ir etnologijos studijos*, 6 (15), p. 47–72.
- Lawler, S. (2010). *Identity: Sociological Perspectives*. Second Edition. Cambridge, Malden: Polity Press.
- Leinartė, D., Žilinskienė, L., Kraniauskienė, S., Šutinienė, I., Gečienė, I. (2014). *Sovietmečio atmintis gyvenimo istorijose*. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.

- Lichačiova, A. (2013). Visagino sociolingvistinė specifika ir perspektyvos. In: M. Ramonienė (red.), *Miestai ir kalbos II. Sociolingvistinis Lietuvos žemėlapis*, p. 185–216. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.
- Lietuvos nepriklausomos valstybės atstatymo akto signatarai, 1990 (2000). Vilnius: Savastis.
- Lietuvos TSR Aukščiausioji Taryba. (1989). Lietuvos TSR Pilietybės įstatymas, Nuoroda: <https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/TAIS.18854?jfwid=q8i88m4w0> (žiūrėta: 2022 11 18)
- Lietuvos Respublikos Aukščiausioji Taryba. (1991). Dėl tiesioginio valdymo Vilniaus ir Šalčininkų rajonuose bei Ignalinos rajono Sniečkaus gyvenvietėje, Nuoroda: <https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/TAIS.2908?jfwid=i3h7wju69> (žiūrėta: 2022 11 18)
- Mc Grattan, C., Hopkins, S. (2017). Memory in Post-Conflict Societies: From Contention to Integration? *Ethnopolitics*, 16 (5), p. 488–499.
- Marcinkevičius, A. (2012). Etninių grupių konstravimas Sovietų Sąjungos gyventojų surašymuose: rusų vaizdinio Lietuvoje aspektai. *Etniškumo studijos*, 1(2), p. 51–70.
- Marcinkevičius, A. (2018). Istorinio teisingumo diskursų formavimas Lietuvos spaudoje lietuvių ir rusų kalba. In: M. Frėjutė-Rakauskienė, N. Klumbytė, A. Marcinkevičius, K. Šliavaitė, *Socialinis ir istorinis teisingumas daugiaetninėje Lietuvos visuomenėje: sampratos, patirtys ir kontekstai*, p. 43–100. Vilnius: Lietuvos socialinių tyrimų centras.
- Marcinkevičius, A. (2021). Rusų etninės ir religinės tapatybės konstravimas sąjūdžio laikotarpiu Kaune leistoje spaudoje rusų kalba. *Kauno istorijos metraštis*, 19, p. 105–123.
- Marcinkevičius, A. (2022). Etniškumo ir religijos sąsajų konstravimas Lietuvos žiniasklaidoje rusų ir lenkų kalba. In: Frėjutė-Rakauskienė, M., Marcinkevičius, A., Šliavaitė, K. *Etniškumo ir religijos sąveika kintančiuose istoriniuose ir socialiniuose kontekstuose: Lietuvos lenkai ir rusai*, p. 45–92. Vilnius: Lietuvos socialinių mokslų centras, Sociologijos institutas.
- Matulionis, A. (red.) (1990 a). *Pietryčių Lietuva: socialiniai teisiniai aspektai*. Vilnius: Lietuvos mokslų akademija, Filosofijos, sociologijos ir teisės institutas.
- Matulionis, A. (1990 b). Politinės orientacijos. In: Matulionis, A. (red.) *Pietryčių Lietuva: socialiniai teisiniai aspektai*, p. 38–47. Vilnius: Lietuvos mokslų akademija, Filosofija, sociologijos ir teisės institutas.
- Martinez, F. (2018). *Remains of the Soviet Past in Estonia: An Anthropology of Forgetting, Repair and Urban Traces*. UCL Press.
- Medelis, Linas V. (2014). „Atgimimo“, pirmo ir nepriklausomo fenomenas (1988–1990). In: R. Ozolas ir B. Genzelis (sud.). *Į nepriklausomą valstybę. Lietuvos Persitvarkymo Sąjūdis 1988–1990*, p. 73–84. Vilnius.
- Nielsen, F. (1999). *The Eye of the Whirlwind: Russian Identity and Soviet Nation Building. Quests for Meaning in the Soviet Metropolis*. Oslo, Tromsø, Copenhagen, St. Petersburg, <http://www.anthrobase.com/Browse/Aut/index.html>

- Nikžentaitis A. (sud.) (2011). *Nuo Basanavičiaus, Vytauto Didžiojo iki Molotovo ir Ribentropo. Atminties ir atminimo kultūrų transformacijos XX–XXI amžiuje*. Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla.
- Nikžentaitis, A. (sud.) (2013). *Atminties daugiasluoksniškumas: miestas, valstybė, regionas*. Vilnius: Lietuvos istorijos institutas.
- Oficialiosios statistikos portalas (2022). 2021 m. gyventojų ir būstų surašymas: gyventojų etnokultūrinės charakteristikos. Nuoroda: <https://osp.stat.gov.lt/infografikas-etnokulturines-charakteristikos-2021-surasymas> (Žiūrėta: 2022 11 18).
- Onken, E. C. (2007). The Baltic States and Moscow's 9 May Commemoration: Analysing Memory politics in Europe. *Europe-Asia Studies*, 59 (1), p. 23–46.
- Onken, E. C. (2010). Memory and Democratic Pluralism in the Baltic States – Rethinking the Relationship. *Journal of Baltic Studies*, 41 (3), p. 277–294.
- Ozolas, R. (2009). „Savaitraštis“. In: B. Vyšniauskaitė (sud.). „Atgimimas“. *Pirmasis atkurtosios Lietuvos savaitraštis. Istorijos eskizai*, p. 7–23. Vilnius: Diemedis.
- Ozolas, R., Genzelis, B. (sud.) (2015). *Į nepriklausomą valstybę. Lietuvos Persitvarkymo Sąjūdis 1988–1990*. Vilnius: Artlora.
- Palmberger, M. (2016). *How generations remember: Conflicting Histories and Shared Memories in Post-War Bosnia and Herzegovina*. Palgrave Macmillan.
- Petrušauskaitė, V., Pilinkaitė Sotirovič, V. (2012). Rusai Lietuvoje: etninės grupės raida ir socialinės integracijos iššūkiai 2001–2011. *Etniškumo studijos*, 1 (2), p. 14–50.
- Pettai, E. C. (2011). Memory and Democratic Pluralism in the Baltic States – Rethinking the Relationship. In: E. C. Pettai (ed.) *Memory and Pluralism in the Baltic States*, p. 1–18. London and New York: Routledge.
- Pettai, E. C., Pettai, V. (2015). *Transitional and Retrospective Justice in the Baltic States*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Radžvilas, V. (2009). Metas „Atgimime“. In: B. Vyšniauskaitė (sud.). „Atgimimas“. *Pirmasis atkurtosios Lietuvos savaitraštis. Istorijos eskizai*, p. 97–102. Vilnius: Diemedis.
- Ramonaitė, A. (2013). „Kas ilgisi sovietmečio“ Ekonominio statuso, socialinės aplinkos ir vertybinių nuostatų įtaka sovietinei – antisovietinei skirdčiai Lietuvoje. *Sociologija. Mintis ir veiksmas*, 2 (33), p. 265–285.
- Rupšytė, A., Tyla, A., Anušauskas, A., Genzelis, B., Kuzmickas, B., Žalimas, D., Bartkevičius, K., Saldukas, L., Vaitiekūnas, P., Ozolas, R., Čepaitis, V. (2010). *Kelias į Nepriklausomybę. Lietuvos Sąjūdis 1988–1991*. Kaunas: Šviesa.
- Safronovas V. (2011). Kultūrinė atmintis ar atminimo kultūra? Kultūrinės atminties teorijos taikymo modernių laikų tyrimams problemos. In: A. Nikžentaitis (sud.). *Nuo Basanavičiaus, Vytauto Didžiojo iki Molotovo ir Ribentropo: Atminties ir atminimo kultūrų transformacijos XX–XXI amžiuje*, p. 65–112. Vilnius: LII.
- Sąjūdis ateina iš toli: Sąjūdžio Inicijatyvinės grupės ir Sąjūdžio Seimo Tarybos narių kalbos, atsiminimai, apmąstymai*. (2008). Vilnius: Margi raštai.

- Saldana, J. (2010). *The Coding Manual for Qualitative Researchers*. SAGE publications.
- Schwarz, B. (2010). Memory, Temporality, Modernity. Les lieux de memoire. In: Radstone, S., Schwarz, B. (Eds.). *Memory. Histories. Theories, Debates*, p. 41–61. Fordham University Press.
- Sirutavičius, V. (2013). Etniškumo politizacija Lietuvoje: lenkų autonomistų judėjimas, Sąjūdis ir Lietuvos valdžios politika 1988 m.–1990 m. pradžioje. *Etniškumo studijos*, 2, p. 120–148.
- Sirutavičius, V. (2017). *Lietuviai ir Lietuvos lenkai, Lietuva ir Lenkija 1988–1994 metais*, Vilnius: LII leidykla.
- Skudra, O. (2011). Historical Themes and Concepts in the Newspapers Diena and Vesti Segodnya in 2009. In: N. Muižnieks (ed.) *The Geopolitics of History in Latvian-Russian Relations*, p. 139–174. Riga: Academic Press of the University of Latvia.
- Skultans, V. (1998). *The Testimony of Lives: Narrative and Memory in post-Soviet Latvia*. London and New York: Routledge.
- Sliavaite, K. (2005). *From Pioneers to Target Group: Social Change, Ethnicity and Memory in a Lithuanian Nuclear Power Plant Community*. Lund: Lund University Press.
- Snyder, T. (2004). *The Reconstruction of Nations: Poland, Ukraine, Lithuania, Belarus, 1569-1999*. Yale University Press.
- Spradley, J. P. (1979). *The Ethnographic Interview*. Fort Worth: Harcourt Brace Jovanovich Colleague Publishers.
- Stravinskienė, V. (2011). Lenkų švietimas Rytų ir Pietryčių Lietuvoje: 1944 m. antra pusė – 1947 m. *Istorija*, 2, p. 14–23.
- Stravinskienė, V. (2012). Lietuvos lenkų trėmimai: 1941–1952. *Istorija*, 3, p. 39–47.
- Stravinskienė, V. (2020 a). Lenkų švietimas Rytų ir Pietryčių Lietuvoje XX a. 7-9-ųjų dešimtmetį, *Istorija*, 118 (2), p. 93–111.
- Stravinskienė, V. (2020 b). *Migracija: Rytų ir Pietryčių Lietuva 1944–1989 metais*. Vilnius: Lietuvos istorijos institutas.
- Šlapkauskas, V. (1996). Paribio gyventojų socialinių požiūrių ypatumai. In: R. Grigas (ats. red.). *Paribio Lietuva: sociologinė Paribio gyventojų integravimosi į Lietuvos valstybę apybraiža*, p. 117–130. Vilnius: Lietuvos Filosofijos ir Sociologijos institutas.
- Šliavaite, K. (2016). Etniškumo, kalbos ir socialinio mobilumo sąveika mokyklų skirtingomis mokymo kalbomis bendruomenių narių požiūriu. In: M. Frėjutė-Rakauskienė, A. Marcinkevičius, K. Šliavaite, I. Šutinienė. *Etniškumas ir identitetai Pietryčių Lietuvoje: raiška, veiksniai ir kontekstai*, p. 107–124. Vilnius: Lietuvos socialinių tyrimų centras.
- Šliavaite, K. (2020). Memory, Identity, and Schooling: Diverging and Overlapping Narratives about World War II and its Outcomes at the Schools with Russian as the Language of Instruction in Lithuania. *Journal of Baltic Studies*, 51 (4), p. 533–551.

- Šliavaitytė, K., Frėjutė-Rakauskienė, M. (2022). Kintančių bendrumo ribų kontūrai: etniškumo ir religijos sąsajos tyrimo dalyvių požiūriu. In: M. Frėjutė-Rakauskienė, A. Marcinkevičius, K. Šliavaitytė. *Etniškumo ir religijos sąveika kintančiuose istoriniuose ir socialiniuose kontekstuose: Lietuvos lenkai ir rusai*, p. 95–133. Vilnius: LSMC Sociologijos institutas.
- Šutinienė, I. (2002). Trauma ir kolektyvinė atmintis: sociokultūrinis aspektas. *Filosofija. Sociologija*, 1, p. 57–62.
- Šutinienė, I. (2003). Sovietinio laikotarpio atminties bruožai autobiografiniuose pasakojimuose. In: E. Krukauskienė, I. Šutinienė, I. Trinkūnienė, A. Vosyliūtė. *Socialinė atmintis: minėjimai ir užmarštys*, p. 13–65. Socialinių tyrimų institutas. Vilnius: Eugrimas.
- Šutinienė, I. (2011). Daugiakultūrio miesto istorija komunikacinėje tautinių grupių atmintyje: Klaipėdos ir Vilniaus atvejai. In: A. Nikžentaitis (sud.). *Nuo Basanavičiaus, Vytauto Didžiojo iki Molotovo ir Ribbentropo: atminties ir atminimo kultūrų transformacijos XX–XXI amžiuje*, p. 225–284. Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla.
- Šutinienė, I. (2013 a). Komunikacinė atmintis Lietuvos didžiuosiuose miestuose. In: A. Nikžentaitis (sud.). *Atminties daugiasluoksniškumas. Miestas, valstybė, regionas*, p. 385–483. Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla.
- Šutinienė, I. (2013 b). Sovietmečio atmintis šiuolaikinėje Lietuvoje: ambivalentiškumas ar nostalgija? *Sociologija. Mintis ir veiksmas*, 1 (32), p. 152–175.
- Šutinienė, I. (2016 a). Istorinė atmintis ir etninių grupių identitetas. In: M. Frėjutė-Rakauskienė, A. Marcinkevičius, K. Šliavaitytė, I. Šutinienė. *Etniškumas ir identitetai Pietryčių Lietuvoje: raiška, veiksniai ir kontekstai*, p. 78–106. Vilnius: Lietuvos socialinių tyrimų centras.
- Šutinienė, I. (2016 b). The Construction of Continuous Self in the Life Stories of Former Soviet Officials in Lithuania. *Journal of Baltic Studies* 47 (4), p. 513–536.
- Šutinienė, I. (2017). Regioninis identitetas paribio teritorijose: Klaipėdos krašto atvejis. *Sociologija. Mintis ir veiksmas*, 2(41), p. 137–168.
- Švarplys, A. (2014). Piliečiai ar svetimšaliai? Lietuvos lenkai nacionaliniame viešajame diskurse 2011 metais. *Darbai ir dienos*, 61, p. 37–50.
- Taljūnaitė, M. (2014). Tautinio ir pilietinio identiteto daryba ir raiška: Klaipėdos naujosios kartos rusakalbį atvejo studija. *Etniškumo studijos*, 2, p. 109–124.
- Taljūnaitė, M., Sviklas, E. (2013). Lietuvos rusai Lietuvos nepriklausomybės atgavimo išvakarėse: santykis su Lietuva. *Lietuvos socialinė raida*, 2, p. 101–112.
- Tamm, M. (2013). In Search of Lost Time: Memory Politics in Estonia. *Nationality Papers*, 41(4), p. 651–674.
- Tautinių mažumų departamentas prie LR Vyriausybės, *Istorija*, <https://tmde.lrv.lt/lt/apie-tautiniu-mazumu-departamenta/istorija> (žiūrėta 2022 11 10).
- Tautinių mažumų departamentas prie LR Vyriausybės, *Interaktyvių atvirukų rinkinys #Kuriame kartu*. Nuoroda: <https://tmde.lrv.lt/uploads/tmde/documents/files/Interaktyvi%C5%B3%20atviru%C4%8D%C5%B3%20rinkinys%20%23KuriameKartu.pdf> (Žiūrėta 2022 08 21).

- Thompson, P. (2000). *The Voice of the Past. Oral History*. Third edition. Oxford University Press.
- Tininis, V. (2007). Sovietinė modernizacija. In: A. Anušauskas, (red.). *Lietuva 1940–1990*, p. 509–522. Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras.
- Tonkin, E. (1995). *Narrating Our Pasts. The Social Construction of Oral History*. Cambridge University Press.
- Turner, V. (1991). *The Ritual Process: Structure and Anti-Structure*. New York: Cornell University Press.
- Vaiseta, T. (2016). Atmintis. In: Arlauskaitė Zakšauskienė, I., Černiauskas, N., Jakubčionis, A., Kulevičius, S., Poškienė, J., Vaiseta, T., Zikaras, K. (2016). *Kariai. Betonas. Mitas. Antrojo pasaulinio karo Sovietų Sąjungos karių palaidojimo vietos Lietuvoje*, p. 184–220. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.
- Vaišnys, A., Kasčiūnas, L., Jastramskis, M., Keršanskas, V., Buinauskas, D., Kojala, L., Klimanskis, S., Garbačiauskaitė-Budrienė, M., Legatas, Š. (2017). *Rusijos propaganda: analizė, įvertinimas, rekomendacijos*. Vilnius: Rytų Europos studijų centras.
- Vaitiekūnas, P. (2014). Sąjūdžio spauda SSRS. In: R. Ozolas ir B. Genzelis (sud.). *Į nepriklausomą valstybę. Lietuvos Persitvarkymo Sąjūdis 1988–1990*, p. 85–101. Vilnius.
- Van Dijk, T. A. (1993). Principles of Critical Discourse Analysis. *Discourse and Society*, 4 (2), p. 249–283.
- Velmet, A. (2011). Occupied Identities: National Narratives in Baltic Museums of Occupations. *Journal of Baltic Studies*, 42 (2), p. 189–211.
- Verdery, K. (1991). Theorizing Socialism: A Prologue to the “Transition”. *American Ethnologist* 18 (3), p. 419–439.
- Verdery, K. (1996). *What Was socialism and what comes next*. Princeton University Press.
- Vihalemm, T., Jakobson, V. (2011). Representations of the Past in the Russian-language Press: „Own“ or Diaspora Memory? *Nationalities Papers*, 39 (5), p. 705–731.
- Vyšniauskaitė, B. (2009). „Atgimimas“. *Pirmasis atkurtosios Lietuvos savaitraštis. Istorijos eskizai*. Vilnius: Diemedis.
- Vyšniauskas, V. (2020). „Čia pas mus“ - kraštietiškas Pietryčių Lietuvoje: Šalčininkų rajono atvejis. *Lietuvos etnologija: socialinės antropologijos ir etnologijos studijos* 20 (29), p. 81–104.
- Vyšniauskas, V. (2022). *Pietryčių Lietuvos gyventojų etnis ir nacionalinis identifikavimas*. Mokslo daktaro disertacija. Socialiniai mokslai, sociologija. Vytauto Didžiojo universitetas. Kaunas.
- Zinn, J. O. (2004). Introduction to Biographical Research. Social Contexts and Responses to Risk Network (SCARR). Working Paper 4. University of Kent. <https://www.kent.ac.uk/scarr/papers/Introduction%20biographical%20research.%20WP%204.04doc.pdf>

- Žilinskienė L., Kraniauskienė S., Šutinienė I. (2016). *Gimę socializme: pirmoji sovietmečio karta*. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.
- Wojcicka, M. (2019). *Collective Memory and Oral Text*. Berlin, Bern, Bruxelles, New York, Oxford, Warszawa, Wien: Peter Lang.
- Wimmer, A. (2008). The Making and Unmaking of Ethnic Boundaries: A Multilevel Process Theory. *AJS*, 113 (4), p. 970–1022.
- Ефремов, Г. (1990). *Мы люди друг другу. Литва: будни свободы. 1988–1989*. Москва: Прогресс.
- Касаткина, Н. (2007). Русские в современной Литве: меньшинство, диаспора или часть гражданского общества? *Etniškumo studijos*, 2, p. 18–42.
- Лавринец, П. (2013). Возвращение русской культуры из забвения. In: G. Potašenko (red.). *Lietuvos rusai XX–XXI a. pradžioje: istorija, tapatybė, atmintis*, p. 351–386. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.
- Никифоров, И. В. (2013). Политика исторической памяти в странах Балтии. Опыт и современное состояние. In: В. В. Полещук, В. В. Степанов (отв. ред.). *Этническая политика в странах Балтии*. Москва: Наука.
- Полещук, В. В. (2008). „Война памятников“ в Эстонии: этнический аспект. *Этнографическое обозрение*, 3, p. 103–118.
- Сафронов, В. (2009). О тенденциях политики воспоминания в современной Литве. *Ab Imperio*, 3, p. 424–458.
- Синочкина, Б. (2007) „Русская пресса постсоветской Литвы: динамика изменений“. *Etniškumo studijos*, 2, p. 118–150.

Šaltinių sąrašas

1989 metų visuotinio gyventojų surašymo duomenys. Vilnius, 1991.

Kurier Wileński, 1990–2023.

Magazyn Kurier Wileński, 2018–2023.

Nasza Gazeta, 1989–2004.

Sqjūdžio žinios, 1988–1993.

Znad Wili, 1989–2023.

Возрождение, 1988–1989.

Каунасский вестник, 1990–1993.

Согласие, 1989–1992.

Экспресс-неделя, 1998–2023.

Эхо Каунаса, 1988–1990.

**Lietuvos valstybingumo atkūrimas
tautinių mažumų perspektyvose:
etniškumas, įtrauktis, pasirinkimai**

Kristina Šliavaitė,
Monika Frėjutė-Rakauskienė,
Andrius Marcinkevičius

Vilnius: Lietuvos socialinių mokslų centras,
Sociologijos institutas, 2023, 268 psl.

ISBN 978-609-8324-03-7 (spausdintinis)

ISBN 978-609-8324-04-4 (internetinis)

Šioje monografijoje analizuojama, kaip skirtingas etnines tapatybes turintys Lietuvos gyventojai (lenkai, rusai) konstruoja pasakojimą apie Lietuvos valstybingumo atkūrimo XX a. pabaigoje įvykius ir procesus. Monografijoje pasitelkiami kelių tipų šaltiniai – analizuojami lauko tyrimo duomenys ir spaudos tekstai, kurių sugretinimas leidžia aptarti, kaip sąveikauja žiniasklaidos (spaudos) ir žmonių konstruojami pasakojimai apie Lietuvos valstybingumo atkūrimo laikotarpį. Monografijos autoriai ieško atsakymo, kaip atmintys apie esminį Lietuvai istorijos periodą sąveikauja su tyrimo dalyvių tapatybėmis ir ką šios atmintys atskleidžia apie Lietuvos visuomenės solidarumą bei įvairių socialinių grupių įtrauktį.

Leidėjas Lietuvos socialinių mokslų centras,
Sociologijos institutas

A. Goštauto g. 9, LT-01108, Vilnius

Spausdino UAB „BALTO print“
Utenos g. 41B, LT-08217 Vilnius

Tiražas 130 egz. (spausdintinis)

Šioje monografijoje analizuojama, kaip skirtingas etnines tapatybes turintys Lietuvos gyventojai (lenkai, rusai) konstruoja pasakojimą apie Lietuvos valstybingumo atkūrimo XX a. pabaigoje įvykius ir procesus. Monografijoje pasitelkiami kelių tipų šaltiniai – analizuojami lauko tyrimo duomenys ir spaudos tekstai, kurių sugretinimas leidžia aptarti, kaip sąveikauja žiniasklaidos (spaudos) ir žmonių konstruojami pasakojimai apie Lietuvos valstybingumo atkūrimo laikotarpį. Monografijos autoriai ieško atsakymo, kaip atmintys apie esminį Lietuvai istorijos periodą sąveikauja su tyrimo dalyvių tapatybėmis ir ką šios atmintys atskleidžia apie Lietuvos visuomenės solidarumą bei įvairių socialinių grupių įtrauktį.